

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФЕЩЕНКО ОЛЕНА ВАСИЛІВНА

УДК 37.091.27 (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕКЗАМЕН ЯК ПЕДАГОГІЧНЕ ЯВИЩЕ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ
ПРОЦЕСІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Фещенко

Науковий керівник: Безлюдний Олександр Іванович, доктор педагогічних
наук, професор

Умань – 2018

АНОТАЦІЯ

Фещенко О. В. Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018.

У дисертації «Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи України» вперше у вітчизняній педагогічній науці здійснено дослідження цілісності екзамену як педагогічного явища; розкрито зміст, види, форми, організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів та підготовку вчителів до їх проведення на різних етапах історії розвитку шкіл України; встановлено вплив розвитку демократичних засад суспільства на розвиток шкільної освіти, у тому числі інновацій у проведенні екзаменів у системі загальної середньої освіти; визначено перспективи запровадження ідей щодо освітніх вимірювань, інноваційних форм екзаменів (незалежних іспитів).

Виокремлено джерела, на основі яких проведено історико-педагогічний та історіографічний аналіз процесу розвитку екзаменів у різні історичні періоди, за напрямками:

– *нормативно-правові документи досліджуваного періоду*, що регулювали екзаменаційний процес у школах України початку ХІХ – початку ХХІ ст. (укази та накази, положення, постанови, розпорядження і циркуляри попечителів навчальних округів, Міністерства народної освіти тощо);

– *архівні джерела*, що стосуються управління навчальними закладами досліджуваного періоду: фонди Центрального державного історичного архіву в м. Києві, а саме: Управління Київським навчальним округом (ф. 707; 55; 90;

99; Р-1; 144); фонд Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 108; 258);

– *праці вітчизняних педагогів, управлінців, громадських діячів XIX – початку XXI ст.:* монографії, статті, листи, спогади;

– *інтерпретаційні джерела:* дисертаційні праці, наукові статті досліджуваного періоду, які вміщують інформацію про методологію, історію, теорію та практику управління навчальними закладами;

– *періодична преса* досліджуваного періоду, зокрема педагогічні періодичні видання («Радянська освіта», «Освіта») і педагогічні («Радянська школа», «Просвещение», «Русский педагогический вестник», історико-педагогічний альманах «Альманах» та ін.

Для пошуку інтерпретаційних джерел проаналізовано матеріали Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Державної національної архівної бібліотеки.

На основі історичного та історіографічного, нормативного та дидактичного, змістового та методичного критеріїв обґрунтовано авторську періодизацію проведення екзаменів з моменту офіційного запровадження (1828 р.) по теперішній час (2017 р.): I період – імперський (перша половина XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.); II період – радянський (початок XX ст. – кінець XX ст. (до 1991 р.); I етап: початок XX ст. – перша половина XX ст. (1917–1949 рр.); II етап: друга половина XX ст. (1950–1960 рр.); III етап – кінець XX ст. (1970–1980-і рр.); III період – сучасний (з 1991 р. – по 2017 р.).

У дисертації доведено, що екзамен – педагогічне явище; розкрито особливості екзаменів імперського періоду, які започатковано в різних типах шкіл (училищ), радянського та сучасного періодів; екзамени як педагогічне явище зазнавали змін у змісті (учні екзаменувалися з різних предметів,

перелік яких щорічно затверджувався), у формі (усні й письмові, «за білетами», тестування, диспут, відкриті й закриті тестові завдання), у порядку проведення (індивідуальні – групові; шкільні – державні; складали вчителю, який навчав, учителям інших шкіл, інспектору, за окремим порядком проведення у формі ЗНО), у видах (вступні, перевідні, випускні), у термінах проведення (після завершення навчального року), у різні історичні періоди набували хвилеподібного характеру (то відмінялися, то відновлювалися), за місцем проведення (школа, де навчався учень; спеціально визначений заклад – пункт тестування), а також подано авторську дефініцію поняття «екзамен»: це педагогічне явище, що реалізується у формі підсумкового контролю за рівнем навчання учнів і може зазнавати змін залежно від мети та завдань освітнього процесу.

Визначено перспективи творчого використання ідей розвитку екзаменаційного процесу в період реформування та модернізації загальної середньої освіти в школах України. Доведено, що сучасна форма екзаменів носить централізований і стандартизований характер, проводиться незалежною інституцією – Українським центром оцінювання якості освіти – за єдиними вимогами до змісту, процедур і критеріїв оцінювання, яка за період останнього десятиріччя набула уніфікованості, прогресивності, підтримки громадян України. Результати ДПА у формі ЗНО сприяють становленню національної системи моніторингу якості ЗСО.

Установлено, що екзамен як педагогічне явище зазнав найбільшого оновлення в період незалежності України, набув інноваційності, проте має в перспективі поєднатися з вимогами нових програм, Державних стандартів повної загальної середньої освіти, реалізацією основних положень Концепції «Нова українська школа», що вимагає відповідної підготовки учнів, учителів та організаторів освітнього процесу, спрямовує всіх до усвідомлення необхідності навчання впродовж життя, оскільки освітній процес та підготовка до його здійснення на сучасному етапі має базуватися на

компетентнісному підході, застосуванні інноваційних технологій у сфері освітніх вимірювань якості освіти. Для цього необхідно запровадити комплекс заходів для подальшого розвитку екзамену як педагогічного явища в умовах реформування та модернізації ЗСО, зокрема: внести зміни до національних освітніх вимірювань, зокрема під час проведення ДПА у формі ЗНО (випускних екзаменів), врахувавши різні типи ЗНЗ та нові навчальні програми, запроваджувати дворівневу систему тестів (базового та поглибленого рівнів) та критерію «склав – не склав»; створити незалежні екзаменаційні центри в кожному регіоні й забезпечити необхідними ресурсами для розмежування термінів проходження вступних екзаменів щорічними випускниками та випускниками минулих років; спрямувати зміст системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників на опанування компетентнісною освітою, розроблення навчальної бази тестових завдань компетентнісного характеру.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробленні та апробації спецкурсу «Незалежний іспит: досвід, інновації, перспективи», тренінгових занять «Власне висловлення: зміст, структура, грамотність» та науково-методичних рекомендацій «Перспективи екзаменаційного процесу в нових умовах розвитку української школи» на допомогу студентам вищих педагогічних закладів, викладачам ВНЗ та ЗНЗ, учителям-практикам, аспірантам та здобувачам наукових ступенів для поглиблення знань з теорії та історії педагогіки.

Ключові слова: екзамен, державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання, вітчизняна школа, оцінювання, підсумковий контроль, освітні вимірювання, педагогічне явище.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Фещенко О. В. Шкільна система оцінювання: традиції, досвід, пошуки. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 2(90). С. 6–9.
2. Фещенко О. В. Шкільний екзамен: від стресу – до успіху. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 4(84). С. 28–32.
3. Фещенко О. В. Окремі аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині ХІХ століття і початку ХХ століття. *Педагогічний дискурс*. 2013. Випуск 15. С. 711–715.
4. Фещенко О. В. Зовнішнє незалежне оцінювання якості загальної середньої освіти в умовах державно-громадського управління. *East European Scientific Journal*. 2016. № 7(11). С. 89–93.
5. Фещенко О. В. Передумови виникнення та розвитку педагогічного явища «екзамени» в період другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2016. № 54. С. 165–173.
6. Фещенко О. В. Підготовка вчителя: вчора, сьогодні, на майбутнє. *Scientific journal innovative solutions in modernscience*. 2018. № 2(21). С. 139–156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Фещенко О. В. Інноваційні пошуки освітян Черкащини. *Моделі розвитку сучасної української школи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (11–13 жовт. 2006 р., Черкаси – Сахнівка)*. Київ: СПД Богданова А. М., 2007. С. 83–87.
8. Фещенко О. В. Основні аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині ХІХ ст. і початку ХХ ст. *Педагогічний дискурс: зб. наук праць / гол. ред. І. М. Шоробура*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 711–715.

9. Фещенко О. В. Екзамен як педагогічне явище: сутність, форма та значення. *Stav, problem a perspektivu pedagogickeho studia a socialnej prace*. Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia, 28–29 oktobra 2016. Slovenskarepublika, 2016. С. 38–41.
10. Фещенко О. В. Дошкілля й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація. *Інноваційні технології в дошкільній освіті*: зб. абстрактів Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., (28–29 берез. 2018 р., Переяслав-Хмельницький) / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; за заг. ред.: Л. О. Калмикової, Н. В. Гавриш. Переяслав-Хмельницький, 2018. URL: <http://www.phdpu.edu.ua/images/olimpiady/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0> (дата звернення: 08.07.2018).
11. Фещенко О. В. Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі. *II Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні тенденції розвитку науки»*, (17–18 квіт. 2018 р., Київ). Київ. С. 27–28.
- Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації***
12. Школи Черкащини: у вимірі часу / [упоряд.: О. В. Фещенко, Н. С. Побірченко, Л. В. Войтова]. Умань: СПД Жовтий, 2009. 206 с.

SUMMARY

Feshchenko O. V. Examination as a pedagogical phenomenon in the educational process of the Ukrainian secondary school of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences on the specialty 13.00.01 «General pedagogics and history of pedagogy». – Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna, Uman, 2018.

In the dissertation «Exam as a pedagogical phenomenon in the educational process of the national secondary school of Ukraine», for the first time in the

domestic pedagogical science the study of the integrity of the exam as a pedagogical phenomenon was carried out; the content, types, forms, organizational-methodical and technological peculiarities of examinations and preparation of teachers for their holding at different stages of the history of the development of schools of Ukraine are revealed; the influence of the development of democratic principles of society on the development of school education, including innovations in conducting of examinations in the system of general secondary education, was established; The prospects for introducing ideas about educational measurements, innovative forms of examinations (independent examinations) are determined.

The sources, on the basis of which the historical, pedagogical and historiographical analysis of the process of development of examinations in different historical periods was carried out, are identified in the directions:

- *normative-legal documents* of the investigated period, which regulated the examination process in schools of Ukraine in the beginning of the XIX – the beginning of the XXI century (decrees and orders, regulations, orders, orders and circulars of the teachers of educational districts, the Ministry of National Education, etc.);

- *archival sources* related to the management of educational institutions of the investigated period: funds of the Central State Historical Archives in Kyiv, namely: Management of the Kyiv Educational District (707; 55; 90; 99; P-1; 144); fund of the Central State Archives of Supreme Governments and Governments of Ukraine (f. 108; 258);

- *works of domestic teachers, managers, public figures* of the XIX – early XXI centuries: monographs, articles, letters, memoirs;

- *interpretive sources*: dissertation papers, scientific articles of the studied period, containing information on methodology, history, theory and practice of management of educational institutions;

- *periodical press* of the period under study, in particular periodicals

(«Soviet Education», «Education») and pedagogical («Soviet School», «Enlightenment», «Russian Pedagogical Vestnik», historical and pedagogical almanac «Almanac», etc.).

To search for interpretation sources, the materials of the National Library of Ukraine them. V. I. Vernadsky, Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, State Scientific-Pedagogical Library of Ukraine named after V. O. Sukhomlynsky, State National Archival Library.

On the basis of historical and historiographical, normative and didactic, content and methodological criteria, the author's periodization of examinations has been substantiated since the official introduction (1828) to date (2017): The first period – imperial (the first half of the nineteenth century – the beginning of XX (till 1917); II period – Soviet (beginning of the twentieth century – the end of the twentieth century (until 1991) (1st stage: the beginning of the twentieth century – the first half of the twentieth century (1917–1949). II stage: the second half of the twentieth century (1950–1960), the third stage – the end of the XX century (1970–1980's), the third period – modern (the beginning of the XXI century (from 1991 pp. – till 2017).

The dissertation proved that the exam is a pedagogical phenomenon; features of the imperial periodic examinations, which were started in different types of schools (colleges), Soviet and modern periods; Exams as a pedagogical phenomenon were subject to changes in content (students were exams from various subjects, the list of which was annually approved), in the form (oral and written, «for tickets, testing, discussion, open and closed test assignments), in the order of conducting (individual – in groups (school – state), were the teacher who taught, teachers of other schools, the inspector, according to a separate procedure in the form of externals), in types (entrance, transfer, graduation), in terms of conducting (after the end of the academic year), in different historical the periods took a wave (then they were canceled, then restored), at the place where the student was studying (the school where the student was studying, the specially

designated institution was a test point), and the author's definition of the term «exam» was given: this is a form of final examination, during which the level of education of students is established, this pedagogical phenomenon that occurs in the educational process, is integral, may be subject to changes depending on the purpose and tasks.

The prospects of creative use of the ideas of the development of the examination process during the period of the reformation and modernization of general secondary education in schools of Ukraine are determined. It is proved that the modern form of examinations is centralized and standardized, conducted by an independent institution – the Ukrainian Center for the Evaluation of the Quality of Education – according to the uniform requirements for the content, procedures and evaluation criteria that have become unified, progressive, and support to Ukrainian citizens over the last decade. The results of the STA in the form of external testing contribute to the establishment of a national system for monitoring the quality of ZSO.

It has been established that the exam as a pedagogical phenomenon has undergone the greatest renewal in the period of Ukraine's independence, has gained innovation, but it should in the long run be combined with the requirements of new programs, State standards of complete secondary education, the implementation of the main provisions of the Concept «New Ukrainian School», which requires appropriate training of students, teachers and organizers of the educational process, leads everyone to the awareness of the need for lifelong learning, as the educational process and preparation for its implementation on the modern stage should be based on competence approach, application of innovative technologies in the field of educational measurement quality education. To do this you need to implement a set of measures for the further development of the exam as a pedagogical phenomenon in the context of reforming and modernizing the ZSO, in particular: to make changes to national educational measurement, in particular when conducting STA in the form of external exams, taking into account

different types of health centers and new educational programs, to introduce a two-tier system tests (basic and advanced levels) and the criterion «made up – did not make up»; to create independent examination centers in each region and to provide the necessary resources to differentiate the terms of admission examinations by the annual graduates and graduates of previous years; to direct the content of the system of professional development of pedagogical workers for the acquisition of competent education, the development of a training platform for test tasks of a competent nature.

The practical value of the results of the study is to develop and test the special course «Independent Exam: Experience, Innovation, Perspectives», training sessions «Own Statement: Content, Structure, Literacy» and scientific and methodological recommendations «Prospects of the examination process in the new conditions for the development of the Ukrainian school» to assist students of higher educational institutions, university and university teachers, practitioners, graduate students and graduate students in order to deepen their knowledge of the theory and history of pedagogy.

Key words: exam, state final certification, external independent assessment, domestic school, assessment, final control, educational measurements, pedagogical phenomenon.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Фещенко О. В. Шкільна система оцінювання: традиції, досвід, пошуки. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 2(90). С. 6–9.
2. Фещенко О. В. Шкільний екзамен: від стресу – до успіху. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 4(84). С. 28–32.
3. Фещенко О. В. Окремі аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX століття і початку XX століття.

Педагогічний дискурс. 2013. Випуск 15. С. 711–715.

4. Фещенко О. В. Зовнішнє незалежне оцінювання якості загальної середньої освіти в умовах державно-громадського управління. *East European Scientific Journal*. 2016. № 7(11). С. 89–93.
5. Фещенко О. В. Передумови виникнення та розвитку педагогічного явища «екзамени» в період другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2016. № 54. С. 165–173.
6. Фещенко О. В. Підготовка вчителя: вчора, сьогодні, на майбутнє. *Scientific journal innovative solutions in modernscience*. 2018. № 2(21). С. 139–156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Фещенко О. В. Інноваційні пошуки освітян Черкащини. *Моделі розвитку сучасної української школи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (11–13 жовт. 2006 р., Черкаси – Сахнівка)*. Київ: СПД Богданова А. М., 2007. С. 83–87.
8. Фещенко О. В. Основні аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині ХІХ ст. і початку ХХ ст. *Педагогічний дискурс: зб. наук праць / гол. ред. І. М. Шоробура*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 711–715.
9. Фещенко О. В. Екзамени як педагогічне явище: сутність, форма та значення. *Stav, problem a perspektivy pedagogickeho studia a socialnej prace*. Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia, 28–29 oktobra 2016. Slovenskarepublika, 2016. С. 38–41.
10. Фещенко О. В. Дошкілля й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація. *Інноваційні технології в дошкільній освіті: зб. абстрактів Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., (28–29 берез. 2018 р., Переяслав-Хмельницький) / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; за*

заг. ред.: Л. О. Калмикової, Н. В. Гавриш. Переяслав-Хмельницький, 2018. URL: <http://www.phdpu.edu.ua/images/olimpiady/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0> (дата звернення: 08.07.2018).

11. Фещенко О. В. Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі. *II Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні тенденції розвитку науки»*, (17–18 квіт. 2018 р., Київ). Київ. С. 27–28.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

12. Школи Черкащини: у вимірі часу / [упоряд.: О. В. Фещенко, Н. С. Побірченко, Л. В. Войтова]. Умань: СПД Жовтий, 2009. 206 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКЗАМЕНУ ЯК ПЕДАГОГІЧНОГО ЯВИЩА	25
1.1. Історіографія та джерела дослідження	25
1.2. Зміст основних дефініцій дослідження	52
1.3. Передумови виникнення екзаменів у процесі розвитку шкільної освіти в Україні	65
Висновки до першого розділу	80
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОВЕДЕННЯ ЕКЗАМЕНУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ В РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ПЕРІОДИ	84
2.1. Започаткування екзаменів у дореволюційний період	84
2.2. Проведення екзаменів у школах радянського періоду	103
2.3. Організація й проведення екзаменів у школах України в сучасний період	126
Висновки до другого розділу	153
РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ТА ПРОГНОСТИЧНІ НАПРЯМИ В ПРОВЕДЕННІ ЕКЗАМЕНІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ	157
3.1. Інновації в проведенні екзаменів у загальноосвітній школі України	157
3.2. Науково-методичні рекомендації на основі ретроспективи проведення екзаменів у вітчизняній загальноосвітній школі в контексті сучасних вимог та прогностичних тенденцій	176
Висновки до третього розділу	190
Висновки	192
Список використаних джерел	199
Додатки	229

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗВО – заклад вищої освіти;

ЗСО – загальна середня освіта;

ДГУ – державно-громадське управління;

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти;

ЗНО – зовнішнє незалежне оцінювання;

КМУ – Кабінет Міністрів України;

МОНУ – Міністерство освіти і науки України;

ДПА – державна підсумкова атестація;

УЦОЯО – Український центр оцінювання якості освіти.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Реформи, які проводяться на сучасному етапі в системі загальної середньої освіти, спонукають до модернізації її змісту, активізують пошук шляхів оновлення освітнього процесу, підвищення його якості, зовнішнього незалежного оцінювання рівня навчання учнів. Основні засади їх виписані в нормативно-правових документах: Національній доктрині розвитку освіти (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Законі України «Про освіту» (2017) та ін. Цими документами та Концепцією «Нова українська школа» (2017) роботу вчителя, керівника школи спрямовано на вирішення завдань, реалізація яких забезпечить підготовку учня до життя та діяльності в нових умовах розвитку демократичного суспільства. Такий процес має базуватися на особистісно орієнтованому та компетентнісному підходах, інноваційних технологіях навчання та забезпеченні рівного доступу до якісної освіти. Важлива роль відводиться контролю за рівнем навчання учнів, оцінюванню сформованих компетентностей, аналізу результатів державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання та ін.

Вивчення наукових розвідок показало, що реформування загальної середньої освіти в різні історичні періоди приводило до оновлення змісту навчання та шкільної системи оцінювання, які часто мали дискусійний характер, що властиве також сучасним освітнім змінам. З огляду на це, актуальним є дослідження підсумкового контролю за рівнем навчання учнів, зокрема одного із його видів – екзаменів (вступних, перевідних та випускних) – у контексті ретроспективи, що уможлиблює виявлення особливостей «екзамену як педагогічного явища».

У ході дослідження встановлено, що проблеми організації та проведення екзаменів цілісно та системно не вивчалися, однак у наукових працях висвітлено окремі аспекти цього явища, зокрема питання оцінювання

навчальних досягнень учнів, контролю за їх рівнем знань, реформування шкільної освіти розкрито в працях Ш. Амонашвілі, Н. Андрійчук, Н. Бібік, А. Брюхоненка, О. Жука, І. Василенко, І. Репко та ін.; психолого-педагогічні принципи та сучасні моделі контролю й оцінювання знань, оптимізацію оцінювання на основі врахування впливу педагогічних закономірностей процесу засвоєння учнями знань подано в дослідженнях Б. Ананьєва, Ю. Бабанського, Ф. Бельського, О. Бабіної, О. Біляковської, Г. Єльникової, В. Ковтунця, О. Сидорчука та ін.; проблеми та педагогічні умови використання тестового контролю розглянуто вченими Л. Гриневич, О. Залужним, Дж. Равеном, В. Аванесовим, О. Ляшенком, І. Лікарчуком, І. Петуховою, проблеми критеріїв оцінки навчальних досягнень, контрольньо-оцінювальні процедури та систему обліку успішності – Л. Березівською, А. Бондар, С. Остапчук, Я. Кривко, Г. Литвиненком, Л. Петренко та ін.

Історичний досвід розв'язання проблеми контролю навчальних досягнень учнів представлено в працях науковців: С. Рукасова та І. Репко вивчали проблему контролю й оцінювання результатів навчальної діяльності учнів в Україні в другій половині XIX ст., В. Кузьменко – у другій половині XX ст. Основні підходи до проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6–7-річного віку впродовж другої половини XX – початку XXI ст. дослідила С. Чупахіна, теорію та практику оцінювання навчальної діяльності молодших школярів у другій половині XX століття узагальнила А. Предик.

Серед історичних розвідок українських авторів останнього десятиліття чільне місце займають дисертаційні праці дослідниць І. Репко «Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині XIX століття» та Я. Кривко «Проблема контролю навчальних досягнень школярів в українських періодичних фахових виданнях» (друга половина XX ст.).

Водночас аналіз зазначених наукових досліджень свідчить, що контроль за навчальною діяльністю учнів на початку XIX ст. і в наступні періоди не був предметом належної уваги науковців. Більшість праць

залишали поза увагою питання організації й проведення екзаменів у різних типах навчальних закладів України, що, у свою чергу, обмежувало можливість використання позитивних надбань педагогічного досвіду в практиці сучасної школи. Крім того, спрямованість України на входження до європейського простору, запровадження Болонського процесу вказують на значущість якості загальної середньої освіти.

Результати вивчення наукових праць з проблем дослідження екзамену як педагогічного явища, його теоретичний, змістовий, організаційно-законодавчий, контрольний, процесуальний, рефлексивний виміри в контексті ретроспективи допомогли виявити такі суперечності, зокрема між:

- необхідністю освітніх вимірювань якості освіти на сучасному етапі й відсутністю навчальної бази тестових завдань компетентнісного характеру;
- постійним оновленням змісту, форм екзаменів, технології їх проведення та недостатньою професійною підготовкою майбутніх учителів до їх запровадження;
- розвитком інноваційних форм проведення випускних екзаменів і об'єктивністю оцінювання рівня навчання учнів у школі;
- потребою в створенні рівних умов для проходження національних екзаменів і реальною наявністю пунктів тестування.

Актуальність і необхідність ґрунтовного історико-педагогічного вивчення екзамену як педагогічного явища, теорії й практики використання контролю за рівнем навчання учнів, оцінювання знань з основ наук, потреби впровадження прогресивних ідей та історичного досвіду в освітній процес сучасних закладів загальної середньої та післядипломної педагогічної освіти зумовили вибір теми дослідження: **«Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного

педагогічного університету імені Павла Тичини «Теорія, історія та практика управління навчальними закладами» (державний реєстраційний номер 0116U000116), наукової теми «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер 0111U009198) Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування МОН України та НАПН України при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Тему дисертації затверджено вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 12 від 15.07.2013 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 24.09.2013 р.).

Мета дослідження – розкрити й цілісно охарактеризувати організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в різні історичні періоди її існування.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Окреслити історіографію проблеми, джерельну базу та поняттєво-категоріальний апарат дослідження.
2. Обґрунтувати періодизацію проведення екзаменів як форми підсумкового контролю в школах України.
3. Розкрити зміст, види, форми, організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів та підготовку вчителів до їх проведення на різних етапах історії розвитку шкіл України.
4. Визначити прогностичні тенденції контролю та оцінювання знань у контексті сучасних вимог до якості загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – навчально-виховний процес у вітчизняній загальноосвітній школі.

Предмет дослідження – організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в різні історичні періоди її існування.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу половину XIX ст. по теперішній час (2017 р.). *Нижня хронологічна межа* дослідження пов'язана із появою контролю за рівнем знань учнів та узаконенням екзаменів після першої освітньої реформи (Параграф 25 Статуту 1828 року; «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях» (1837 р.). *Верхня хронологічна межа* – теперішній час (2017 р.) – визначена у зв'язку із уведенням інноваційної форми екзаменів – зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) результатів навчання, (Постанова від 8 липня 2015 р. № 533, Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти, наказ Міністерства освіти і науки України від 10 січня 2017 року № 25 «Деякі питання нормативного забезпечення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти»).

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальній приналежності українських земель у визначених хронологічних межах.

Відповідно до предмета, мети й завдань науково-дослідницького пошуку використовувався комплекс **методів дослідження**:

– *загальнонаукові методи* (аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення), що є основним засобом вивчення літературних джерел, побудови категоріального апарату;

– *конкретно-наукові методи*: історико-структурний (здійснювалася структуризація нагромадженої історико-педагогічної інформації, що співвідносилася з певними історичними періодами та домінантами); конструктивно-генетичний (уможливив періодизацію процесу становлення досліджуваного феномену); порівняльно-зіставний (виділялися тенденції розвитку організаційних і процесуально-змістових напрямів у різні періоди становлення реальної освіти та контролю й оцінки в освіті і формулювалися дослідницькі висновки); історико-системний (створювався загальний фон дослідження, в історичній ретроспективі виявлялося становлення системних

ознак); проблемно-тематичний і хронологічний (систематизувалися опрацьовані історіографічні дослідження й виділялись основні періоди історіографії досліджуваної проблеми).

Джерельну базу дослідження становлять:

нормативно-правові документи досліджуваного періоду, що регулювали екзаменаційний процес у школах України початку ХІХ – початку ХХІ ст. (укази та накази, положення, постанови, розпорядження і циркуляри попечителів навчальних округів, Міністерства народної освіти тощо);

архівні джерела, що стосуються управління навчальними закладами досліджуваного періоду: фонди Центрального державного історичного архіву в м. Києві, а саме: Управління Київським навчальним округом (ф. 707; 55; 90; 99; Р-1; 144); фонд Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 108; 258);

праці вітчизняних педагогів, управлінців, громадських діячів ХІХ – початку ХХІ ст.: монографії, статті, листи, спогади;

інтерпретаційні джерела: дисертаційні праці, наукові статті досліджуваного періоду, які вміщують інформацію про методологію, історію, теорію та практику управління навчальними закладами;

періодична преса досліджуваного періоду, зокрема педагогічні періодичні видання («Радянська освіта», «Освіта») і педагогічні («Радянська школа», «Просвещение», «Русский педагогический вестник», історико-педагогічний альманах «Альманах» та ін.

Для пошуку інтерпретаційних джерел проаналізовано матеріали Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Державної національної архівної бібліотеки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше проаналізовано та обґрунтовано періодизацію розвитку змісту й форм контролю, проведення екзаменів у школах України залежно від

історичних умов: I період – імперський (перша половина XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.); II період – радянський (початок XX ст. – кінець XX ст. (до 1991 р.) – (I етап: початок XX ст. – I половина XX ст. (1917–1949 рр.); II етап: II половина XX ст. (1950–1960 рр.)); III етап – кінець XX ст. (1970–1980-і рр.); III період – сучасний (з 1991 р. по 2017 р.); розкрито зміст та особливості організації й форм проведення екзаменів на різних етапах історії розвитку шкіл України, що дало можливість відстежити цілісний екзаменаційний процес з періоду узаконеного започаткування їх; визначено прогностичні тенденції контролю та оцінки знань в контексті сучасних вимог до якості загальної середньої освіти;

уточнено особливості змін освітніх пріоритетів, реалізації настанов у вітчизняній педагогіці з питань контролю за рівнем навчання учнів, впливу методичних рекомендацій на організацію навчального процесу та проведення вступних, перевідних і випускних екзаменів;

подальшого розвитку набули: характеристика та систематизація історіографії проблеми «екзамену як педагогічного явища» за хронологічним і тематичним підходами; вивчення поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців щодо теоретичної розробки питань із організації й проведення екзаменів; методи подолання психологічних бар'єрів учнями під час складання державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його основні положення, результати та висновки щодо підсумкового контролю у формі екзаменів – вступних, перевідних та випускних – використовуватимуться в навчальних курсах із підготовки педагогічних кадрів. Проведене дослідження становить основу подальшого історико-педагогічного вивчення розвитку теорії й практики організаційно-методичного та технологічного забезпечення екзаменів. Результати дослідження запроваджуватимуться в практиці сучасної української школи та інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Теоретичні положення та результати дослідження доцільно використовувати в курсах лекцій із порівняльної педагогіки, теорії й історії педагогіки, у курсах за вибором із теорії контролю за рівнем знань, під час написання курсових і кваліфікаційних робіт.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 1149/01-11 від 13.07.2018), Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 265-Н від 17.08.2018), Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди (довідка № 226/1 від 07.03.2018).

Особистий внесок здобувача. У посібнику «Школи Черкащини: у вимірі часу» (у співавторстві з Н. С. Побірченко, Л. В. Войтовою, 2009) здобувачем запропоновано розкриття наукової проблеми, представленої у вигляді створення шкіл Черкаської області, ретроспективного аналізу розвитку шкіл регіону, систематизації навчальних закладів Черкаського краю, особистий внесок автора становить 69 %.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях та семінарах різних рівнів: *міжнародних* – «Екзамен як педагогічне явище: сутність, форма та значення» (Словенія, 2016), «Дошкілля й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація» (Переяслав-Хмельницький, 2018), «Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі» (Київ, 2018), *всеукраїнських* – «Інноваційні пошуки освітян Черкащини» (Черкаси – Сахнівка, 2006), «Окремі аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX ст. і початку XX ст.» (Хмельницький, 2013).

Основні положення й висновки дисертації викладені та обговорені на засіданнях кафедри педагогіки та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету

імені Павла Тичини подвійного підпорядкування (Міністерству освіти і наук України та Національній Академії педагогічних наук України) (2013–2018).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 12 публікаціях (11 – одноосібних), з них: 6 статей відображають основні наукові результати (2 – у зарубіжних фахових виданнях), 5 – апробаційного характеру, 1 додатково відображає результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (362 найменувань, 12 архівних справ), 5 додатків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 246 сторінок, із них основного тексту – 186 сторінок. Дисертація містить 18 таблиць.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКЗАМЕНУ ЯК ПЕДАГОГІЧНОГО ЯВИЩА

1.1. Історіографія та джерела дослідження

Шкільна освіта та педагогічна думка формуються в певних історичних, економічних, соціальних умовах. Розкрити закономірності різних етапів історичного пізнання та історичного мислення, визначити основний зміст і методи соціально-економічної дійсності – завдання історіографії. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» поняття «історіографія» визначається як наука, що вивчає розвиток і нагромадження знань з історії суспільства, а також історичні джерела [36, с. 404].

Для розуміння історичного досвіду розв'язання проблем освітнього процесу, створення моделей контролю й оцінювання результатів навчальної діяльності необхідно знати історичні умови, при яких запроваджувалися різні форми підсумкового контролю за рівнем знань, зокрема екзамени. Аналіз джерельної бази, дисертаційних праць показав, що питання екзаменів здавна знаходилося в центрі уваги педагогів, учених, громадських діячів. У процесі дослідження з'ясовано, що авторами джерел були і ті, хто був учасником та організатором цього процесу в минулому, і сучасні дослідники, які розглянули різні види контролю за рівнем знань учнів, при цьому лише оглядово вдалися до аналізу організації й проведення екзаменів як виду підсумкового контролю.

Вагомий внесок у розвиток шкільної освіти ХІХ ст. зроблено Х. Алчевською [3], П. Каптеревим [123], М. Корфом [133–137], С. Миропольським [170–173], М. Пироговим [237], В. Стоюніним [295], К. Ушинським [313–314] та ін. Цінність їхніх доробків полягала в тому, що в них висвітлювалися функції контролю, зокрема: контрольна, розвивальна, виховна; розроблялися вимоги до нього та умови успішної реалізації; визначалися критерії знань та рівень розумового розвитку учнів;

пропонувався поточний та підсумковий контроль; передбачалася підготовка вчителів до використання різних форм і методів у ході проведення екзаменів.

С. Миропольський у підручниках та посібниках: «Загальна дидактика» (1905) [170, с. 54], «Практичні поради недосвідченому вчителю, з додатком катехізису молодого педагога» (1909) [171, с. 43], «Учитель, його покликання та якості, значення, цілі й умови його діяльності у вихованні та навчанні дітей. З додатком учительської хрестоматії» (1909) [172, с. 18] – розкрив питання щодо форм оцінювання знань учнів, впливу словесної оцінки на них, педагогічних вимог до оцінювання під час екзаменів, а в брошурі «Школа і суспільство. Приватна Харківська жіноча недільна школа» (1892) [173, с. 41–42] висвітлив досвід роботи приватної жіночої школи Х. Алчевської щодо форм оцінювання знань учениць.

Педагогічна спадщина передової інтелігенції, учених, педагогів свідчить, що в ХІХ ст. вони вивчали проблеми щодо рівня навченості учнів, дбали про глибокі знання дитячої психології й вікових особливостей, пропонували різні форми здійснення контролю, конкретні пропозиції до розробки його теоретичних основ. Вважали, що контроль повинен пробуджувати й розвивати духовні сили учнів (К. Ушинський) [313], сприяти виявленню їх рівня знань і ступеня розумового розвитку, знайомити вчителя з рівнем загальної підготовленості дітей та володінням ними елементами читання, письма (Х. Алчевська) [3]. Педагог П. Каптерев у праці «История русской педагоги» (1909) пропонував проведення у формі «запитання – відповідь», передбачалося дотримання плану бесіди, повторення матеріалу [123, с. 453], а С. Миропольський розробив спеціальну методику безперервного опитування, яка охоплювала увесь клас. У теорію дидактики були внесені нові пропозиції щодо оцінювання знань учнів, зокрема: системи вимірювання досягнень учнів, використовуючи слова «так», «ні»; письмові характеристики щодо ставлення їх до навчання [170].

А найголовніше, що стосується цього дослідження, – це те, що вперше було запропоновано М. Корфом у праці «Наше школьное дело» (1883) колегіальне оцінювання відповідей учнів під час екзамену [133]. Суть його

полягала в розробці програм іспитів, для екзамену пропонувалося використовувати різні програми; на екзамен виносити важливі питання, які б відповідали рівню розвитку учнів, вимагали від них вміння міркувати, бути кмітливими, винахідливими; пропонувалося надавати право оцінювати знання не викладачам того чи іншого предмета, а фахівцям із загальної педагогіки. Ці питання розглядав і В. Стоюнін у праці «Педагогічні твори» [295, с. 242–286].

Із зазначеного вище робимо висновок, що система оцінювання знань учнів була динамічною. Одночасно виявлено різне ставлення до процесу екзаменів та форм його проведення. М. Пирогов («Избранные педагогические сочинения», 1952) піддав критиці стан навчання, ставлення до учнів у закладах освіти Київського і Одеського округів, висловив незадоволення процесом навчання взагалі, вважав, що екзамени можна проводити у формі письмової контрольної роботи наприкінці навчального року, щоб не травмувати психіку учнів [237, с. 10–11]. Такі підходи до проведення та оцінювання знань учнів вимагали відповідної підготовки вчителя. Він мав бути готовим адекватно ставитися до контролю, побудованого на принципах розумної вимогливості, враховувати специфіку навчання й оцінки успішності учнів, які, навчаючись в одному й тому ж класі, мали різні природні здібності.

Учений С. Миропольський збагатив теорію організації перевірки, оцінювання й обліку знань, умінь та навичок учнів. Він розробив методичні рекомендації щодо навчання вчителів, як запроваджувати контроль за рівнем знань, умінь та навичок, як оцінювати досвід своїх колег і власний при взаємовідвідуванні уроків, як вести класний журнал тощо [170].

Чільне місце в розвитку педагогічної теорії займає праця О. Духновича «Народна педагогія» (1857), оскільки вона стала першим педагогічним і методичним посібником для вчителів народних шкіл. Автор виокремив розумове виховання учнів, вважав, що вони самі повинні працювати над поповненням своїх знань, це допоможе в розвитку їхніх пізнавальних здібностей. Школі потрібно мати такого вчителя, який би був особистістю, бо від нього залежить результат навчання учнів та роботи школи, всієї системи освіти [69]. Погоджуємося із такими висновками, адже на всіх етапах

розвитку вітчизняної школи ці питання були і є актуальними. Крім цього, варто додати, що вчитель повинен уміти не лише організувати процес навчання, а й здійснювати різні види контролю за ним.

Значну роль у розвитку шкільної освіти відіграли педагогічні доробки та практика педагога Х. Алчевської, яка велику увагу приділяла навчанню учнів та контролю за рівнем знань їх. Автор монографії «Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської» (1979) М. Мухін зазначає, що неодноразово на педагогічних зборах обговорювалося питання про запровадження екзаменів у школі [175, с. 83–84]. Аналіз цього наукового джерела засвідчив, що найхарактернішими пропозиціями вчителів школи були такі: по-перше, під час екзаменів учень міг з'ясувати, наскільки він підготовлений і що йому слід надолужити; по-друге, за допомогою екзаменів можна краще визначити підготовку учнів, що важливо для комплектування груп; по-третє, екзамени корисні й для вчителів: кожен із них, працюючи зі своєю групою, може й не знати, як відбуваються заняття в інших групах, а тому не має уявлення про весь цикл навчання в школі; по-четверте, розумно організовані екзамени можуть служити своєрідною школою для вчителів, є можливість їм перевірити свої методи викладання й порівняти їх із методами інших; по-п'яте, на екзаменах чітко простежуються як досягнення, так і прорахунки школи, вчителі зможуть з'ясувати, що їм ще варто зробити в майбутньому. Незважаючи на активне обговорення внесених нею пропозицій, екзамени в приватній школі Х. Алчевської так і не ввійшли в практику, тому що більшість членів учительського колективу не вважала за доцільне запроваджувати таку форму контролю як екзамен.

Аналіз наукових досліджень показав, що питання організації контролю за рівнем навчальної діяльності учнів різних типів шкіл у XIX ст., у тому числі екзаменів, цікавить і сучасних дослідників. Нашу увагу привернула робота «Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині XIX ст.» (2008) ученої І. Репко, у якій дослідниця здійснила цілісний аналіз проблеми організації контролю результатів навчання учнів народних шкіл України, конкретизувала теоретичні

засади, визначила основні етапи контролю в початковій школі другої половини XIX століття, зокрема: 1828–1863 рр. – організаційний, 1864–1873 рр. – змістово-методичний, 1874 – кінець 90-х років – етап систематизації, узагальнення та відповідних їм тенденцій. Розкрила організаційні основи контролю й віднесла до першого етапу; дослідила провідні тенденції обґрунтування ролі й значення контролю, до другого етапу також віднесла єдині вимоги до проведення перевідних та випускних екзаменів і розробку методичного забезпечення організації контролю; третій етап присвячений формуванню нормативно-правової бази контролю, посиленню вимог до підготовки вчителя щодо здійснення контролю за навчальною діяльністю учнів, запровадження в практику роботи засобів виявлення їх досягнень [265, с. 43]. Отже, цінним в науковій роботі для нашого дослідження є те, що дослідниця розкрила питання про перевідні та випускні екзамени в школах другої половини XIX ст., зацентрувавши увагу на єдиних вимогах щодо їх проведення. Проте автор дослідження основну увагу звернула на висвітлення стану забезпечення контролю за навчанням учнів у цей же період.

У контексті історіографії важливе значення має праця «Організація випускних іспитів у земських школах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (2013) С. Жукова, у якій автор схарактеризував розвиток земських шкіл для селянських дітей, які призначені були для «утвердження в народі релігійних і моральних понять, а також розповсюдження первісних корисних знань» [76, с. 58–64]. Навчання тривало три роки, завершувалося випускними екзаменами. Серед авторів другої половини XIX – початку XX ст. зустрічались як палкі прибічники [76; 40; 294; 133], так і не менш палкі противники обов'язковості випускних іспитів у початкових народних школах [237]. Погоджуємося з думкою С. Жукова, що до сьогодні не існує спеціального дослідження, присвяченого випускним іспитам для учнів земських шкіл, у тому числі Харківської губернії, а «...дослідження проблеми значно підсилюється тим, що саме цей регіон став батьківщиною новаторського підходу до організації екзаменів, і досвід харківських освітян виявився корисним для інших земських губерній

Російської імперії» [76, с. 62]. Проте констатація цих фактів дає нам важливі знання про історію цієї форми контролю, активний пошук педагогів нових форм вивчення рівня навчання учнів, нових підходів у їх проведенні, аби своєчасно виявляти проблеми в навчальному процесі та вносити відповідні корективи в роботу шкіл названого періоду.

Питання екзаменів епізодично висвітлювалося на сторінках педагогічної преси, освітянських методичних збірників, у дисертаційних роботах, зокрема: «Очерки по истории начального образования в России» (М. Константинов, В. Струминський, 1953) [131], «Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века» (В. Смірнов, 1954) [287], «Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917)» (О. Ососков, 1982) [219], «Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.» (Т. Кравченко, 1999) [139], «Історія освіти в Україні» (С. Сірополко, 2001) [285], «Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.)» (О. Драч, 2002) [67] та ін. Автори розкрили особливості шкільної освіти, контролю за станом її розвитку, зокрема підсумкового контролю у формі екзаменів у період кінця XIX ст. – початку XX ст. та відзначили вплив результатів екзаменів на оцінювання роботи вчителя, підготовку учнів до перевідних та випускних екзаменів, що дало можливість виокремлювати організаційно-методичні та технологічні особливості проведення екзаменів у школах різних історичних періодів.

Так, у статті «Реформа системы народного образования в Государственной Думе: проект реформы средней школы» (2012) І. Ключев зазначав, що за проектом вищі початкові училища мали бути чотирирічними, давати закінчену початкову освіту тим дітям, що вступили на основі екзаменів або без екзаменів після однокласних училищ [125, с. 70–87], А. Котельников указував на те, що екзамени обов'язковими не були до 1885 року, і складали їх в основному хлопчики, а з 1885 року особливими правилами було затверджено обов'язковість випускних іспитів для всіх осіб, що закінчували народні школи [138], М. Ніжинський у статті «Екзамены на атестат зрілості в дореволюційній середній школі» (1945) [213, с. 23–26] розкрив питання

оцінювання знань учнів під час іспитів, виокремивши усні й письмові форми їх, класифікував за видами: випускні, перевідні та на атестат зрілості; запропонував деякі методичні поради щодо проведення, методи оцінювання знань школярів у ході усних та письмових екзаменів, а також розробив вимоги до знань учнів з тих предметів, які були включені до переліку іспитів на атестат зрілості; описав процедуру проведення письмових екзаменів, що стосується допуску до них, а також передбачив умови допуску до усних екзаменів після написання письмових робіт; запропонував першу перевірку робіт проводити тому вчителю, який викладав предмет, потім – кожному члену екзаменаційної комісії та на підставі цього – виставляти загальну оцінку. Учений також подав у цій статті погляди російського педагога В. Стоюніна, які стосуються питання оцінювання знань учнів на екзамені, звернувши при цьому особливу увагу на використання вчителем індивідуального підходу до учнів.

Аналіз джерел періодики минулого століття засвідчив, що питання організації й проведення екзаменів у другій половині XIX ст. – імперського періоду – були актуальними й для тих, хто жив у цю епоху, і для сучасних вітчизняних дослідників. Названі джерела розкривають особливості екзаменаційного процесу на етапі започаткування екзаменів у школах імперської доби, а саме: процес організації й проведення такої форми контролю, аналіз результатів екзаменів, обговорення їх з учителями, які навчали учнів і приймали екзамени. Так, О. Обухов у статті «Районные выпускные экзамены в земских начальных школах» (1912) зазначив, що «екзамен був іспитом не стільки для учнів, скільки для вчителя»: у випадку недостатнього рівня знань, показаних учнями, догану отримував насамперед учитель. Щоб покращити результати, «учителі вдавались до відхилення від навчальних програм, віддаючи перевагу тим питанням, які найчастіше ставили на іспитах ті чи інші екзаменатори...» [217, с. 95]. Це свідчить про те, що екзамени, з одного боку, вимагали відповідального ставлення до їх підготовки як від учня, так і від учителя, а з другого боку, – екзамен породжував відчуття страху, переживання в учителя насамперед перед організаторами

навчального процесу, в учнів – перед адміністрацією школи, учителем, батьками. Учителі намагалися знайти вихід із такої ситуації, тому добирали такі завдання, які виносилися на екзамен, дозволяли користуватися шпаргалками, завищували оцінки та ін. Це приводило до формального виявлення рівня знань учнів.

Важливою для з'ясування історіографії екзаменів стала наукова праця дослідника С. Сірополка – монографія «Історія освіти в Україні» [285], у якій подано відомості про організацію й проведення шкільних екзаменів у ХХ ст. Новий етап в історії розвитку освіти (початок ХХ ст.), як зазначено автором, започаткував і новий підхід до екзаменів: обіжники міністерства народної освіти встановили для учнів гімназій полегшення в іспитах та в студіюванні класичних мов, зокрема: запропоновано (1900 р.) скасувати в гімназіях писемні іспити з класичних мов, крім того, педагогічним радам хлоп'ячих і дівочих гімназій надано право переводити успішних учнів без іспитів до наступного класу, а в 1902 р. встановлено, що всі учні середніх шкіл, які навчалися не менше як на трійку, переводилися також до наступного класу без іспитів [285, с. 313, 320, 324, 339, 488]. Наведені факти свідчать про те, що в цей період були внесені зміни до вступних та перевідних екзаменів, ішов пошук нових педагогічних підходів до оцінювання знань, підвищення мотивації в учнів до навчання, формування інтересу до навчального процесу (перевід успішних учнів до наступних класів без екзаменів). Проте варто звернути увагу й на те, що в перші роки ХХ ст. спостерігається деяке послаблення ролі перевідних екзаменів, без змін залишаються вступні.

Варто зазначити, що зазнавали змін форми контролю за рівнем знань учнів, зокрема й форма проведення випускних екзаменів. С. Сірополко звернув увагу на запровадження в класах філософії та богословія колоквиумів або диспутів, які називалися тижневі, місячні й кінцеві, останні проводилися після закінчення вивчення предмета [285, с. 266]. Для цього дослідження важливим є висвітлення автором питання проведення «публічного диспуту», який був запроваджений у першій половині ХІХ ст. не менше двох разів на рік і ставав надзвичайним шкільним святом. Так, до Київської академії у

день, призначений для «публічної диспути», з'їжджалися визначні достойники, а також батьки... Перед диспутом один із його учасників виступав з промовою, де коротко з'ясовував тези диспуту, а далі виступав дефендент, наводячи міркування на захист своїх тез, а опоненти (їх було двоє або троє) намагалися заперечити сутність тез. Після того дефендент брав останнє слово, щоб довести достовірність наведених ним тез. Якщо «диспута» відбувалася не досить гладко, хор з оркестром перебивав її [285, с. 266]. Отже, аналіз наукового дослідження вітчизняного вченого С. Сірополка показав, що історія розвитку шкільної освіти в імперський період характеризувалася заснуванням різних типів шкіл. Незважаючи на їхнє підпорядкування, у всіх здійснювався підсумковий контроль за рівнем знань учнів, проводилися екзамени. Це джерело дало можливість зробити ще й такий висновок: соціально-економічні умови суспільства кінця XIX ст. – початку XX ст. впливали на розвиток шкільництва, виявлялася потреба у висококваліфікованих фахівцях у період розвитку промисловості, а отже, й потреба в розвитку школи та учня.

Підтвердженням цього висновку можуть слугувати наукові та публіцистичні статті 1910–1914 рр., зокрема В. Латишева «Школа и учащиеся в 1910 году» (1911) [149], А. Обухова «Районные выпускные экзамены в земских начальных школах» (1912) [217], А. Котельникова «К вопросу об уничтожении экзаменов в народных школах» (1913) [138], Н. Учитель «Экзамены и ревизии в народной школе» (1914) [311], які засвідчили, що, по-перше, у кінці XIX – на початку XX ст. суспільство підтримувало розвиток шкільництва, засновувалися нові школи, розширювалася мережа створених раніше шкіл тощо; по-друге, панував підвищений інтерес до підсумкового контролю за рівнем знань учнів у формі екзаменів; по-третє, поява значної кількості праць щодо організації та проведення шкільних екзаменів; по-четверте, виявлення різних точок зору серед учених, педагогів, громадських діячів щодо ставлення до обов'язковості випускних екзаменів.

Зазначимо, що інтерес у дослідників до проблеми екзаменів, оцінювання знань учнів *не втратився* й на початку XXI ст. Вважаємо, що

для розвитку педагогічної науки з досліджуваної теми важливим є навчальний посібник «Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття)» авторського колективу за редакцією О. Сухомлинської, В. Курила, у якому в окремих розділах учені Л. Березівська, О. Шевчук («Колегія Павла Галагана в контексті розвитку освіти в Україні (1871–1920)»), Л. Бондар, В. Курило («Харківська жіноча недільна школа Х. Алчевської (1862–1919)») розкривають роль екзаменів у навчальних закладах дореволюційного періоду, функції та види оцінок, методи оцінювання навчальних досягнень учнів [203, с. 30, 31, 67].

Варто доповнити наше дослідження аналізом тих наукових праць, у яких розкрито суть педагогічної спадщини видатних педагогів дореволюційного періоду. Заслуговує на увагу навчальний посібник «Українська педагогіка в персоналіях» (вийшов друком у 2005 році), створений групою авторів за редакцією академіка О. Сухомлинської, у якому презентовано біографії Х. Алчевської, К. Лебединцева, М. Пирогова та відомості про творчий доробок, частиною якого є й питання оцінювання знань учнів під час іспитів [309]. Учена О. Шевчук у науковій розвідці «Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.)» дослідила форми контролю за рівнем знань (у тому числі під час екзамену), види й способи оцінювання навчальних досягнень учнів (2013) [330, с. 54].

Аналіз дослідницьких праць показав, що питання оцінювання навчальних досягнень учнів, організація іспитів й оцінювання під час їх проведення в дореволюційний період було висвітлено також у багатьох статтях, зокрема: дослідниця О. Гур'янова в статті «Історія і сьогодення шкільної оцінки» (2007 р.) розкрила систему оцінювання в школах ХІХ ст. – початку ХХ ст. та ставлення педагогів М. Володкевича, В. Євтушевського, С. Миропольського, І. Рашевського, В. Стоюніна до його форм [60, с. 69]. До переліку робіт цієї тематики можна віднести й статтю «Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів. Історичний аспект», написану В. Яценком у 2002 році, у якій зроблено акценти на способи, методи та системи оцінювання учнів під час екзаменів [345, с. 31–33]. Цінним для

нашого дослідження є творче надбання С. Рукасової тим, що в дисертації «Організація контролю навчальних досягнень учнів середніх закладів освіти в Україні (друга половина XIX століття)» (2008) вона систематизувала й узагальнила положення нормативних документів, що регламентували особливості проведення різних видів екзаменів: вступних, перевідних, випускних [273].

Під час дослідження нами опрацьовано архівні матеріали, у яких подано види контролю. Одним із них – «Положення про міські училища» (1872 р.) [240], у ньому передбачено лише два види контролю: попередній і підсумковий. Детально виписані умови проведення попереднього контролю в міських і ремісничих училищах, у повітових передбачено лише фрагментарний контроль. Варто відзначити, що підсумковий контроль у формі екзаменів було запроваджено для всіх типів народної школи, а у повітових, міських та ремісничих училищах – лише перевідні. У деяких початкових навчальних закладах, зокрема, у парафіяльних училищах, церковно-парафіяльних школах та школах грамоти контроль здійснювався на основі сталої практики вчителями або членами повітових чи єпархіальних училищних рад [137, с. 61–72].

Отже, аналіз праць показав, що з першої половини XIX ст. – до початку XX ст. (до 1917 р.) були запроваджені екзамени в усіх типах шкіл, зокрема різні види їх – вступні, перевідні, випускні; різні форми – письмові, усні, колоквіуми, диспути; практикувався 5-ти бальний спосіб оцінювання.

В історії розвитку шкільництва, системи контролю за рівнем знань учнів, засобів вимірювань їх (знань) у 20-х роках XX ст. у школах України спостерігалось активне застосування тестів для діагностики рівня навчальних досягнень учнів, у тому числі й випускників шкіл. Їх розробкою та впровадженням у той період займались вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: Г. Ващенко [32–33], Т. Герасимова [51], Ф. Бельський [16], О. Залужний [82], Г. Роков [269], Е. Мухіна [175], М. Третьяков [302], Я. Чепіга [335], І. Петухова [236] та ін. Як зазначає дослідниця І. Петухова в праці «Тестування в освіті України крізь призму розвитку психолого-

педагогічної науки (кінець XIX – перша третина XX століття)» (2013), у дореволюційній українській педагогіці поняття «тест» не було чітко охарактеризовано, а вже в 20-х рр. XX ст. активно використовувалося в педагогічній практиці, за допомогою тестів встановлювали індивідуальні особливості учнів. Розробку тестів здійснювали фахівці спеціальних установ, зокрема Харківського інституту патології й гігієни праці. Метод тестів «значно полегшував роботу вчителя, що звітував перед батьками й адміністрацією школи з приводу рівня засвоєння шкільної програми учнями, звівши до мінімуму власну суб'єктивну оцінку» [236, с. 67].

Аналіз досліджень дає підстави зробити таке узагальнення: хоч країна була охоплена складним суспільно-політичним станом, українська освіта, порівняно з дореволюційним періодом, набувала розвитку не лише з педагогічних, а й психологічних аспектів. Вітчизняні вчені та практики, використовуючи активно ідеї європейських, американських психолого-педагогічних шкіл, підготували значну кількість власних розробок, у тому числі тестів. Метод тестування в цей історичний період розглядали як дослідження особистості чи колективу через подані до розв'язання короткі задачі-завдання, виконання чи невиконання яких свідчило про наявність у досліджуваних тих реакцій, які очікувались від них у зв'язку з поставленими практичними цілями. Тобто на початку XX ст. з'явився новий інструментарій для застосування у шкільній освіті вимірювань, причиною його з'яви стала невдоволеність громадськості традиційними формами оцінювання.

Необхідно зазначити, що в період 1930–1940 років шкільна освіта зазнала змін: за ці десять років обов'язковим для всіх дітей школоповинного віку (діти, які мають бути охоплені навчанням у школі) було чотирирічне (1931), потім п'ятирічне (1937), семирічне (1939) навчання. Конституція 1936 року проголошувала рівність прав усіх громадян на здобуття освіти, необхідними умовами для вступу до закладів вищої освіти були наявність повної середньої освіти й успішне складання вступних іспитів. Згідно з постановою «Про заходи поліпшення навчання у школі» із 1940 року учні, які закінчували початкові й семирічні школи, здавали перевідні екзамени, а

випускники середньої школи – випускні экзамени на атестат зрілості.

У монографії «Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття)» (2010) О. Петренко розкрила форми оцінювання не лише під час навчального процесу (уроку), а й під час екзаменів, також охарактеризувала види оцінювання навчальних досягнень учнів у педагогічній практиці жіночих і чоловічих шкіл [234, с. 39, 41]. Окрім наукових досліджень, нашу увагу привернула періодична преса, на сторінках якої досить часто, особливо в період 1936–1940 років, друкувалися матеріали про екзамени як форму контролю та оцінювання знань учнів, зокрема: «Іспити в нашій школі (Л. Магазінник) [163], «Школа на іспитах» (А. Макогон) [164], «Іспити в 4 класі» (І. Строй) [295], «Іспити в середній та неповній середній школі» (О. Жук) [75], «Про іспити в школі» (Д. Лобер) [155] та ін. Звідси робимо висновок про те, що значна увага приділялася вивченню рівня знань учнів у початковій, середній та неповній середній школах.

Під впливом реформаторських змін у галузі освіти, суспільних перетворень, трансформаційних процесів у світовому освітньому просторі екзамени носили «хвилеподібний» характер, а також постійно піддавалися вдосконаленню, у якому були зацікавлені як педагоги, організатори освітнього процесу, так і передова інтелігенція, учені тощо. Вони переймалися проблемами рівня навченості учнів, дбали про глибокі знання дитячої психології й вікових особливостей, пропонували різні форми здійснення контролю, тому відбувався пошук форм екзаменів, змісту, методики проведення з метою наближення їх до універсального стану.

Розвиток шкільництва ХХ ст. був перерваний воєнними роками. Характерною ознакою історіографії екзаменів воєнного та повоєнного періодів було запровадження вступних екзаменів до ВНЗ, від яких випускники, які закінчили середні школи з атестатом відмінника та без трійок середні школи в 1941–1943 рр., звільнялися від вступних іспитів навіть при наявності конкурсу. Проте з 1944 р. у всіх навчальних закладах були знову введені конкурсні іспити. Від них звільнялися медалісти й абітурієнти, які закінчили школу з відмінними й добрими оцінками, а з

1945 року зараховувалися поза конкурсом учасники війни, які успішно склали іспити. Тобто випускники середньої школи підтримувалися державою, яка підвищувала їхню мотивацію до продовження навчання в закладах вищої освіти. Проте випускників-медалістів було не так багато, причиною стали роки війни, тому й під час екзаменування учні виявляли в основному низький рівень знань.

Дослідниця Л. Романець у праці «Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середини 1950-х рр.)» звернула увагу на те, що державна політика в галузі освіти у воєнні та повоєнні роки полягала у відновленні мережі шкіл із урахуванням особливостей регіонів республіки, поповненні системи освіти педагогічними кадрами, політизації навчально-виховної роботи школи із метою наближення її до життя, до практики соціалістичного будівництва [270]. Постановою РНК СРСР від 21 червня 1944 р. «Про заходи до поліпшення якості навчання в школі» встановлено обов'язкові випускні екзамени для учнів, які закінчували початкову й семирічну школу, та екзамени на атестат зрілості для випускників середньої школи» [261]. Отже, у повоєнний період відновлено випускні екзамени в усіх ланках середньої школи. Крім того, за результатами екзаменів оцінювали ефективність роботи вчителя, а тому в школах організовувалась постійна боротьба за підвищення успішності навчання, яка наповнювалась формалізмом і казенщиною, як і в імперський період.

Вивчення питань організації й проведення екзаменів у школах України в середині 50-х років ХХ ст. показало, що спостерігалася тенденція до збільшення кількості перевідних та випускних екзаменів, до змін терміну навчання учнів, політехнізації навчання. Так, відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) прийнято Статут «Середня загальна трудова політехнічна школа з виробничим навчанням» [81], передбачено одинадцятирічний термін навчання й надання загальної середньої освіти та професійної підготовки для роботи в одній із галузей народного господарства або

культури, а уже в 1965 році термін навчання в школі скоротили до 10 років. Згодом у 1970 році змінено назву школи на сучасну – стала *середня загальноосвітня школа*, завданням якої було насамперед дати загальну освіту, а в кінці ж 8 і 10 років навчання учні складали випускні іспити.

Наступний етап розвитку шкільництва 1970–1991 рр. характеризувався новими проблемами, які хвилювали вчителів і всю педагогічну громадськість. Дослідниця Л. Бондар у праці «Христина Алчевська – організатор освітньої справи в Україні» (2002) відмічала про перевантаження учнів, недосконалість шкільних програм та методів навчання, напружений робочий день учнів середніх і старших класів, що тривав 12, а то й більше годин на добу тощо [23, с. 60–62]. У другій половині 70-х років гостро постало питання про якість знань учнів, «визнано необхідним розвантажити навчальні програми та підручники від надмірного ускладнення та другорядного матеріалу» і, водночас, «привести у відповідність із змістом освіти, вимогами життя» методи навчання й виховання», а в грудні 1977 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «О дальнейшем совершенствовании обучения, воспитания учащихся общеобразовательных школ и подготовки их к труду» [253].

Дослідження історії виникнення й проведення екзаменів (іспитів) у школах України свідчить про те, що така форма підсумкового контролю за рівнем знань учнів була та є актуальною в різні історичні періоди. Важливою для нашого дослідження є праця Я. Кривко «Проблема контролю навчальних досягнень школярів в українських періодичних фахових виданнях (друга половина ХХ ст.)» (2012) [142, с. 8–10], у якій автор обґрунтувала проблеми та особливості контролю навчальних досягнень учнів, висвітлені на сторінках українських фахових періодичних видань із 1950 по 1999 рр. Увесь цей період учена поділила на такі етапи: перший (1950–1963 рр.) характеризує проблеми, пов'язані із усним опитуванням; другий (1964–1971 рр.) – акцентує увагу на питаннях упровадження в шкільну практику програмованого контролю та тестування; третій (1972–1983 рр.) – включає більшість статей, пов'язаних із систематизацією та узагальненням практичного досвіду

щодо програмованого контролю навчальних досягнень учнів; четвертий (1984–1999 рр.) – відображає проблеми, пов’язані з широким використанням різних методів контролю навчальних досягнень учнів, у тому числі підсумкового. Важливо те, що вченою виявлено загальні тенденції висвітлення проблеми контролю на шпальтах педагогічної преси, зокрема: автори періодичних фахових видань вдавалися до проблеми контролю як важливої ланки навчання; спостерігався постійний пошук нових шляхів її розв’язання; виявлено збалансованість статей практичного та теоретичного змісту й циклічність у висвітленні різних аспектів контролю; загострювалася увага щодо запровадження індивідуального підходу в процесі контролю навчальних досягнень. Такий аналіз періодичних фахових видань сприяв поступовому поглибленню розуміння сутності навчальних досягнень школярів, подальшому розвитку уявлення про контроль та вимірювання навчальних досягнень учнів у другій половині ХХ ст. Важливість поданих публікацій полягала ще й в тому, що вони носили методичний характер та одночасно слугували історико-педагогічним джерелом.

Як показав аналіз наукової праці дослідниці, питання контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів упродовж другої половини ХХ ст. було в центрі уваги освітян, турбувало й теоретиків, і практиків. Чільне місце відводилося вибору оптимальних форм, методів та видів контролю, у тому числі підсумкового.

У кінці ХХ ст. відбулося зародження демократичних змін у суспільстві та шкільній освіті, що вплинуло на пошук нових форм організації та проведення екзаменів. Уже в 1993 році запровадилося тестування, але не вдалося залучити до нового починання громадян України: запропонована процедура не була підтримана. А вже в 2002 році зроблена друга спроба переходу на нову форму екзаменів, зокрема: проведено двісті пілотних тестувань, якими було охоплено студентів перших курсів. Варто відмітити, що важливу роль у цьому відіграв Міжнародний фонд «Відродження», зокрема Центр тестових технологій, який спільно з Міністерством освіти і науки України провів пілотний етап. У 2003 році вони організували

тестування з математики та історії, у яких взяла участь 3121 особа з 670 ВНЗ. За бажанням учнів результати тестування зарахували як державну підсумкову атестацію, а чотири заклади вищої освіти – як вступні випробування. Історіографія нової форми екзаменів засвідчила, що з кожним наступним роком збільшувалася кількість охочих брати участь у тестуванні, і вже в 2004 році 31 заклад вищої освіти прийняв рішення про зарахування результатів екзаменів у формі ЗНО як вступні випробування. Процес розвитку ЗНО не припинився, а навпаки, був підтриманий на рівні керівництва держави, зокрема: у 2005 році видано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні», яким передбачено перехід до проведення вступних екзаменів до закладів вищої освіти шляхом складання ЗНО, а в грудні цього ж року Кабінет Міністрів створив Український центр оцінювання якості освіти. Через рік ЗНО ввели на офіційному рівні, у Держбюджеті України вперше передбачили фінанси для його запровадження й моніторингу освіти. Український центр якості освіти створив 9 регіональних центрів [305].

В екзаменаційному процесі, починаючи з 2007 року, запроваджується всеохопне тестування з української мови, математики та історії, а з інших предметів – лише для випускників Харківської області (наступний пілотний етап).

Аналіз історії розвитку екзаменів у формі ЗНО впродовж 2007–2017 років показав, що таку форму було запроваджено з метою подолання корупції в українських ВНЗ. Як зазначав І. Вакарчук, «вступ до вишу є однією з найвидатніших подій молоді людини, оскільки в процесі вступних випробувань вона виявляє свій рівень знань, здобутих упродовж шкільних років... ця процедура вимірювання знань приймальними комісіями виявилася незахищеною та найуразливішою щодо «схованих параметрів», деформацій і спотворень фактичного рівня знань кожного абітурієнта, не забезпечувала прозорого, рівного, справедливого всім доступу до вищої освіти...» [28, с. 3].

І. Совсун у праці «Освітні вимірювання в Україні. Дорожня карта» (2017) зазначила, що «...ідея запровадження ЗНО ... користувалась найбільшою

підтримкою серед представників шкільних адміністрацій та вчителів, інші ж групи опитаних (батьки, випускники шкіл, студенти) віддавали перевагу іншим засобам вирішення цієї проблеми: посилення контролю за приймальними комісіями, покарання за хабарництво» [289, с. 6]. Із 2008 року вступні екзамени у ВНЗ стали обов'язковими, а згодом і ДПА почали проводити у формі ЗНО. «Упродовж наступних десяти років ЗНО залишалось ключовою реформою у сфері освіти. Чимало експертів вказували, що це була єдина успішна реформа в країні до 2014 року. Рівень довіри до ЗНО постійно зростає, що є, беззаперечно, безпрецедентним для України» [289, с. 1].

Ще одним джерелом дослідження історіографії запровадження й проведення екзаменів вважаємо сайти закладів освіти, зокрема загально-освітніх шкіл України, Інтернет-газет, на яких розміщено відомості про розвиток шкільної освіти. На сайті села Зорівки подано історію школи, яка сягає в глибину тисячоліть (1887–2001 роки). «До реформи 1861 року освічених людей у селі не було, пізніше появляються письменні зорівчани з числа солдат, демобілізованих з армії після 18–25 років служби. Перша школа в Зорівці була організована 1887 року і називалася церковно-приходською, де вчили читати, писати, рахувати. Утримувалася школа на кошти церкви та батьків. Платили батьки за одного учня в сезон по 1 карбованцю та пуду зерна. Першим учителем цієї школи був житель Мелесівки Ростанець Василь Степанович. Поряд з ним грамоти дітей навчали інші демобілізовані солдати.

У 1917–1918 рр. церковно-приходська школа припинила свою діяльність, оскільки об'єднали її із земською школою, відкритою в 1912 р. Після випускних екзаменів видавалися свідоцтва про освіту, Євангелія, а кращим – похвальні грамоти (шкільне Євангеліє Загребельного Іллі Мефодійовича, між іншим, збереглося й понині). На цьому й закінчувалася освіта здібних і наполегливих молодих зорівчан. Лише два жителі сучасної Зорівки одержали до революції середню освіту. Випускники довоєнної семирічки згадують, що школа давала добрі знання, зокрема з математики та української мови. При вступі в технікуми та училища зорівські абітурієнти

складали з цих предметів вступні іспити, як правило, успішно. [88].

Бахмацька незалежна Інтернет-газета в 2013 році запровадила рубрику «Із історії шкіл району», де її автор Микола Терех, завідувач відділом «Цитадель» Національного заповідника «Гетьманська столиця», розмістив дослідження про розвиток шкіл району, у тому числі про організацію й проведення екзаменів у різні історичні періоди. До цієї справи долучилися жителі району, зокрема Іван Заліський, колишній учитель. Із його спогадів дізнаємося про те, що «...у 1945 році заняття завершилися 17 травня, а з 20 числа розпочалися випускні екзамени в сьомих і десятих класах, а в решті класів, починаючи з четвертого, – перевідні. Четвертокласники здавали шість екзаменів, до іспитів педагоги ставились принципово – сім учнів нашого класу, наприклад, отримали незадовільні оцінки й були залишені на повторний курс. А як перейшли до п'ятого, то у нас з'явилося поповнення – семеро другорічників. Другорічництво у той час було звичним явищем. Учень будь-якого класу у випадку трьох незадовільних оцінок залишався на повторний курс. Залишалися й школярі, які пропустили 45 і більше навчальних днів. Учні із незадовільними оцінками з двох предметів зобов'язували продовжувати навчання на літніх канікулах, а в серпні вони здавали екзамени повторно. Траплялося й таке, що за неуспішність навіть виключали. Щороку 80–85 митченківців закінчували семирічку, а до восьмого класу (середня школа) вступало менше третини – 20–25 учнів. Діяв своєрідний «фільтр» – до восьмого приймали лише здібних до навчання учнів. До 1954 року за науку у 8–10 класах платили по 150 крб. на рік у масштабах цін того часу (до 1961 року). У перші повоєнні роки в середній школі навчалися парубки, демобілізовані із Червоної Армії через поранення. Звільнялися від плати за навчання сироти, напівсироти та учасники бойових дій. Екзамени на атестат зрілості приймала Державна комісія в складі чотирьох вчителів-фахівців з вищою педагогічною освітою. Та таких учителів у Митченківській середній школі бракувало, тож для здачі державних екзаменів випускники добиралися за вісім кілометрів у Батурицьку середню школу. Запам'ятався неординарний випадок на іспитах

у 1947 році. Із п'яти математичних завдань одне не піддавалось нікому, навіть членам комісії». Із сайту Оболонського району м. Києва стало відомо, що «...у 1944 році урядовою постановою було запроваджено проведення випускних і перевідних екзаменів для учнів початкових, семирічних і середніх шкіл. У 7, 10 класах передбачалося проведення випускних екзаменів у липні-серпні, а в 4–6, 8–9 класах – з 1 по 13 листопада цього року» [216].

Аналіз дисертаційних робіт, науково-публіцистичних статей, науково-методичної літератури дав можливість зробити висновки про те, що значний внесок у розвиток організації й проведення екзаменів у другій половині ХІХ ст. зроблено педагогами Х. Алчевською [3], П. Каптеревим [123], М. Корфом [133–137], С. Миропольським [170–173], М. Пироговим [237], В. Стоюніним [292] та ін.; науковцями та педагогічною громадськістю, зокрема К. Ушинським [313–314], М. Флітом [326] та ін. Упродовж усіх періодів розвитку школи змін зазнавав процес організації, методики та технології проведення екзаменів. Активними сучасними дослідниками виступили вчені С. Сірополко [285], І. Репко [265–266], Я. Кривко [142], Л. Березівська [18], О. Сухомлинська [297], Н. Бібік [19] та ін., які у власних розвідках висвітлили форми контролю за рівнем знань учнів як поточного, так і підсумкового, тобто екзаменів.

Остапчук С., досліджуючи питання «Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняних загальноосвітніх навчальних закладах кінця ХІХ – початку ХХ ст.», його історіографію поділила на два періоди: І – радянський (40–80-ті роки ХХ ст.); ІІ період – незалежної України (1991 р. – до сьогодні). Відповідно до опрацьованих джерел дослідження нами було виділено основні періоди розвитку форм і змісту, особливостей проведення екзаменів у школах України залежно від історичного контексту: імперський (початок ХІХ ст. – початок ХХ ст. (до 1917 р.), радянський (початок ХХ ст. – кінець ХХ ст. (до 1991 р.) (І етап: початок ХХ ст. – І половина ХХ ст. (1917–1949 рр.); ІІ етап: ІІ половина ХХ ст. (1950–1960 рр.); ІІІ етап – кінець ХХ ст. (1970–1990-і рр.), сучасний (з 1991 р. – 2017 р.). Авторську періодизацію подамо у табл. 1.1.

**Періодизація історіографії досліджуваної проблеми появи та розвитку
екзаменів як педагогічного явища, форми контролю в школах України**

Періоди	Роки	Характерні ознаки
I. Імперський	перша половина XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.)	Поява окремих теоретичних уявлень про контроль. Контроль розглядається виключно в контексті примусу до навчання, підводить підсумок певних його результатів і акцентує виховні функції оцінок. Потреба у вивченні рівня знань учнів різних типів шкіл. Екзамен як експеримент. Обов'язкове складання іспитів. Різні види екзаменів. Обговорення процедури проведення та вимог до оцінювання під час екзаменів, активна участь педагогів, учених, громадських діячів у цьому процесі.
II. Радянський	початок XX ст. – кінець XX ст.	Посилення уваги до особистості учня, що актуалізує проблему об'єктивності оцінок. Наростання гуманістичних тенденцій. Пошук нових форм проведення екзаменів у період становлення нової суспільної формації.
	I етап: початок XX ст. – I половина XX ст. (1917–1949 рр.)	Пом'якшення офіційної позиції по відношенню до педагогічного контролю: стала допускатися перевірка знань учнів за допомогою письмових робіт і співбесід, була введена практика проведення заліків та використання тестів. Хвилеподібний характер екзаменів.
	II етап: II половина XX ст. (1950–1969 рр.)	Широке поширення в школі отримують ідеї авторитарності, згідно з якими в контрольно-оціночній діяльності педагога стала домінувати функція примусу до навчання. Відновлення перевідних та випускних екзаменів у школах з різним терміном навчання.
	III етап: кінець XX ст. (1970–1980 рр.)	Формальний характер традиційної системи контролю, фетишизація оцінок, відсутність об'єктивності цифрових балів. Пропонування різних шляхів вдосконалення контролю, засновані на введенні науково обґрунтованих нормативів результатів засвоєння, типології знань, спеціальних показників успішності. Програмований контроль – крок вперед по шляху стандартизації вимог до результатів навчального процесу. Відміна перевідних та збереження випускних екзаменів. Пошук нових форм проведення екзаменів.
III. Сучасний	кінець XX ст. (1991 р.) – початок XXI ст. (2017 р.)	Зародження демократичних змін у проведенні екзаменів у школах України. Інтенсивне впровадження в навчальний процес ПК. Поєднання звичних оцінних засобів з новими, мультимедійними та Інтернет-технологіями. Інноваційні форми екзаменів, нова процедура їх проведення. Введення зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти. Моніторингові дослідження рівня навчання учнів у навчальних закладах системи загальної середньої освіти.

Отже, контроль та оцінювання знань учнів завжди були присутніми в навчанні, а в процесі історичного розвитку освітньої практики змінювалися лише їхні форми й засоби, здійснювалися перевірки, визначалися пріоритети в оцінках і прийоми їх виставлення, інтенсивність проведення контрольних заходів, впливу їх на рівень знань учнів, а також акценти при інтерпретації результатів контролю в освіті, зокрема під час екзаменування, виділено в цьому дослідженні ключові моменти в історії його розвитку:

I період – імперський (перша половина XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.) – є передумовою становлення контролю й оцінки в освіті України, характеризується появою окремих теоретичних уявлень про контроль та узаконенням екзаменів після першої освітньої реформи (1828 р.). Параграф 25 Статуту 1828 року встановлював, що в парафіяльних училищах «по завершенні навчання відбувався іспит учнів у присутності їхніх батьків, родичів і сторонніх присутніх» [290]. Про започаткування екзаменів свідчить ще один документ: «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях» (1837 рік) [257].

Окремі теоретичні уявлення про контроль склалися досить давно, вони стосувалися передусім перевірки й оцінки репродуктивних знань учнів, за відтворення яких за зразком, запропонованим педагогом, виставлялися оцінки. У цілому контроль розглядався виключно в контексті примусу до навчання, підводив підсумок певних його результатів і акцентував виховні функції оцінок. Оскільки відбулася зміна суспільної формації, а отже, і зміни в шкільній освіті та в екзаменаційному процесі. Цей період важливий тим, що виникла потреба в дослідженні різних впливів на розвиток шкільної освіти, появу різних типів навчальних закладів, процес засвоєння знань учнями та здійснення контролю за ними, запровадження різних його форм, зокрема екзаменів – перевідних, випускних.

II період – радянський (початок XX ст. – кінець XX ст. (до 1991 р.) (I етап: початок XX ст. – перша половина XX ст. (1917–1949 рр.); II етап: друга половина XX ст. (1950–1960 рр.); III етап – кінець XX ст. (1970–1980-і рр.).

Дамо коротку характеристику кожного етапу зазначеного періоду. І етап – початок ХХ ст. – перша половина ХХ ст. (1917–1949 рр.) характеризується посиленням уваги до особистості учня, що актуалізує проблему об'єктивності оцінок. Зокрема, в Україні для вдосконалення засобів і методів контролю на початковому етапі навчання для відсіву малоздібних дітей пропонувалися спеціальні випробування, здійснювалася перевірка умов самостійної роботи учнів у позанавчальний час, оцінка уважності учня, а також проводився ними щотижня самоаналіз помилок і труднощів та ін. [224, с. 445].

Педагогічні погляди в перші роки ХХ ст. в Україні характеризувалися наростанням гуманістичних тенденцій. Акценти з оцінки результатів навчання змістилися на процес набуття знань, наполегливість учнів і динамічність засвоєння ними нового навчального матеріалу. У ході здійснення контролю почали враховуватися індивідуальні психологічні характеристики учнів, їх підготовленість до початку навчання, сімейні умови й соціально-економічне середовище. Результати контролю й додаткову інформацію про учня рекомендувалося висловлювати в оціночних судженнях і оцінках. Прагнення до гуманізму було характерним і для післяреволюційної школи, хоча ідеї демократизації відносин учителя та учнів у ті роки нерідко доводилися до абсурду. Зокрема, згідно з приписами органів управління освітою учитель втрачав свої контролюючі функції, перетворювався в порадника й старшого товариша учнів.

Педагоги, які опікувались якістю навчання, намагалися всіляко зберегти поточний контроль, пристосувавши його до офіційної позиції органів управління освітою. Правоту прихильників контролю в освіті підтвердило саме життя. Скасування іспитів і перевірок в 1918 р. призвело до зниження якості знань учнів, погіршення дисципліни й мотивації навчальної діяльності.

Наркомос УСРР на початку 20-х років ХХ ст., проаналізувавши стан розвитку української освіти, запровадив нову модель – модель радянської

школи, планувалося створення єдиної, трудової, безкоштовної, обов'язкової 10-річної загальноосвітньої школи. Було підготовлено «Положення про єдину трудову школу УСРР» [17, с. 207], за яким планувалася відміна перевідних та випускних екзаменів й 5-бальна система оцінювання знань [345, с. 33; 351, арк. 143–144].

У цей час намітилося деяке пом'якшення офіційної позиції до педагогічного контролю: стала допускатися перевірка знань учнів за допомогою письмових робіт і співбесід, була введена практика проведення заліків та використання тестів. Створення в 1922 р. Особливої Колегії з обліку роботи шкіл при науково-педагогічній секції ДВР (Державної вченої ради) Наркомосу й проведення в 1923 р. спеціальної конференції з обліку педагогічної роботи в школі послужили сигналом того, що в школах з'явилися труднощі, викликані скасуванням оцінок.

Починаючи з 1926 р., учителям дозволено було висловлювати оціночні судження, але тільки в словесній формі, а найбільш прийнятними формами контролю вважалися щоденники учнів, дискусії, реферати, колективні звіти й тести, заліки, питання й письмові контрольні роботи.

Для цього періоду характерною ознакою є те, що період побудови радянського суспільства був перерваний Другою світовою війною, внаслідок чого було призупинено навчальний процес у школах та проведення екзаменів.

Із 1944 року розпочато навчальний процес і відновлено в школах екзамени, а також відбувалися зміни в термінах навчання.

II етап – II половина XX ст. (1950–1960 рр.). Упродовж усього десятиліття спостерігається посилення педагогічного контролю на тлі утвердження адміністративного стилю керівництва в усіх соціальних сферах, у тому числі й в освіті. Широке поширення в школі отримали ідеї авторитарності, згідно з якими в контрольно-оціночній діяльності педагога стала домінувати функція примусу до навчання. У педагогічній літературі тих років рекомендувалося підвищувати роль учителя, покращувати способи

роботи учнів під керівництвом педагога, акцентувати контролюючі функції обліку знань. Однак якість знань від цього не підвищувалася. Установка на жорсткий контроль породжувала, з одного боку, цілком природну протидію учнів, а з іншого – призводила до утвердження антигуманізму, формалізму, безвідповідального ставлення до реальних результатів навчання.

Радянський період повоєнних років характеризувався тим, що до 1956–1957 навчального року екзаменаційна система загальноосвітньої школи будувалася на поєднанні перевідних іспитів з випускними, а з метою розвантаження учнів з цього ж навчального року перевідні іспити були скасовані.

У другій половині ХХ ст. учні базової школи щорічно складали перевідні екзамени з 6-8 предметів, однією з особливостей було те, що з арифметики, російської мови й літератури здавали усно й письмово; по завершенню базової школи (семирічної – до 1957 р.) учні складали випускні екзамени; з усіх основних предметів учні десятих та одинадцятих класів екзаменувалися.

III етап – кінець ХХ ст. (1970–1990 рр.). На цьому етапі на сторінках багатьох періодичних видань з проблем освіти розгорнулося обговорення існуючої бальної системи оцінювання в школі, у якому переважала критика оцінок. Педагоги й учені відзначали формальний характер традиційної системи контролю, фетишизацію оцінок, відсутність об'єктивності цифрових балів і процентоманію, характерну для звітів шкіл про свою роботу.

Причини суб'єктивізму бальної системи в публікаціях тих років зазвичай пов'язувалися не з відсутністю стандартизованих засобів контролю, а з неоднозначністю опису цілей навчання й вимог до рівнів засвоєння знань. Учені пропонували різні шляхи вдосконалення контролю, засновані на введенні науково обґрунтованих нормативів результатів засвоєння, типології знань, спеціальних показників успішності, як правило, занадто суб'єктивних і надуманих, щоб бути дійсно корисними в навчальному процесі. В основному ці підходи були придатні лише для перевірки найпростіших рівнів навчальної

діяльності і не стосувалися творчих рівнів її здійснення.

У 70-і рр. ХХ ст. прагнення до об'єктивізації оцінок підготовленості учнів певною мірою сприяло запровадженню програмованого контролю. На цю проблему звернула увагу Я. Кривко в дисертаційній роботі «Проблема контролю навчальних досягнень школярів в українських періодичних фахових виданнях (друга пол. ХХ ст.)». Учена відмітила, що залежно від виду навчальних програм (лінійні, розгалужені, адаптивні) у програмованому навчанні використовувалися особливі прийоми перевірки та корекції результатів навчання. У зв'язку з відсутністю в ті роки педагогічних тестів і навичок їх розробки під час програмованого контролю перевірялися найбільш прості види навчальної діяльності, завдання були спрощені й припускали вибір однієї або декількох готових відповідей, а приховані психологічні складові процесу засвоєння, розуміння матеріалу, логіка умовиводів учнів, комунікативні здатності залишалися, не перевірялися. Незважаючи на недосконалість інструментарію, у цілому програмований контроль був певним кроком вперед по шляху стандартизації вимог до результатів навчального процесу. Проте до кінця 80-х рр. ХХ ст. він зійшов нанівець, що було пов'язано з появою в Україні перших персональних комп'ютерів (ПК) і неофіційним зняттям заборони на тести [143].

ІІІ період – початок ХХІ ст. (з 1991 р. – по 2017 р.). Початок ХХІ ст. збігся з експериментом по введенню зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти (2004) (Постанова 2009 р. Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1095 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 8 липня 2015 р. № 533), а наказом Міністерства освіти і науки від 10 січня 2017 року № 25 «Деякі питання нормативного забезпечення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти» затверджено Порядок проведення, зразок сертифіката та інші документи), що

викликав гострі дискусії з приводу тестів серед педагогів і вчених. У якості відгуку на цей експеримент у школах і вузах в широких масштабах стали розроблятися й застосовуватися педагогічні тести. Поширення тестів в Україні збіглося за часом з періодом інтенсивного впровадження в навчальний процес ПК, що відкрили нові можливості для контролю, самоконтролю та самооцінки на основі програмно-інструментальних засобів і контрольних-навчальних програм. Період зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої школи, період пошуку нових форм та процедури організації й проведення екзаменів, упровадження зовнішнього незалежного оцінювання, удосконалення процедури його проведення, розширення можливостей такої форми та підготовка педагогічних кадрів до освітніх вимірювань, нових тестових технологій.

У цілому сучасний педагогічний контроль носить еkleктичний характер і спостерігається в ньому поєднання звичних оцінних засобів з новими, мультимедійними та Інтернет-технологіями без аналізу багатьох дидактичних, технологічних і психологічних проблем.

Отже, опрацювавши джерела дослідження та проаналізувавши історію виникнення й проведення екзаменів у закладах загальної середньої освіти, варто зазначити, що види, форми, зміст екзаменів та технології їх проведення у досліджувані періоди набули розвитку. Практикувалося проведення їх в усній та письмовій формах, у формі «публічного диспуту», під час якого мали право бути присутніми «достойники», батьки, громадськість, усні екзамени проводилися за білетами, письмові – за вибором тем, були екзамени у формі тестування тощо.

Як засвідчила історіографія, екзаменаційний процес відбувався «хвилеподібно»: то запроваджувався, то відмінявся, то змінювалися зміст і форми та його технології. Для наукових праць із досліджуваної теми властиво те, що «екзамен» у різних джерелах висвітлювався епізодично, відсутнє цілісне дослідження його як педагогічного явища. У наступному підрозділі розглянемо сутність основних дефініцій категорії «екзамен».

1.2. Зміст основних дефініцій дослідження

Для розкриття сутності теоретичних категорій нашого дослідження необхідно врахувати, що основні правила будь-яких педагогічних досліджень відображаються в низці принципів, тобто в головних положеннях, що визначають і підхід до проблеми, і методику здобуття емпіричних та теоретичних результатів. У педагогіці є необхідність розглядати окремі питання виховання й навчання в контексті цілісного формування особистості в навчально-виховному процесі. Принцип цілісного вивчення педагогічного явища чи процесу припускає: максимальне використання системного підходу в дослідженні; встановлення зв'язків досліджуваного явища із сутнісними силами особистості; показ різноманіття зовнішніх впливів, що позначаються на формуванні якостей особистості в ході педагогічного процесу й виклад методики керівництва цими впливами з боку суб'єктів навчально-виховного процесу; розкриття механізму досліджуваного педагогічного явища; чітке визначення місця досліджуваного педагогічного явища в цілісному навчально-виховному процесі [236]. Можна погодитися з думкою науковця С. Гончаренка, що лише комплексний підхід дасть об'єктивне уявлення про досліджуване педагогічне явище. Адже за В. Сухомлинським, як указує учений, «педагогіка стане точною наукою, справжньою наукою лише тоді, коли дослідить і пояснить найтонші, найскладніші залежності й взаємообумовленості педагогічних явищ» [52, с. 1–2].

На основі теоретичного аналізу зазначимо, що принцип комплексного підходу до вивчення педагогічних проблем вимагає: багатоцільової установки під час вивчення педагогічних явищ, що відбивається у висуненні кількох дослідницьких завдань (вивчення сутності та структури явища, його рушійних сил, внутрішніх факторів, зовнішніх умов, шляхів і засобів педагогічного керівництва процесом формування явища з урахуванням усіх відомих теоретичних положень); охоплення якомога більшої кількості зв'язків досліджуваного процесу чи явища з іншими й виокремлення з них

найсуттєвіших; урахування всіх зовнішніх впливів під час проведення дослідної роботи, усунення випадкових впливів; багаторазової перевірки одного й того самого педагогічного факту за допомогою різних методів дослідження, постійної перевірки й уточнення одержаних даних; філософського, логічного й психолого-педагогічного аналізу результатів.

Важливу роль під час дослідження педагогічного явища відводимо принципу об'єктивності, який займає особливе місце в зв'язку з великою кількістю суб'єктивних факторів у сфері навчально-виховного процесу. Принагідно зауважимо, що сучасною педагогікою не сприймаються суб'єктивні погляди як педагогічні істини, набуваючи якостей науки точної і доказової. Тому наукові узагальнення мають складатися з достовірних фактів, явищ, доведень тощо. Принцип об'єктивності вимагає: перевірки кожного факту кількома взаємодоповнюваними та взаємокоригувальними методами вивчення суб'єктів навчально-виховного процесу; уточнення здобутого фактичного матеріалу під час проведення експериментальної чи пошукової роботи; зіставлення власних результатів дослідження з напрацюваннями інших дослідників, установлення подібності й відмінностей у характеристиці досліджуваних якостей і явищ; одержання наукових даних шляхом порівняння результатів досліджень різних авторів. Цих вимог ми будемо дотримуватися під час написання власної наукової праці. За законами педагогічної науки можна вивчити ціле, розчленувавши його на частини.

У цьому підрозділі розглянемо теоретичні категорії, які допоможуть розкрити предмет дослідження «Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи». До таких категорій можемо віднести: екзамен, педагогічне явище, навчальний процес, вітчизняна загальноосвітня школа, форма, оцінювання, оцінювання навчальних досягнень учнів, контроль, компетентності.

Сутність поняття «екзамен» розкриємо за словниками (табл. 1.2).

Сутність поняття «екзамен» в словниках

№ з/п	Джерело	Сутність поняття «екзамен»
1.	Словник української мови в 11-ти томах [286]	Перевірка знань з якого-небудь навчального предмета; іспит; перевірка, що дає відповідні офіційні права тим, хто її успішно проходить; взагалі перевірка, випробування кого-, чого-небудь.
2.	Педагогічний словник [230]	Екзамени, іспити (від лат. ехамен – зважування, випробування) – одна з форм перевірки знань, умінь і навичок учнів.
3.	Енциклопедичний словник [71]	Екзамени, іспити (від лат. ехамен – зважування, випробування) – одна з форм перевірки знань, умінь і навичок учнів.
4.	Великий тлумачний словник сучасної української мови [36]	Екзамен у. ч. 1. Перевірка знань якого-небудь навчального предмета; 2. Взагалі перевірка чого-небудь, випробування на щось.
5.	Вікіпедія – вільна енциклопедія	Іспит (лат. ехамен; латинське слово, що означало, передусім, язичок, стрілку у вагів, потім, в переносному значенні, оцінку, випробування) – підсумкова форма оцінки знань. У вищих учбових закладах проводяться під час екзаменаційних сесій. Іспити бувають абсолютно різними: інститутськими, шкільними, військовими, іспит в ДАІ, online-іспит і т.д., – але усі вони об'єднані однаковими традиціями.

Аналіз статей словників показав, що «екзамен» – це насамперед перевірка знань з якого-небудь навчального предмета; іспит; перевірка, що дає відповідні офіційні права тим, хто її успішно проходить; взагалі перевірка, випробування кого-, чого-небудь, тобто визначення поняття подається аналогічно.

У педагогічному та енциклопедичному словниках це поняття подано так: екзамени, іспити (від лат. ехамен – зважування, випробування) – одна з форм перевірки знань, умінь і навичок учнів, тобто однаково.

В усіх словниках поняття «екзамен» (з латинської мови) подається як «випробування», крім цього, в словниках педагогічному, енциклопедичному – «зважування».

Отже, поняттю «екзамен» синонімічне – «іспит», походить від лат. ехамен – зважування, випробування, досліджування.

Підручник із педагогіки поняття «екзамен» трактує так: форма навчання, що має на меті систематизацію, виявлення та контроль знань тих, хто навчається. Для нашого дослідження більш підходить визначення, виписане в педагогічному словнику та підручнику з педагогіки, тому що у двох перших словниках це поняття означає лише перевірку знань з якогось-небудь навчального предмета, перевірку, що дає офіційні права тим, хто її успішно проходить, або взагалі випробування кого-, чого-небудь; у педагогічному ж та енциклопедичному словниках – це одна із *форм* перевірки знань, умінь і навичок учнів, а підручник з педагогіки це поняття подає більш ширше: як форму навчання, основна мета якої – *систематизація*, виявлення та контроль знань.

Дослідниця Н. Пономарьова розглядає поняття «екзамен» як одну із форм *загальнодержавного* контролю, що проводиться з метою одержання об'єктивних відомостей про результати навчання учнів, це допомагає виявити рівень знань, умінь і навичок учнів, сприяє узагальненню і систематизації знань» [243, с. 22–23]. Учений В. Онищук специфічним методом контролю вважає тестову перевірку знань учнів. У науковій праці «Функції і структура методів навчання» автор подає тлумачення поняття «тест», яке англійського походження й означає спробу, випробування, іспит [218, с. 155]. Власне розуміння сутності поняття «тест» висвітлив учений Є. Перовський у монографії «Перевірка знань учнів у середній школі». Він подав його як «...будь-яку перевірку знань, умінь та навичок учня, а також різне вивчення його особистості». Одночасно під тестами розуміє «специфічні форми випробувань, які включають як письмові, так і усні відповіді на певну кількість питань-завдань». Дослідник розподіляє тести на дві основні групи: тести для особливо обдарованих дітей, тобто тести для перевірки інтелекту, та тести для перевірки рівня навчальних досягнень. При цьому більше уваги приділяє тестам другої групи [232, с. 363–366].

Отже, робимо висновок: поняття «екзамен» подається «як одна із форм перевірки знань», «випробування кого-, чого-небудь», «іспит».

З'ясуємо сутність поняття «форма»: «спосіб організації чого-небудь;

зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний із його сутністю, змістом; спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація й зовнішній вираз». Аналіз тлумачень дає можливість нам вибрати визначення «форма як спосіб організації чого-небудь». Виходячи із змісту наведених тлумачень, переконуємося, що екзамен є формою підсумкового контролю. Методом такого контролю може бути тест.

Поняття «екзамен» взаємопов'язане з поняттями «заклад загальної середньої освіти» та «навчально-виховний процес». За ст. 8. Закону України «Про загальну середню освіту» загальноосвітній навчальний заклад – це «навчальний заклад, що забезпечує реалізацію права громадян на загальну середню освіту» [79]; ст. 9. «Відповідно до освітнього рівня, який забезпечується загальноосвітнім навчальним закладом (I ступінь – початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, II ступінь – основна школа, що забезпечує базову загальну середню освіту, III ступінь – старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту, як правило, з профільним спрямуванням навчання), та особливостей учнівського контингенту існують різні типи загальноосвітніх навчальних закладів (школа I–III ступенів; спеціалізована школа (школа-інтернат) I–II ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів; гімназія (гімназія-інтернат) – навчальний заклад II–III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю; колегіум (колегіум-інтернат) – навчальний заклад II–III ступенів філологічно-філософського та (або) культурно-естетичного профілю; ліцей (ліцей-інтернат) – навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням та допрофесійною підготовкою (може надавати освітні послуги II ступеня, починаючи з 8 класу); школа-інтернат I–III ступенів – навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги; вечірня (змінна) школа II–III ступенів – навчальний заклад для громадян, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання. Варто зазначити, що нами подано той перелік загальноосвітніх навчальних закладів, у яких проводяться екзамени. Аналіз статей Закону України «Про загальну середню освіту», Положення про загально-

освітній навчальний заклад показав, що в цих документах відсутнє визначення поняття «навчально-виховний процес», а подано основні положення про організацію навчально-виховного процесу, типи навчальних закладів та форми навчання в них, оцінювання навчальних досягнень учнів тощо.

У понятті «навчально-виховний процес» ключове слово – «процес», яке багатозначне. Словник української мови в 11 томах, т. 8 розкриває сутність поняття з педагогічної точки зору, зокрема: це послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком; хід розвитку чого-небудь, або сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку [286, с. 343].

За Великим тлумачним словником сучасної української мови поняття «навчально-виховний» означає той, що стосується до навчання й виховання, а поняття «навчальний» трактується як такий, що стосується навчання, пов'язаний з ним. Який займається питаннями освіти, навчання. Призначений для навчання, метою якого, крім навчання, є тренування, підготовка до чого-небудь [36, с. 554]. Сутність поняття «виховний» – це сукупність знань, культурних навиків, поглядів, що становлять загальний рівень духовного розвитку людини і є наслідком систематичного впливу, навчання [36, с. 118]. Варто зазначити, що сутність цих понять в Академічному тлумачному словнику (1970–1980) подається аналогічно [286, с. 118].

Із лінгвістичної точки зору, термін «навчально-виховний» свідчить, що це складне слово, яке утворене від слів «навчання» і «виховання». Навчання – це процес засвоєння учнями інформації у вигляді знань, умінь та навичок за допомогою вчителя як організатора цього процесу [43, с. 10]. Виховання – це процес формування досвіду (моделі) поведінки людини в духовній та соціальній сферах, а також у її стосунках з природою [43, с. 10]. Із зазначеного вище можна зробити висновок про навчально-виховний процес: це такий процес навчання й виховання, який передбачає засвоєння інформації та виражає ставлення людини до зовнішнього середовища. Одночасно зауважимо: поняття «навчально-виховний процес» не включає поняття «розвиток» як третій компонент освіти, який удосконалює духовні, психічні,

соціальні та фізичні функції, а також враховує можливості людини.

Вітчизняними вченими, зокрема О. Вишневським, І. Підласим вводиться поняття «едукція». Це термін, яким позначають процесуальний компонент освіти у його триєдності – навчання, розвитку й виховання. Поділяємо думки науковців, що «потреба запровадження цього терміна і поняття зумовлена тим, що досі вживаний термін «навчально-виховний процес» не вказує на його природну триєдність і фактично «приховує» найактуальніший сьогодні аспект – розвиток дитини» [43, с. 10; 259], а головне, на нашу думку, знижує якість освіти. Варто зауважити, що в педагогічній літературі й педагогічній практиці часто будь-який із названих вище трьох термінів («навчання», «розвиток», «виховання») вживається як «універсальний». У цьому випадку він поширює своє значення на всю триєдність процесу, що заважає конкретизації цілей едукції. Наприклад, трактуючи весь процес лише крізь призму *навчання* як подачу інформації, помилково припускають, що цим забезпечується й розвиток, – так вважає О. Вишневський. Вважаємо, що це суттєвий аргумент для того, аби обґрунтувати сутність поняття «екзамен», оскільки він виявляє не лише рівень навчання, а й рівні вихованості та розвитку, а з огляду на це, потрібно внести зміни в сучасну систему підготовки вчителя у ВНЗ, систему підвищення кваліфікації педагогічних працівників у післядипломній освіті та методику підготовки вчителя до проведення екзаменів.

Варто звернути увагу на те, що в новому Законі «Про освіту» (2017) у розділі 1, ст. 1 подаються основні терміни та їх сутність, зокрема: замість «загальноосвітній навчальний заклад» визначено «заклад освіти» як юридична особа публічного чи приватного права, основним видом діяльності якої є освітня; замість «навчально-виховний процес» – «освітній процес» як система науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей.

Далі розглянемо сутність поняття «явище». Це багатозначне слово, по-перше, воно означає будь-який вияв змін, реакцій, перетворень і т.ін., що відбуваються в навколишньому природному середовищі; по-друге (філософ.),

це зовнішній вияв сутності предметів, процесів, або безпосереднє відбиття речі в почуттєвому сприйнятті [36, с. 620]. Для цього дослідження найбільш сприйнятливим є перше – як вияв змін, перетворень, його можна розглядати як педагогічне явище, адже екзамен пов'язаний із навчанням як процесом, із носієм знань, тобто учнем, передбачає відстеження (контроль) рівня засвоюваності одержаних ним знань, тобто вчителем. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що *екзамен – педагогічне явище*. Пошук у різних словниках, довідниках показав, що таке поняття не розглядалося.

Оскільки явище – подія, то «педагогічне явище» вважатимемо таке явище, яке відбувається в педагогіці, зокрема в освітньому процесі, який, у свою чергу, є цілісним, має конкретну мету, завдання, форми, методи, технології. Екзаменаційний процес базується на педагогічній взаємодії вчителя та учня, які при високій мотивації досягають поставленої мети: учитель шляхом контролю виявляє реальний рівень знань, а учень бажає успішно скласти екзамен, отримати високі бали (це в ідеалі). У таких умовах екзаменаційний процес не допускає випадковості, епізодичності. Він вимагає таких методик, за якими виявлявся реальний стан сформованості знань та вмінь практичного їх застосування.

В аспекті нашого дослідження варто розглянути й поняття «оцінювання». Воно в педагогічних словниках й енциклопедичних виданнях трактується як процес, що здійснюється при повсякденному вивченні результатів навчальної роботи учнів на уроках і вдома, а також за результатами спеціальної перевірки знань, умінь і навичок: усної, письмової, графічної та практичної [71, с. 245; 36, с. 630].

Академік О. Савченко потрактувала поняття «оцінювання» як процес визначення рівня навчальних досягнень учня згідно з вимогами Державного стандарту та програм. Важливо зацентувати увагу на змісті параграфу «Контроль та оцінка результатів навчання», де вчена підкреслила, що контроль, перевірка й оцінка результатів навчання – невід'ємні елементи навчально-виховного процесу [277, с. 108, 113, 116], з позицій сучасних підходів – освітнього процесу.

Учена Н. Бібік вважає, що оцінювання є особливим аспектом контролю, а педагогічна оцінка – його результатом [19, с. 9], а І. Зайченко в навчальному посібнику «Педагогіка» (2003) розширює поняття «оцінювання» і подає поняття *«оцінювання навчальних досягнень учнів»* так: це процес порівняння досягнутого учнями рівня володіння ними еталонними вимогами, описаними в навчальній програмі. Як процес, оцінка знань, умінь і навичок реалізується в ході контролю (перевірки) останніх. Виокремлює *види оцінювання* – поточне, тематичне й підсумкове [77, с. 243–247].

Дослідниця С. Остапчук тлумачить поняття «оцінювання навчальних досягнень учнів» як «багатокомпонентний процес визначення рівня знань, умінь та навичок, досвіду творчої діяльності, емоційно-ціннісного ставлення учня до навколишньої дійсності згідно з вимогами навчальних програм та інших нормативних документів; процес впливу на психофізичний розвиток школяра [220, с. 56]. Аналіз дисертаційних робіт засвідчив про одностайність учених у тому, що оцінювання – це процес визначення рівня навчальних досягнень учня згідно з вимогами Державного стандарту та програм; процес контролю, перевірки та оцінки результатів навчання, а також процес порівняння навчальних досягнень учнів.

Із огляду на сучасну державну освітню політику, вважаємо, що *оцінювання – це процес визначення результатів навчання учнів* (знання, уміння, навички, способи мислення, погляди, цінності, інші особисті якості, набуті у процесі навчання, виховання та розвитку, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити й виміряти та які особа здатна продемонструвати після завершення освітньої програми або окремих освітніх компонентів, як зазначено у Законі «Про освіту» (2017 р.), здобутих на основі повної загальної середньої освіти [78]. На нашу думку, варто зацентувати увагу й на сутності поняття «компетентність». Як свідчить зарубіжний досвід, виформувалось розуміння компетентності як інтегрованого результату освіти, присвоєного особистістю, що передбачає зміщення акцентів з накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок на формування й розвиток умінь діяти, застосовувати досвід у проблемних умовах (коли,

наприклад, неповні дані умови задачі, дефіцит інформації про щось, обмаль часу для розгорненого пошуку відповіді, коли невідомі причиново-наслідкові зв'язки, коли не спрацьовують типові варіанти рішення тощо). Саме тоді, як зазначає Н. Бібік, створюються умови для включення механізмів компетентності – здатності діяти в конкретних умовах і мотивація до досягнення результату. У зарубіжних джерелах компетентність часто передають через усталені поняття: «здатність до...», «комплекс умінь», «готовність до...». «знання в дії», «спроможність», «індивідуально-особистісна рефлексивна функція», «рівень засвоєння компетенцій» [19]. Як випливає із зазначеного вище, компетентність – цілісна категорія, тобто самі по собі ні знання, ні вміння, ні досвід діяльності не є компетентністю.

Розгорнене визначення системи понять, які обслуговують проблему компетентнісного підходу, подано в «Енциклопедії освіти». Компетенція на відміну від компетентності як особистісного утворення, є відчуженою від суб'єкта, наперед заданою соціальною нормою освітньої підготовки учня, вчителя, іншого спеціаліста, яка необхідна для його якісної продуктивної діяльності в певній сфері. Результатом набуття компетенцій є компетентність, яка передбачає особистісну характеристику, ставлення до предмета діяльності. Компетенції виводяться як реальні вимоги до засвоєння учнями сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлення до певної галузі, якостей особистості, яка діє в певному соціумі [71].

Важливо зазначити, що це поняття стало основою нових Державних стандартів і виписано в Законі «Про освіту» так: «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність». Варто одночасно розглянути положення, яке подано в Законі, що «результати навчання здобувачів освіти на кожному рівні повної загальної середньої освіти оцінюються шляхом державної підсумкової атестації, яка може здійснюватися в різних формах, визначених законодавством, зокрема у формі зовнішнього незалежного оцінювання» [78].

Із зазначеного вище робимо висновок, що поняття «екзамен» тісно пов'язане із поняттям «державна підсумкова атестація у формі ЗНО», яке введено в школах України. Проаналізуємо нормативну базу, у якій з'ясовано його сутність. Насамперед розглянемо наказ Міністерства освіти і науки за № 588 від 14.12.2000 року, яким затверджено Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти. У цьому Положенні подано таке трактування поняття: «це форма контролю за відповідністю освітнього рівня випускників загальноосвітніх навчальних закладів I, II та III ступенів навчальним програмам» [178]. Одночасно додамо, що порядок, форми проведення й перелік навчальних предметів, із яких проводиться державна підсумкова атестація, визначає центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки (ст. 12. п. 8 Закону). Законом «Про освіту» (2017) передбачено охопити здобувачів кожного рівня повної загальної середньої освіти проведенням ДПА у формі ЗНО. Одночасно звертаємо увагу на те, що державна підсумкова атестація здобувачів початкової освіти здійснюється лише з метою моніторингу якості освітньої діяльності закладів освіти та/або якості освіти, який проводиться з 2018 року за вибіркою.

Отже, за логікою дослідження потрібно розглянути поняття «контроль» і «моніторинг». Учена Н. Волкова подає поняття «контроль» як нагляд, спостереження й перевірку успішності учнів [46, с. 351–353]. Як зазначає О. Савченко, терміни «контроль» і «перевірка» вживаються як синоніми. Перевірці більш властиві навчальні функції, контроль же, зазвичай, спрямований на виявлення рівня засвоєння учнями вже вивченого матеріалу й здійснюється переважно вчителем [277, с. 184].

Зовнішнє незалежне оцінювання та моніторинг якості розглядаються як складники системи забезпечення якості освіти, а якість освіти, за Законом «Про освіту», – це відповідність результатів навчання вимогам, встановленим законодавством, відповідним стандартом освіти та/або договором про надання освітніх послуг [78].

Основним засобом вивчення якості шкільної освіти є моніторинг,

система інструментарію якого здатна оцінити ефективність освітнього процесу та передбачити подальші кроки до її підвищення. Науковці, практики, зокрема М. Гончаренко, С. Свіжевська, у статті «Моніторинг якості освіти – шлях до прискорення освітньої реформи» поняття «моніторинг» (від англ. «застережливий») подають як відстеження, діагностика, прогнозування результатів діяльності, що попереджає неправомірну оцінку події, факту за даними одиничного виміру (оцінювання); Д. Матрос, Д. Полев, Н. Мельников розглядають моніторинг як механізм контролю й відстеження якості освіти, постійне спостереження за освітнім процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату або першочерговим пропозиціям, що дозволяє виявити тенденції розвитку системи освіти [168]. Важливі думки висловили учасники V Міжнародної науково-методичної конференції «Освітні вимірювання – 2015. Реформування зовнішнього незалежного оцінювання: методологія, модель, основні складові» щодо сутності цього поняття, розглядаючи його в контексті процедур оцінювання та забезпечення якості освіти. Вони запропонували розрізняти моніторинг цих процедур: об'єктом їх є заклади освіти, предметом – самі процедури оцінювання та забезпечення якості освіти, а суб'єктом виступають агенції оцінювання та забезпечення якості освіти. Погоджуємося з судженнями фахівців, що самі процедури оцінювання є важливим елементом системи забезпечення якості освіти.

Останнім часом науковці, експерти та практики дискутують з приводу доцільнішого використання термінів «незалежне оцінювання» чи «освітні вимірювання». Варто з'ясувати сутність цих понять за довідковою літературою. За тлумачним англійським словником поняття «вимірювання» спочатку застосовувалося при оцінюванні майнового стану особи для встановлення розміру податку, згодом почало використовуватися в значенні «зробити судження про щось». Кембриджський словник подає цей термін так: «оцінка чи прийняття рішення щодо кількості, цінності, якості чи важливості чогось, чи судження або рішення, яке винесене» [36; 336].

Вважаємо, що визначення терміну «вимірювання» за Кембриджським

словником подається точніше, ближче до «незалежного освітнього оцінювання». А тому підтримуємо визначення сутності терміну, поданого І. Совсун, консультанта Альянсу програми сприяння зовнішньому тестуванню в Україні, що термін «оцінювання» має більш точне значення, ніж «вимірювання», і концентрується не лише на кількісній оцінці, але й на ціннісному, якісному судженні. Отже, доцільно використовувати термін «освітнє оцінювання» [289], одночасно необхідно додати до цього поняття «незалежне» і далі трактувати так: «освітнє незалежне оцінювання», яке повністю відповідає міжнародній термінології.

Отже, аналіз педагогічних, науково-довідкових, законодавчих актів, дисертаційних досліджень дав підстави розглянути сутність ключових категорій предмету дослідження. Нами встановлено, що категорії «екзамен», «іспит», «державна підсумкова атестація» – поняття синонімічні. Одночасно зауважимо, що категорія «екзамен» як педагогічне явище проходила еволюційні зміни залежно від історичного розвитку суспільства – українського та світового. Якщо до ХХІ ст. вживалося поняття «екзамен (іспит)», то в ХХІ ст. з'явилися відповідники – «державна підсумкова атестація», «зовнішнє незалежне оцінювання». Відповідно до завдань дослідження встановили між ними спільні та відмінні риси. Спільними є сама сутність їх – форма контролю, точніше підсумкового контролю; оцінювання рівня навчання учнів. Відмінними рисами вважаємо процедуру організації екзаменів, рівні їх проведення (локальний і національний), технологію, шкалу оцінювання та інструментарій. Із сутністю названих категорій пов'язані й інші, зокрема: процес контролю й перевірки знань учнів; оцінювання навчальних досягнень учнів; освітній процес; компетентності, освітні вимірювання тощо.

Таким чином, екзамен – це педагогічне явище, що реалізується у формі підсумкового контролю за рівнем навчання учнів і може зазнавати змін залежно від мети й завдань освітнього процесу.

У наступному підрозділі розглянемо передумови виникнення екзаменів і подамо названі категорії з погляду історичного розвитку.

1.3. Передумови виникнення екзаменів у процесі розвитку шкільної освіти в Україні

Історію освіти в Україні вивчали вітчизняні дослідники О. Сухомлинська [296], О. Бабіна [13], Д. Багалій [14], Л. Березівська [18], В. Бобров [22], С. Сірополко [285], С. Бричок [25], Р. Гавриш [50] та ін., які у власних наукових працях розкрили різні етапи розвитку освіти та шкільництва в Україні. У праці «Системи освіти світу» група авторів, зокрема М. Мосієнко, Д. Долгов, О. Калюжна, О. Семібаламут, розкривають систему шкіл, яка сформувалася ще в XI ст.: школи «книжного вчення» (готувалися писарі й перекладачі), монастирські школи (школи при монастирях для монахів, навчання мало індивідуальний характер), школи грамоти (школи відкривалися в містах, училися діти бояр, посадовців, купців, заможних ремісників; утримувалися за кошти батьків), жіночі школи (учні були лише жіночої статі, школи були відкриті в містах) тощо. Автори також охарактеризували появу шкіл-дяківок, які створювалися за місцем проживання вчителя. Навчання починалося з семи років, не було чітко встановленого терміну навчання й початку року, питання оплати за навчання вирішувалося шляхом домовленостей учителя з батьками, згодом, крім монастирських, з'явилися соборні школи (наприкінці XII ст. їх було перетворено на загальні, а згодом на університети) [283, с. 85–86].

Особлива увага розвитку освіти та шкільництва в Україні приділялася князями – високорозвиненими, інтелектуальними, патріотичними людьми. Прикладом може бути створення шкіл Костянтином-Василем Острозьким, київським воєводою: «...він відкрив на свій кошт школу в Турові, а також у Володимирі на Волині. Пізніше – в Острозі школу, що стала зразком для багатьох українських шкіл», навчання в якій проводилося за програмою тодішніх середніх шкіл (колегій), викладалися три мови: слов'янська, грецька та латинська. Створення братських шкіл, які діяли за власним шкільним статутом, дало можливість залучити до навчання всіх бажаючих...» [285, с. 62]. Варто зауважити, що період кінця XVI – перші десятиліття XVII ст.,

тобто перше українське відродження, характеризувалося помітним розвитком шкіл, вивченням класичних мов та запровадженням шкільних екзаменів, оскільки виникала потреба в контролі за рівнем знань учнів.

У ході дослідження питання передумов започаткування шкільних екзаменів нашу увагу привернули відомості про виникнення шкіл у державах Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції (IV–I тис. до н.е.). У цей період уже зароджувалися перші школи в Китаї, Єгипті, Греції та ін., накопичувалися наукові знання, а на рубежі III ст. н.е. в Китаї вперше було запроваджено систему державних екзаменів на зайняття державних посад: хто хотів у майбутньому стати вченим або чиновником, повинен був скласти екзамени впродовж кількох років. Із появою шкіл і в інших країнах світу практикувалися екзамени. Зазначимо, що в багатьох зарубіжних країнах запроваджувалося обов'язкове навчання та проведення екзаменів по-різному, зокрема: у Німеччині – з середини XVIII ст., у Франції, Англії, Японії – з кінця XIX ст., а в США – в основному з кінця XIX ст.

В Україні в період XIX ст. було відкрито два типи народної школи – елементарні навчальні заклади «різних найменувань» низки міністерств і відомств, які мали статус парафіяльних училищ, та повітові, підпорядковані Міністерству народної освіти. При цьому перші з них практично не мали контролю за рівнем знань, а до других застосовувалися «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях», запроваджені 1837 року «у вигляді досліду» й остаточно затверджені 1846 року [258].

Значна кількість дослідників попереднього та сучасного періодів акцентують увагу на участі правителів у розвитку шкільництва, зокрема «...за царювання Катерини II зреформовано шкільну систему, для чого була створена «Комісія для заснування шкіл». Згідно з новим планом шкільної системи (затверджено 1786 р.) виникло три типи шкіл: головні школи – чотирикласові, середні – трикласові та малі – двокласові, які на початку XIX ст. було замінено на гімназії (в кожному губерніальному місті, доглядали за ними університети); повітові школи (бодай по одній у кожному губерніальному і повітовім місті, догляд за ними здійснювали директори

гімназії); парафіяльні або приходські школи по селах (догляд за ними проводили управителі повітової школи)» [317, с. 124]. На думку дослідниці, певний внесок зробив у розвиток освіти Олександр I (1802–1804 рр.), під час його правління була створена справжня шкільна система, яка внаслідок освітньої реформи стала цілісною системою від нижчої до вищої школи: у цей період парафіяльні, повітові, губернські училища та університети являли собою єдину структурну систему, кожна з ланок якої була пов'язана з попередньою й наступною як у навчальному, так і в адміністративному відношенні.

Система початкової освіти була триступеневою: I ступінь – «нижча початкова школа» (1–4 класи); II ступінь – «вища початкова школа» (5–8 класи); III ступінь – «середня школа» (9–12 класи) [18]. Тривалість кожного ступеня навчання – 4 роки. Юридично школи всіх типів були відкритими для будь-якого прошарку населення, але фактично навчатися в них могли лише діти заможних батьків. Діти селян, робітників та дрібних ремісників навчалися переважно у початковій школі, які підпорядковувалися трьом відомствам: Міністерству народної освіти, Синоду і Земству [17; 330]. Історичні умови розвитку системи освіти в Україні, яку вона успадкувала від Російської імперії, зумовили неоднорідність роботи шкіл.

Учена О. Драч, аналізуючи розвиток шкільної освіти в XIX ст. відповідно до Зводу Законів Російської імперії, відмітила, що навчальні заклади поділялися на нижчі, середні та вищі, зокрема: початкові однокласні, двокласні земські й церковнопарафіяльні школи, міністерські зразкові училища, школи грамоти, міські парафіяльні училища, школи міського самоврядування; багатокласні повітові й міські училища – нижчі навчальні заклади; чоловічі й жіночі гімназії, прогімназії, реальні, комерційні училища, духовні семінарії, єпархіальні училища – середні навчальні заклади, вони були в підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій, а також вищі навчальні заклади – університети, академії тощо. Гостро постала потреба в освічених спеціалістах, оскільки активно розпочала розвиватися промисловість, ішла індустріалізація суспільства,

тому шкільну освіту необхідно було теж розвивати [67, с. 19]. Значну роль відіграло в цей період створене Міністерство народної освіти, яке розробляло нормативно-правову базу для навчально-виховного процесу, запровадило різні контролюючі функції і передало їх для виконання адміністраціям навчальних округів, початкових і середніх навчальних закладів.

Варто відмітити, що гімназія, або губернське училище, підпорядковувалася університету, директор гімназії був одночасно начальником повітових училищ, а доглядач повітового училища – був начальником парафіяльних училищ. Та найважливіше, на нашу думку, те, що програми були складені так, що по закінченню парафіяльного училища можна було вступити в повітове, з повітового – в губернське, з губернського – в університет. Дослідники С. Сірополко [285], Н. Федорова [317], Т. Філоненко [330] відмічають, що така єдина шкільна система була створена вперше в історії вітчизняної освіти.

Опрацювавши наукові розвідки, історичні джерела, нами визначено такі організаційно-методичні та технологічні особливості, які, на нашу думку, можна віднести теж до передумов запровадження шкільних екзаменів. Суть особливостей полягає в тому, що в школи всіх ступенів приймалися учні незалежно від їх статі, станової приналежності та навіть віку, а навчання було безкоштовним, велике значення надавалося поєднанню теоретичного й практичного навчання, вербальних прийомів із наочними демонстраціями. У цей період спостерігався й розвиток педагогіки як науки: започатковувалася ліберальна концепція активного творчого розвиваючого навчання, мета шкільного навчання полягала не в механічному засвоєнні певної суми знань, а в розвитку особистості учня, виховання в нього бажання отримувати знання самостійно.

Зміна влади в країні принесла зміни й у розвиток шкільної освіти: за правління Миколи I вона вступила в нову фазу. Спостерігалось формування громадянського суспільства, що лякало уряд, який прагнув усіма силами стримати будь-які ініціативи громадян, перекрити шляхи соціального розвитку, у тому числі – освіти. Шкільна політика зазнала великих змін

внаслідок ряду реформ (1828, 1835, 1849, 1852 рр.): єдина загальноосвітня безстанова школа була замінена сукупністю окремих станових професіоналізованих шкіл. За цих умов парафіяльне училище призначалося для селянства й міщанства, повітове – для купецтва й різночинців, розділена на кілька підтипів гімназія – для дворянства, тобто навчальні заклади перетворилися в різні типи шкіл з різними програмами, доповнилися статевим і віковим цензом, гімназійне навчання стало платним. Навчальні програми були скорочені й спрощені, навчанню та вихованню надавався релігійний характер, педагогічним ідеалом стало виховання не активної самостійної творчої особистості, а законослухняного підданого.

Для нашого дослідження важливою є монографія «Організація і методика інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини ХХ ст.», авторами якої є З. Канівець та В. Шпак. У науковій праці, проаналізувавши нормативно-правове забезпечення та методичні засади процедури інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні, вони розглянули й питання перевірки якості надання освітніх послуг та виявили, що інспектори «не лише здійснювали контроль, але й надавали консультативні послуги, особисто були присутні на іспитах учнів». У 1835 році розроблено проект «Настанови для утримувачів і утримувачок навчальних закладів», у цьому документі було звернено увагу вихователів на дотримання відповідних вимог при організації й проведенні екзаменів [120, с. 7–8].

Варто зазначити, що шкільна освіта зазнала модернізації із приходом на престол Олександра II: реформа 1864 року за змістом носила демократичний характер, управління початковою школою було передано губернським і повітовим училищним радам, до складу яких увійшли представники земств і міських товариств. У цей період міністерством освіти розпочато відкриття середніх шкіл для дівчат – дівочі прогімназії та гімназії, одночасно духівники почали відкривати дівочі єпархіальні школи. Для обох видів шкіл було видано статuti. Курс дівочих гімназій був восьмирічний, а єпархіальних – семирічний [317].

Таким чином, держава вперше допустила суспільство до безпосереднього управління школою, що свідчило про прогресивний демократичний крок у навчально-виховній та методико-дидактичній сфері: були значно розширені повноваження педагогічних рад у розробці навчальних програм, визначенні форм перевідних випробувань, виборі навчальних посібників.

Однак, при демократичних підходах до розвитку освіти, як зазначає у своєму дослідженні Т. Філоненко, мали місце факти й протилежного характеру: початкову школу відокремлено від середньої, роздроблено на різні типи закладів, причому програми народних училищ усіх типів відрізнялися від гімназійних, тому вступити до неї навіть з міського училища було неможливо. Середня школа виявилася надто роздробленою, як і початкова: гімназії були розділені на два типи – класичні та реальні, а класичні гімназії, у свою чергу, ділилися на два підтипи – із викладанням латинської та грецької мов і з викладанням тільки латиною. Право на вступ до університету отримували тільки випускники класичних гімназій; випускники реальних гімназій могли йти лише в технічні вузи. Інші типи середньої школи були представлені прогімназіями й жіночими училищами [330]. Єдиної школи, таким чином, у системі 1864 року не було створено – швидше, школа стала навіть ще більш роздробленою, ніж раніше, і лише в перші роки ХХ століття були намагання (при активній підтримці педагогічної громадськості) запровадити в життя освітню реформу, метою якої було відновлення єдиної школи, проте через опір консервативних сил в уряді вдалося провести лише деякі приватні заходи. Як відмічає Т. Лубенець, кількість початкових шкіл у підросійській Україні зросла у 12 разів (порівняно з серединою століття), однак вони не задовольняли потреби народу в початковій освіті. Рівень грамотності населення на цей час становив 15–20 %. Якість навчання в народних школах була низькою. Найпримітивнішу освіту давали церковнопарафіяльні школи, які в 1900 р. становили 80 % від усіх початкових шкіл. Навчання в них обмежувалося читанням, початками арифметики та вивченням молитов [159, с. 195].

Важливо відмітити, що видатні представники української інтелігенції

велику увагу приділяли розвитку педагогічної думки, української освіти, контролю за рівнем знань учнів, зокрема організації й проведення екзаменів Х. Алчевська [3], В. Грінченко [56], С. Васильченко [30], Т. Лубенець [159] та інші. Вони вели пошук щодо покращення освітнього рівня українського народу, у своїх творах описували умови, у яких здійснювалося навчання різного віку дітей та дорослих. У підросійській Україні в усіх початкових і середніх школах навчали російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли по всій Росії. Отже, на розвиток освіти в Україні значною мірою впливала русифікаторська політика царизму, а в 1876 р. було видано Закон про повну заборону української мови.

У статтях «Народні школи і їх потреби», «Великі діяння пана Бобринського», «Освіта народу Галичини», «Педагогічні невігласи» та інших І. Франко критикував стан тогочасної народної школи та реакційну політику австрійського уряду в галузі освіти, боровся за створення шкіл, які були б тісно пов'язані з життям та інтересами українського народу, поєднання навчання з працею, використання найкращих надбань людства, всебічний розвиток мислення та інших психічних процесів дитини. Він вважав: навчити учнів правильно мислити можливо лише за умови, що навчання здійснюватиметься рідною мовою учнів. Його твори сповнені глибокого соціального змісту й мали велике виховне значення. Тематика їх різноманітна: невітні наслідки неправильного сімейного виховання, сила й значення розумної поведінки людей, любов дітей до праці, негативний вплив на дітей поганого оточення та ін. [332].

У педагогічній праці «Народна школа і рідна мова на Україні» С. Васильченко охарактеризував добре організований як для учнів, так і для вчителів педагогічний процес. Він вважав, що слід розвивати ініціативу й активність, інтерес та пізнавальні здібності учнів, удосконалювати педагогічну майстерність учителів та ін. [30].

Отже, внесок громадських діячів, творчої інтелігенції мав вплив на розвиток української школи, підвищення освітнього рівня населення та підготовку до педагогічної діяльності українського вчительства. Проте

економічний та соціальний стан суспільства набував критичного стану. Революція 1905–1907 роки охопила різні верстви населення, у тому числі відбувалися виступи учнів, вчителів та батьків проти чинної шкільної системи, й уряд був змушений задовольнити певні вимоги учнів, педагогів та громадськості, зокрема: було розширено права педради, дозволено створення батьківських комітетів, з числа обов'язкових предметів було виключено давньогрецьку мову. Але й ці нечисленні та незначні поступки, які були зроблені урядом у період найвищого піднесення революції, незабаром були анульовані. Як показують наукові дослідження учених, розвиток народної освіти в Росії кінця XIX – перших десятиліть XX століть характеризувався певною неоднозначністю й внутрішньою суперечливістю, оскільки всі спроби реалізації структурної реформи школи, створення нової шкільної системи не вдавалося довести до завершення. Освітня система України в імперський період мала антигуманний характер, оскільки діти українських селян, робітників та дрібних ремісників були позбавлені права навчатися в початковій та середній школі, де викладання велося російською мовою, а це, у свою чергу, гальмувало сприйняття навчального матеріалу учнями, негативно впливало на освітній розвиток українського народу.

Важливо відмітити, що революція 1917 року відкрила нову сторінку історії шкільної освіти, що слугувала передумовами подальшого розвитку й екзаменів: українське суспільство взялося передусім за відродження національної культури, рідної мови й школи; узаконено чотирикласну гімназію й реальне училище, куди без іспитів брали випускників підвищених початкових шкіл; привела до глобальної перебудови всієї системи народної освіти; у жовтні 1918 року був прийнятий перший декрет про створення єдиної трудової школи в Українській РСР, яким закріплювалися принципи нової радянської системи загальної освіти з двома ступенями: перший – п'ять років навчання, другий – чотири роки (безкоштовно). Із огляду на те, що значна частина населення була неосвіченою, не вміла читати й писати, виникла потреба відкрити в 1919 році робочі факультети (робітфаки) – спеціальні курси для прискореного навчання робітників і селян із метою

зарахування їх до вищої школи без іспитів, а також у 1920 році була запроваджена система навчання за методикою «Дальтон-план», або бригадно-лабораторного методу. За цією методикою поєднувалася колективна робота всього класу з бригадною (бригада – група з кількох людей) та індивідуальною роботою. Учитель виконував роль консультанта, який організовував самостійну роботу учнів та надавав при необхідності допомогу, без попереднього планування роботи та графіків навчання. Введення інноваційних методик у школу активно практикувалося в післяреволюційні роки.

Варто зазначити, що до 1917 р. не було жодної української школи, а для новостворених шкіл треба було складати докорінно нові навчальні плани, посібники, підручники тощо. Актуальною була й кадрова проблема. Значна частина вчителів була зрусифікованою, і якщо не вороже, то байдуже ставилася до завдань української національної школи. Однак ці та інші проблеми успішно вирішувалися, тому що шкільна справа стала всенародною [150, с. 11].

Як зазначає учена Н. Філоненко, шкільна освітня політика впродовж 20-х – 30-х років мала різноспрямований вектор розвитку. Якщо надзавданням школи 20-х років було формування нової людини для нового суспільства, то школа 30-х років була зорієнтована на набуття учнями знань і вивчення основ наук [330]. У 1931 році було прийнято спеціальну постанову ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу», а вже в 1932 році з'явилася постанова ЦК ВКП (б) «Про учбові програми і режим в початковій і середній школі», у якій вказувалося на необхідність проведення в кінці року перевірок випробувань для усіх учнів. У тому ж році були введені обов'язкові приймальні випробування з головних загальноосвітніх предметів для тих випускників, що вступали до вищих навчальних закладів; чотирьохкласна освіта стала обов'язковою для всіх, з 1937 року – п'ятикласна, а з 1939 року – семикласна.

У цей же період школи знову перейшли на «дореволюційну» класно-урочну систему навчання, були відмінені експерименти в початковій і

середній школі, відмовилися використовувати бригадно-лабораторний метод відповідно до постанови ЦК ВКП (б) «Про педологічні перекручення в системі Наркомосів». Заборонено був також метод тестів, повернуто роздільне навчання хлопчиків і дівчаток.

Питання екзаменів і в цей період, і в наступні було актуальним, тому з 1935 року в Збірниках наказів розміщувалися накази «Про оцінку успішності учнів» [84]. Існуюча в школах система обліку успішності, як зазначалося в наказі, приводить до розбіжностей в оцінюванні знань учнів в одній або в різних школах, не дає уявлення про фактичні знання учнів і веде до зниження рівня навчання. Таким чином, виникали нові передумови, пов'язані із оцінюванням знань учнів, а також і з екзаменами.

Конституція 1936 року проголошувала рівність прав усіх громадян на здобуття вищої освіти, проте необхідними умовами для вступу до вузу оголошувалися лише наявність повної середньої освіти та успішне складання вступних іспитів. Одночасно звертаємо увагу на те, що з 1940 року запроваджено платне навчання в старших класах і вузах, це обмежило бажання громадян продовжити освіту після сьомого класу. Також не можна забувати, що сім'ї того часу були, як правило, багатодітними: по п'ять-сім дітей у селян і по три-чотири – у робітників, а за навчання двох-трьох дітей було для них не під силу.

Як і раніше, від іспитів звільнялися медалісти й абітурієнти, які закінчили школу на «відмінно» та «добре», учасники війни, які успішно склали екзамени, зараховувалися поза конкурсом у всі ВНЗ.

Звертаємо увагу й на те, що стратегію розвитку освіти, її зміст, методи навчання й виховання визначали державні органи управління освіти та партійні структури. Радянський уряд ще в роки війни прийняв ряд постанов, спрямованих на піднесення організації навчально-виховного процесу в школі. У 1943 р. було затверджено «Правила для учнів», які поклали край різнобою у вимогах до поведінки учнів та визначили основні вимоги до виховної роботи в школі. Згідно з постановою РНК СРСР від 21 червня 1944 р. «Про заходи до поліпшення якості навчання в школі», встановлено

обов'язкові випускні экзамени для учнів, які закінчували початкову й семирічну школу, та экзамени на атестат зрілості для випускників середньої школи. Відмінників навчання й поведінки нагороджували золотими, срібними медалями. Було встановлено п'ятибальну цифрову систему оцінювання знань учнів [261, с. 76].

Дослідник та автор статті «Організація та зміст навчально-виховної роботи у загальноосвітніх школах повоєнної України» Л. Романець відмічає, що 1944–1950 роки – «один із складних періодів у розвитку системи народної освіти, а пояснюється специфікою післявоєнних років. Державна політика в галузі освіти в цей період полягала у відновленні мережі шкіл з урахуванням особливостей регіонів республіки, поповненні системи освіти педагогічними кадрами, політизації навчально-виховної роботи школи з метою наближення її до життя [270, с. 118–125].

Знову почали виходити республіканська газета «Радянська освіта» та журнал «Радянська школа» – органи Наркомосу УРСР. На початку 1944 р. відновили свою роботу науково-дослідний інститут педагогіки Наркомосу УРСР та обласні інститути удосконалення вчителів, які велику увагу приділяли ідеологічному впливу на вчительство. Адже саме від учителя залежало, ким виросте дитина і саме вчитель упроваджував у життя державну політику формування людини майбутнього. У цей повоєнний час учителів спрямовували на дотримання учнями дисципліни і поліпшення трудового навчання та виховання, тобто автоматично посилювався авторитаризм у шкільному житті, запроваджувалася жорстка дисципліна й порядок, яких дотримувались учні через страх бути покараними. Уже на початку 1946–1947 н.р. не всі учні були охоплені навчанням, все більше поширювалася злочинність. Таку ситуацію поглибив голод та матеріальна скрута, що стало порушенням закону про обов'язкове 7-річне навчання учнів. Поряд із цим у школах організовувалась постійна боротьба за підвищення успішності навчання, яка наповнювалася формалізмом і казенщиною. Органи народної освіти оцінювали ефективність роботи вчителя залежно від успішності учнів, а це спонукало до завищення оцінок за знання. Учителів

змушували штучно завищувати оцінки усім категоріям учнів [11; 17].

Для цього дослідження важливим є той факт, що сталінська ініціатива щодо платної освіти була скасована, а проблема підготовки молоді до життя, до суспільно корисної, продуктивної праці в народному господарстві постала гостро. Реформи з самого початку були спрямовані на так зване «приземлене» до насущних потреб реального життя навчання. Закон «Про зміцнення зв'язку з життям і подальший розвиток системи народної освіти СРСР» засвідчив про завершення початих раніше перетворень і ввів обов'язкову восьмирічну освіту [81]. Але при цьому учні 9–10-х класів повинні були працювати на виробництві або в сільському господарстві. Також у цей період склався триступеневий порядок зарахування до вищих навчальних закладів СРСР, який проіснував до кінця 1980-х років. Установлені з 1956 року правила прийому розділили всіх абітурієнтів на три категорії: до першої категорії належали учасники Другої світової війни, медалісти та ті, хто мали атестати про закінчення середньої школи з відзнакою; до другої категорії – хто складав вступні іспити на позитивні оцінки, які мали стаж виробничої роботи не менше двох років, а також демобілізовані з Радянської армії і Військово-морського флоту; до третьої – належала більшість абітурієнтів, зарахування яких відбувалося на основі конкурсного відбору, а також враховувався рівень підготовки абітурієнтів: оцінки з профільюючих предметів, наявність похвальних грамот, творчі заслуги в конкурсах, олімпіадах і так далі.

За статтями Конституції 1977 року передбачалася загальна повна середня освіта, при цьому учні восьмих і десятих класів обов'язково складали випускні екзамени, в основному усно. Важливим завданням середньої та вищої шкіл СРСР упродовж 1960–1970-х років було підготувати та відібрати найбільш підготовлену молодь, для чого запроваджувалися відповідні експерименти: врахування оцінок із профільних предметів (1966 рік), брався до уваги середній бал атестата (1972 рік), прийом абітурієнтів за результатами двох вступних іспитів, сума балів із яких – не нижче дев'яти (1977 рік). З огляду на викладене вище, робимо висновок, що такі заходи

забезпечили значну увагу в ці роки і до загальної середньої. Особливу значимість у цьому процесі в 1980-х роках мало виявлення та облік професійно схильних абітурієнтів: зарахування на педагогічні спеціальності здійснювалося за рекомендаціями педагогічних рад шкіл, введення профорієнтаційних співбесід, за якими абітурієнти отримували додаткові бали. Однак у кінці 80-х років правила прийому були змінені, суть їх полягала в спрощенні та демократизації, були ліквідовані майже всі пільги при вступі до вузів, значно збільшена роль конкурсного відбору під час формування студентського контингенту. У ці роки запроваджено було обов'язкове дев'ятирічне навчання для всіх громадян. Середню одинадцятирічну освіту оголошувалося необов'язковою, але загальнодоступною, що дозволяло відсіювати учнів при зарахуванні до старшої школи.

Особливих змін зазнала шкільна освіта на початку 1990-х років: були проведені освітні реформи, запроваджено диференціацію шкіл на гімназії, ліцеї, колегіуми, на школи з поглибленим вивченням окремих предметів, у тому числі створювалися профільні класи – медичні, математичні та інші.

У 1999–2007 роках, як зазначають дослідники розвитку державного екзамену (В. Аванесов, Г. Ковальчук, Л. Паламарчук, Л. Петренко, Л. Смолінчук, Л. Скуратівський, Л. Піскорська, С. Цінько, О. Шутовський, Л. Човнюк, Л. Колесникова та ін.) організовується розробка та апробація екзаменів у формі ЗНО. Мета їх носила абстрактний характер і не мала чіткого формулювання, головна ідея – некорумпований вступ до вишів. Із метою відпрацювання системи тестування було створено український незалежний центр, організатори якого вважали за необхідне «визначити і сильних, і тих, хто має нижчий рівень знань» [1; 126; 233; 288; 299; 300]. Аналіз перших законодавчих актів, зокрема постанови КМУ «Про невідкладні заходи по впровадженню зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти», дав можливість виявити зміни в меті організації й проведенні ЗНО, суть яких полягала в «підвищенні якості загальної середньої освіти, забезпеченні рівного доступу до вищої освіти й створенні передумов для входження України в європейський освітній простір» [246]. Разом із цим,

введення державного іспиту безпосередньо пов'язане із необхідністю прийняття Державних стандартів, які б відповідали світовим. Тому в документі Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання й моніторингу якості освіти (грудень 2009) визначено мету: «забезпечення реалізації конституційних прав громадян на рівний доступ до вищої освіти, здійснення контролю за дотриманням державних стандартів освіти, проведення аналізу стану системи освіти й прогнозування її розвитку» [247]. Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти затверджено постановами Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1095 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 8 липня 2015 р. № 533) [247], а наказом Міністерства освіти і науки від 10 січня 2017 року № 25 «Деякі питання нормативного забезпечення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти» затверджено Порядок проведення, зразок сертифіката та інші документи [182].

Для цього дослідження цінними є основні сили, зроблені на основі проведеного аналізу стану ЗСО науковцями Інституту педагогіки, Інституту психології імені Г. С. Костюка, Інституту проблем виховання НАПН України, Інституту гігієни та медичної екології імені О. М. Марзєєва НАМН України і включені до науково-аналітичної доповіді «Про зміст загальної середньої освіти» [259] та Концепції «Нова українська школа» [132]. Сучасна парадигма освіти спрямована на досягнення високих освітніх результатів завдяки акцентуванню на індивідуальних здібностях тих, хто навчається, особистісно орієнтованому їх навчанні й вихованні з урахуванням їхніх інтересів, освітніх потреб, залученню їх до активної навчальної діяльності на компетентнісних засадах. Зміст освіти, на думку експертів, відіграє в цьому провідну роль, стає одним з визначальних чинників поліпшення її якості. Тому не випадково останнім часом найбільше критики з боку педагогічної громадськості, батьків, учнів, інших зацікавлених осіб зазнає зміст шкільної освіти, оскільки саме він, на їхню думку, впливає на її результативність, зумовлює низький рівень загальноосвітньої підготовки, з року в рік погіршує

якісні показники середньої освіти. А представниця громадської організації «Батьківський контроль» О. Макаренко вважає, що «сьогоднішня школа виконує лише одну функцію: ретранслює знання», «інтерес до школи діти втрачають вже у 3–4 класі», «сучасний учень заучує матеріал, щоб скласти екзамен і забути його» [214].

У документах названих вище зроблено акценти на необхідність формування в учнів компетентностей, наголошено на пріоритетній ролі розвивальних цілей школи, гуманізації, навчального співробітництва, формуванні загальнонавчальних умінь і навичок учнів. У результатах упровадження компетентнісного підходу наголос поставлено на суб'єктності учіння й оволодінні учнями способами навчальної діяльності, особистому досвіді. Це означає, що компетентний учень той, хто вміє самостійно вчитися. Не можна не погодитися із науковцями щодо питання запровадження оцінних технологій в умовах трансформації змісту ЗСО в Україні на компетентнісні засади, які б допомогли забезпечити вимірювання рівня набуття учнями предметних і ключових компетентностей. Одночасно варто зауважити, що «українська педагогічна теорія і практика збагачується новими оцінними технологіями (тестами, портфоліо учнівських досягнень тощо), покликаними зробити учня активним учасником навчального процесу, мотивуючи до самонавчання і саморозвитку» [132; 259]. Законом «Про освіту» передбачено вимірювання якості освіти шляхом проведення ДПА у формі ЗНО [78].

Отже, робимо такий висновок: у різні історичні періоди функціонували й різні типи шкіл, які еволюціонували. Розвиток шкіл, охоплення дітей шкільною освітою, соціально-економічний розвиток суспільства спонукав до запровадження різних видів контролю, у тому числі підсумкового у формі екзаменів. Введення ДПА у формі ЗНО забезпечило передумови для подальшого розвитку його: виникло сприйняття ЗНО як інструменту оцінки якості освіти, згодом мета трансформується в «рівний доступ до якісної освіти», а потім «оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти».

Висновки до першого розділу

Наукові дослідження з історіографії екзамену як педагогічного явища в навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи від початку XIX ст. до 2017 р. дали можливість проаналізувати, порівняти, визначити три періоди розвитку змісту й форм контролю, проведення екзаменів у школах України залежно від історичних умов: I період – імперський (перша половина XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.); II період – радянський (початок XX ст. – кінець XX ст. (до 1991 р.): I етап: початок XX ст. – I половина XX ст. (1917–1949 рр.); II етап: II половина XX ст. (1950–1960 рр.); III етап – кінець XX ст. (1970–1990-і рр.); III період – сучасний (з 1991 р. по 2017 р.), а також обґрунтувати особливості кожного із них.

Установлено, що екзамени, які запроваджувалися впродовж означених періодів відрізнялися формою, змістом, процедурою та оцінюванням в імперський і радянський періоди, то вони проводилися, то відмінялися, а в період незалежної України зазнали змін щодо форми та процедури їх проведення, набули системного характеру, основними принципами стали: прозорість, об'єктивність, неупередженість, рівні умови.

З'ясовано, що з моменту виникнення екзаменів як форми підсумкового контролю в школах здійснюється педагогічний та нормативно-правовий їх супровід, що підтверджується насамперед наявністю нормативно-правових актів. Такими документами були інструкції, постанови, правила, рекомендації, статuti та інші матеріали, які розроблялися Міністерством народної освіти (дореволюційний період), Міністерством народної освіти (радянський період), Міністерством освіти і науки України (період незалежної України). Крім цього, важливу роль у висвітленні екзаменаційного процесу впродовж усіх історичних періодів відігравали видання фахових журналів, Зводи Законів Російської імперії, збірники правил, Інформаційні збірники наказів та розпоряджень Міністерства

народної освіти України та ін. Аналіз названих вище документів показав, що в них містилися матеріали про форми, види, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів, педагогічні поради та рекомендації щодо проведення екзаменів. Педагогічний супровід сприяв удосконаленню екзаменаційного процесу в школах України.

Зроблено висновки, що форми й зміст екзаменів набули розвитку: крім усної й письмової форм, практикувалося проведення їх у формі «публічного диспуту», тестування, державної підсумкової атестації, зовнішнього оцінювання, що спонукало до змін у технології їх проведення та змін у змісті екзаменаційних завдань.

Педагогічна спадщина вчених, педагогів, громадських діячів минулих історичних періодів (Х. Алчевська, П. Каптерев, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, В. Стоюнін та ін.) допомогла встановити їхню безпосередню участь в екзаменаційних заходах, вони розробляли методики проведення екзаменів, спонукали органи влади до участі в цих процесах. Із праць та наукових розвідок і сучасних дослідників, зокрема: С. Сірополка, Л. Березівської, О. Шевчук, О. Сухомлинської, Л. Бондар, В. Курило, О. Гур'янової та ін. – встановлено, що особлива увага зверталася на проведення екзаменів у другій половині XIX ст. – першій половині XX ст., на те, що введення екзаменів залежало від типів шкіл, а також від поставленої мети: вступні, перевідні чи випускні екзамени, чи на атестат зрілості.

Історія шкільної освіти засвідчила, що важливу роль в організації освітнього процесу, у тому числі екзаменів, відігравали окремі представники влади, впливові громадяни – князі, царі, громадські діячі, педагоги, – освіченість та рівень моральних цінностей яких сприяв розвитку шкільної освіти. Виявлено, що на межі імперського та радянського періодів спостерігалось поєднання традицій дореволюційної школи й модернізму молодшої Країни Рад в організації й проведенні екзаменів. З'ясовано, що роль екзаменів недооцінювалася, приймалися рішення про вилучення їх із освітнього процесу, але коли виявлявся низький рівень знань учнів, тоді

поновлювалися екзамени (у 20-ті роки ХХ ст. – припинено екзамени, а вже із середини 30-х років ХХ ст. відновлено їх у школах).

Закцентовано увагу на тому, що процес розвитку вітчизняної школи в названі періоди мав все одно поступальний характер; навіть у період циклічного чергування шкільних систем в старі форми вливався новий, інновації переходили в традиції, відбувалося накопичення позитивного історичного досвіду. Свідченням цього може слугувати й організація та проведення перевірочних (перевідних та випускних) іспитів (екзаменів).

Виявлено, що з розвитком шкільної освіти, упровадженням освітніх реформ набували змін екзамени. У педагогічній практиці з'являлися нові технології та нові методики організації й проведення екзаменів – державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання, освітні вимірювання, незалежний іспит. Аналіз джерельної бази досліджень допоміг встановити, що названі категорії не є новими для шкільної освіти. У 20-х, 90-х роках ХХ ст. була спроба використання тестових технологій, проте її втілити в практику не вдалося, і лише на початку ХХІ ст. розпочався новий етап державного контролю за рівнем навчання учнів випускних класів старшої школи (упровадження національної системи тестування) та моніторингу якості загальної середньої освіти.

Відмічено, що в період незалежної України проводиться реформування та модернізація освітньої галузі, у тому числі загальної середньої освіти, практикується ширше застосування зовнішнього незалежного оцінювання, що, у свою чергу, вимагає посиленого наукового підходу.

На основі термінологічного аналізу сутності ключових понять «екзамен/іспит», «педагогічне явище», «навчально-виховний процес», «державна підсумкова атестація», «зовнішнє незалежне оцінювання» та ін., поданих у науковій літературі та словниково-довідкових виданнях, виведено власну дефініцію поняття «екзамен»: це – педагогічне явище, що реалізується у формі підсумкового контролю за рівнем навчання учнів і може зазнавати змін залежно від мети та завдань освітнього процесу. Доведено, що

екзаменаційний процес базується на педагогічній взаємодії вчителя та учня, які при високій мотивації можуть досягати поставленої мети: учитель виявляє реальний рівень знань та застосування їх на практиці, а учень прагне успішно скласти екзамен. Тому екзамен розглядаємо як педагогічне явище, адже пов'язаний із навчанням як процесом, із носієм знань, тобто учнем, передбачає відстеження (контроль) (вчителем) рівня засвоєності одержаних учнем знань, сформованості компетенцій. Тобто явище екзамену складне, багатокomпонентне і багатовимірне.

Матеріали розділу подано в наукових статтях автора: [318; 320; 322; 323; 324; 327].

РОЗДІЛ 2.

ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОВЕДЕННЯ ЕКЗАМЕНУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ В РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ПЕРІОДИ

У розділі проаналізовано наукові праці щодо організації й проведення екзаменів упродовж історичних періодів розвитку освіти в Україні, визначених автором, із метою розкриття цілісності екзаменаційного процесу, а саме:

- подано змістову характеристику проведення екзаменів у вітчизняній загальноосвітній школі;
- висвітлено специфіку проведення шкільних екзаменів від моменту започаткування їх (1828 р.) – до сьогодення (2017 р.);
- виявлено організаційно-методичні та технологічні особливості екзамену (іспиту) як педагогічного явища.

2.1. Започаткування екзаменів у дореволюційний період

Концепцією середньої загальноосвітньої школи України (2016 рік) актуалізується питання особистісно орієнтованого, компетентнісного й діяльнісного підходів в освітньому процесі, а також передбачено якомога повніше врахування добору змісту, методик, стимулів навчання та внесення змін до системи оцінювання діапазону особистих потреб школярів [132]. Виходячи з цього, зазнає змін освітній процес, який базується на засадах демократизму, дитиноцентризму, що, у свою чергу, позитивно позначиться на діяльності як учнів, так і вчителів, одночасно впливає на оцінювання результатів навчання при досягненні певного освітнього рівня. У діяльності вчителя оцінювання під час екзаменів розглядаємо як завершальний етап контролю за рівнем навчання учнів.

Дослідження показало, що реформування загальної середньої освіти в

різні історичні періоди спонукало до пошуків шляхів удосконалення організації й проведення екзаменів як підсумкового контролю за рівнем навчальних досягнень учнів. Проблема екзаменів, оцінювання навчальних досягнень учнів на сучасному етапі – в центрі уваги державної освітньої політики, громадськості та здобувачів повної загальної середньої освіти. Оскільки з 2015 року введено складання ДПА у формі ЗНО, то ретроспективне дослідження є доцільним, тому що дасть можливість вичленити раціональні ідеї щодо організації й проведення випускних екзаменів та особливостей їх як педагогічного явища.

Аналіз педагогічних праць засвідчив, що науковці, практики, громадські діячі, зокрема О. Драч [67], А. Духнович [69], І. Захарова [83], Є. Звягінцев [86], В. Каменська [120], М. Канишева [122], П. Каптерев [123], І. Ключев [125], М. Корф [133], Т. Кравченко [139], В. Курило [147], Т. Лубенець [157–160], С. Миропольський [170–173], М. Морозов [174], О. Сухомлинська [296], С. Рождественський [267], Я. Руднев [271], В. Смірнов [287], Т. Філоненко [330], В. Чарнолуський [334] значну увагу приділили питанням дидактики та розвитку шкільної освіти, ролі земств у цьому процесі. Дослідники М. Володкевич [47], Я. Гуревич [59], В. Кузьменко [144], К. Лебединцев [151], С. Остапчук [220–224], П. Юркевич [335] та ін. відзначили, що з часу заснування шкіл питаннями підсумкового контролю за рівнем знань учнів та оцінюванням їх більше опікувалися вчителі, а С. Жуков [76], В. Ігнат'єв [89], М. Корф [133–137], А. Котельников [138], В. Латишев [150], А. Обухов [217], А. Ососков [219], І. Петухова [236], І. Репко [266], Г. Роков [269], В. Стоюнін [294], М. Учитель [312] розкрили особливості започаткування випускних екзаменів, вплив їх на здоров'я учнів, підготовку вчителів до проведення іспитів у різних типах шкіл. В імперський період висвітлювалися матеріали про організацію й проведення екзаменів у часописах «Народная школа», «Новости и смесь» та ін.

Отже, зростала кількість шкіл різних типів, підвищилася увага в суспільстві до шкільної освіти, одночасно виникла необхідність перевірки

рівня засвоєння учнями навчального матеріалу й з'явилася потреба в започаткуванні екзаменів як форми контролю за рівнем знань.

Наукове дослідження С. Сірополка засвідчило, що в шкільному процесі перші елементи контролю за рівнем засвоєння виучуваного матеріалу учнями було запроваджено самим учителем. Як зазначає вчений, «...коли Києво-Могилянська академія відновила свою діяльність (XVII ст.), то приймалася на навчання кожна вільна людина, звідки б вона не прийшла, аби тільки визнавала християнську віру та була здібна до навчання. Прийом учнів відбувався в перших числах вересня, вік не завжди визначався однаково. Перевірка вчителем вивченого за тиждень проводилася по суботах, за старою традицією, успішність оцінювалася словесно. Іспити відбувалися двічі на рік – грудні та червні, а той, хто вступав з-поза меж України, складав надзвичайні іспити» [285, с. 237].

На основі аналізу праць науковців, названих вище, зроблено висновки, що екзамен – це педагогічне явище, яке, по-перше, зазнавало змін відповідно до історичного розвитку суспільства, запровадження освітньої політики на українських землях, які перебували в складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини. По-друге, дослідники, учені з'ясували обставини, які вплинули на запровадження екзаменів як форми контролю в школах. Це насамперед виявлення рівня знань учнів, оскільки відбувалося збільшення кількості шкіл різних типів, охоплення навчанням дітей різних прошарків населення та з огляду на соціально-економічний розвиток суспільства.

У праці «Історія освіти в Україні» С. Сірополком подано відомості про те, що на початку XIX ст. функціонували повітові трирічні школи – підготовча та два класи. По закінченні другого класу учні могли вступати до гімназії, училися в основному діти шляхтичів. У цих школах були запроваджені приватні та публічні іспити, кращі учні складали публічні іспити [285], проте узаконення їх відбулося після першої освітньої реформи (1828 рік). Так, параграф 25 Статуту 1828 року встановлював, що в парафіяльних училищах після завершення навчання відбувався іспит учнів

[290]. В історико-педагогічній літературі та в архівних матеріалах містяться окремі відомості про проведення екзаменів у підпорядкованих їм парафіяльних училищах та програми іспитів. Передбачалась присутність почесних осіб, спочатку вони запрошувалися смотрителем (і педагогічною радою) повітового училища, а після затвердження «Положення про початкові народні училища» (1864 рік) [242] ці функції почали виконувати новостворені повітові училищні ради.

Екзамени передбачалися не тільки в парафіяльних училищах, підпорядкованих Міністерству народної освіти, а й в елементарних школах, заснованих іншими міністерствами та відомствами (Найсвятішим синодом, Міністерством державного майна тощо), але умови їх проведення незалежно від відомчої приналежності суттєво відрізнялися: в одних навчальних закладах іспитам підлягали лише ті вихованці, які завершили курс навчання, в інших – усі учні при переході з молодших відділень до старших. У деяких же школах, підпорядкованих духовному відомству, екзамени взагалі не проводилися, про це зазначено у змісті Допису про розповсюдження грамотності в Київській губернії [285].

Як свідчать результати дослідження, в екзамени, починаючи з 1828 року, вносилися певні зміни щодо форми їх проведення (залежно від типу шкіл), виду екзаменів (відмінялися перевідні в окремих типах шкіл), вибору предметів тощо. Однак в елементарних навчальних закладах не використовувалися різні види контролю, а в повітових застосовувалися, започатковані в 1837 році й затверджені в 1846 році «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях», і проходили вони у вигляді «дослідів». У нормативних документах лише констатувалося, що підсумковий контроль за діяльністю повинен бути, але його порядок і умови проведення не зазначалися [257].

Умови проведення екзаменів незалежно від відомчої приналежності суттєво відрізнялися: в одних початкових навчальних закладах іспитам підлягали лише ті вихованці, які завершили курс навчання, в інших – усі учні

при переході з молодших відділень до старших, у деяких же школах – взагалі не проводилися. Важливо зазначити, що на екзаменах мали право бути присутніми батьки учнів, родичі й інші бажаючі [257], а також запрошувалися почесні особи.

Дослідження нормативно-правових документів, зокрема збірників документів і матеріалів, виданих Міністерством народної освіти УРСР, циркулярів із управління навчальними округами, постанов Народного комісаріату освіти УРСР, звітів керівників педагогічних з'їздів, протоколів засідань педагогічних рад початкових і середніх навчальних закладів України, інших статистичних документів, опублікованих у різних джерелах, показало, що в них містився матеріал про форми, види, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів.

У другій половині XIX ст. гостро постало питання вивчення латинської та грецької мов у гімназіях. Було прийнято рішення про викладання обох мов у класичних гімназіях, а в реальних – лише латинської. Відповідно до Статуту гімназій (1871 р.) дозволено складати іспити й вступати до університету лише учням класичних гімназій [285, с. 313].

Необхідно зазначити, що в ці роки відбувався розвиток земського самоврядування, яке значну увагу приділяло шкільництву: створювалися школи нового типу, ними охоплювалися діти різних верств населення, в основному вихідці з сіл. Діяльність шкіл була спрямована на «утвердження в народі релігійних і моральних понять, а також розповсюдження первісних корисних знань» [211, с. 143].

Оцінювання навчальних досягнень учнів у 70–80-х роках XIX ст., як зазначає С. Остапчук, регламентувало правила проведення іспитів для учнів гімназій та реальних училищ. Так, в Інструкції «Правила про випробування учнів гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти», яка набула чинності в 1872 році, йдеться про оцінювання знань учнів на екзаменах. Як і під час дії попередніх статутів, екзамени поділялися на: вступні (при вступі учнів у заклади, у тому числі, до підготовчого класу); перевідні (при

переведенні дітей із класу в клас); випускні, або экзамени зрілості (після закінчення учнями повного курсу навчання в гімназії). На вступні экзамени виділялося не більше тижня на початку навчального року, на перевідні й экзамени зрілості – не більше чотирьох тижнів у кінці кожного навчального року [220; 221].

Відповідно до Інструкції экзамени розпочиналися з першого класу. Вступникам диктувалися будь-які невеликі статті російською мовою, а для вступників у всі інші класи пропонувалися письмові роботи латинською, грецькою й однією з нових іноземних мов. У цей період вимагалось, щоб знання дітей із кожного предмета були не нижчими від середнього рівня учнів того класу, у який вони хочуть вступити. Якщо ж знання учня відповідали нижчому рівню, ніж вимагалось, то на экзамені виставляли оцінку за знання, виявлені ним на усному й письмовому випробуваннях, відповідно до знань і віку дітей нижчого класу. А якщо учні, які одержували низькі оцінки з кількох предметів (допускалося лише з одного) і батьки відмовлялися віддавати в нижчий клас, то їх звільняли від складання інших экзаменів [279, с. 840–841].

У цьому ж документі виписано порядок проведення перевідних экзаменів для учнів 1, 2, 3 і 5-х класів, під час яких виконувалися письмові завдання й лише з російської, латинської, грецької та однієї з нових іноземних мов, до них додавалося ще розв'язання задач з математики, а у 4 і 6 класах – з усіх вище названих предметів і включали матеріал, вивчений у попередніх класах, а в 6-му – тільки за курс 5-го й 6-го класів; у 7-му класі іспит замінювався перевіркою (у визначені дні) запропонованого їм домашнього читання текстів грецьких, латинських та російських письменників. Оцінки, одержані під час перевірки домашнього читання, були рівні оцінкам, одержаним на экзамені, що було підставою для переведення учнів до старшого відділу 7-го класу й допуску їх на наступний рік до випускних экзаменів. Оцінки за усні відповіді в 4 й 6-му класах виставлялися директором або інспектором за згодою викладача й асистента. Письмові ж

роботи учнів попередньо розглядалися, виправлялися й оцінювалися викладачем, потім директором або інспектором. Кінцеву оцінку (письмове й усне опитування) виставляли директор або інспектор за згодою з особами, які розглядали письмові роботи і були присутні на екзаменах [279, с. 845–846]. Головною метою таких екзаменів було виявити, чи свідомо учні засвоїли пройдений матеріал із предметів, чи можуть із користю для себе продовжувати навчатися далі. А у 1885 році, як зазначає А. Котельников, були затверджені обов'язкові випускні іспити для всіх осіб, що закінчували народні школи [138].

Іспит включав перевірку знань із обов'язкових дисциплін: Закону Божого (знання основних молитов, положень християнської віри, порядку богослужіння тощо), російської мови (читання та переказ тексту, письмо під диктовку або переписування з книги), арифметики (розв'язування завдань за допомогою чотирьох дій). Варто відмітити, що «завдання в різних школах Харківської губернії мало відрізнялись одне від одного, щоправда, у Вовчанському повіті екзаменатори перевіряли в учнів знання деяких історичних відомостей про повіт, природні умови, розпитували дітей про їхні й сусідні села та волості» [76, с. 2].

Як свідчать архівні матеріали, до середини 70-х років XIX ст. рівень знань учнів земських шкіл був дуже низький: діти не отримували «ні доброго письма, ні читання, ні знань», а наприкінці XIX – початку XX ст. ситуація покращилася. У більшості випадків члени училищних рад звітували про задовільний рівень навчальних досягнень школярів із усіх предметів [211, с. 38].

Оскільки «екзамен був іспитом не стільки для учнів, скільки для вчителя» [217, с. 95], то, щоб «покращити результативність складання випускних екзаменів, учителі вдавались до відхилення від навчальних програм, віддаючи перевагу тим питанням, які найчастіше ставили на іспитах ті чи інші екзаменатори» [312, с. 2], намагання «відшліфувати випускників» призводило до того, що молодші учні нерідко залишалися без належної

уваги, траплялись випадки, коли дітей екзаменували особи, освітній рівень яких був вкрай низьким; через відсутність необхідної кількості кваліфікованих кадрів екзаменами не охоплювалася велика кількість шкіл, тому нерідко доводилось збільшувати строки їх проведення і продовжувати навчальний рік [138, с. 5].

Аналіз досліджень щодо організації й проведення екзаменів спонукав нас до такого висновку: був визначений чіткий перелік предметів для обов'язкового екзаменування; передбачалася велика кількість екзаменів, якими охоплювалися учні різних класів, що засвідчило про перевантаженість їх; у зв'язку із цим виникали труднощі в екзаменаторів, яким потрібно було проводити екзамени в багатьох навчальних закладах; рівень знань учнів залишався низьким, хоч у звітах відмічався як задовільний.

Враховуючи такий стан, було введено систему групових іспитів, проте така форма проведення екзаменів не всім подобалася. Дослідник О. Котельников вважав колективні іспити більшим злом, ніж звичайні, оскільки на них були присутні діти з різних шкіл (залучались також учні церковно-парафіяльних училищ) та з різним рівнем підготовки. Вимоги ж ставились до всіх однакові, що було, як зазначає С. Жуков, непедагогічно й несправедливо [138, с. 10, 76]. Із початком першої світової війни та погіршенням фінансування освіти рівень організації групових іспитів значно знизився.

Для парафіяльних училищ були затверджені правила підсумкового контролю у 1874 році, одночасно підвищилися вимоги до претендентів на одержання свідоцтва про успішне завершення елементарної школи. Відповідно до нового законодавства, наявність свідоцтва могла вплинути на скорочення терміну служби у війську, документ називався: «Правила для надання свідоцтв про знання курсу початкових училищ особам, які бажають при відбуванні військової повинності скористатися пільгами, встановленими пунктом 4 статті 56 статуту про військову повинність» [256, с. 37].

В імперський період при початкових навчальних закладах

створювалися приймальні комісії із числа вчителів і книжників, учителів сусідніх шкіл, представників місцевого церковно-шкільного управління, Міністерства народної освіти, які приймали «попередні» іспити, на них дозволялося бути присутніми батькам учнів. У вчительських освітніх установах духовного відомства (другокласних і церковно-учительських) іспити приймала рада школи. «Випробування» проводилися за задалегідь складеним повітовим спостерігачем розкладом. Починалися й закінчувалися іспити молитвою. Вихованці початкових церковних шкіл (згідно з програмою) здавали іспити з усіх предметів, що вивчалися, причому, всі в один день. У церковно-учительській школі під час «перевідних» іспитів так само здавали всі предмети, а на випускних – тільки ті, які були на останньому курсі. Випускники шкіл повинні були надати в день іспиту письмові роботи (диктування й списування з книги) за останній рік або за другу його половину і власноруч написане прохання. Від випробувань з церковного співу звільнялися вихованці, позбавлені слуху й голосу. Кожен з предметів відзначався в списку своїм балом, із них балів вираховувався середній і вносився до загального екзаменаційного списку.

Як свідчать наукові дослідження, часто ставала селянським дітям на заваді при складанні іспитів мовна проблема, чим порушувалися принципи педагогіки й методики викладання предметів у початковій школі. Ці перешкоди намагались подолати земства, у тому числі за допомогою групових іспитів. Однак для школярів процес складання іспитів усе більше ускладнювався насамперед у зв'язку із навчанням нерідною мовою.

Отже, важливо відмітити, що екзамени в імперський період проводилися по-різному, а також відрізнявся процес нагородження кращих учнів. Як зазначає І. Кривко, тим, хто успішно закінчував двокласну школу, видавалося свідоцтво вчителя шкіл грамотності, хто мав середній бал не менше $4 \frac{1}{2}$ і по кожному предмету не нижче 4, отримували атестати, інші – свідоцтво зі званням учителя або учительки початкового училища [143]. Таким чином, у різних типах шкіл був заведений свій порядок іспитів, а

також процедура нагородження.

Необхідно звернути увагу, що вже в 90-х роках XIX ст. у гімназіях, прогімназіях відбулися певні зміни в правилах про перевідні екзамени 1891 р. порівняно з подібними в 1872 р. та реальних училищах (правила про перевідні іспити учнів реальних училищ 1895 р. зазнали також певних змін порівняно з аналогічними 1875 р.). Циркулярними розпорядженнями 1901 і 1902 рр. МНО скасувало перевідні екзамени в середніх навчальних закладах і прийняло нові правила відповідно до порядку переведення учнів у наступні класи. У цьому документі також йшлося й про вступ до підготовчого класу на конкурсній основі [361].

Після закінчення земської школи, які перебували під опікою земств, учні складали випускні іспити, за їх результатами видавалися свідоцтва про закінчення школи. Іспити були державними й проводилися не вчителями, а членами повітової училищної ради, тобто переважно чиновниками. Те, що іспити проводили не педагоги, а особи, які не мали спеціальної кваліфікації, сприймалися вчителями-практиками як прояв недовіри до їх діяльності. Іспити не були обов'язковими для учнів, були короткотривалими й простими (як правило, одне питання на предмет), не мали формальної програми або офіційно затверджених питань – вони представляли собою імпровізацію. У 1907 році були опубліковані мінімальні екзаменаційні вимоги, які виявилися ще нижчими, ніж загальноприйняті на той момент; зокрема, від учнів взагалі не вимагалися навички правопису. Школи бажали триматися вироблених практикою більш складних екзаменаційних вимог [327, с. 33–34].

Учений, методист, учитель, громадський діяч М. Корф розробив поради членам повітової училищної ради щодо проведення іспитів у початковій школі, згідно з якими на екзамени відводився лише один день, запропоновано таку методику: коли йшло усне опитування однієї групи учнів, інша – виконувала письмові завдання з арифметики, з російської мови; тексти для читання, письмові вправи з російської мови, задачі з арифметики добиралися з інших підручників. Іспити поділялися на письмові (розв'язання

задач, найпростіші твори, списування) й усні (читання російських і церковнослов'янських текстів, «розрахунки подумки», читання молитов тощо). Проводив їх сам член повітової училищної ради, а не вчитель [133]. На основі опрацьованих джерел розглянемо характеристику екзаменів у період їх започаткування (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Загальна характеристика екзаменів у школах України
в період започаткування**

Форми, методи, види та особливості іспитів	Парафіяльні училища	Повітові училища
Перевідні/випускні	+	+
Усні/письмові	+	+
Предмети	Арифметика, російська мова, Закон Божий, читання церковнослов'янських текстів, природознавство	Арифметика, російська мова, Закон Божий, читання церковнослов'янських текстів, природознавство
Опитування за запитаннями членів екзаменаційної комісії	+	-
Оцінювання	5-ти бальна словесно-цифрова система оцінювання	5-ти бальна словесно-цифрова система оцінювання
	Якщо екзамен усний і письмовий із одного й того ж предмета, виставлявся середній бал	Якщо екзамен усний і письмовий із одного й того ж предмета, виставлявся середній бал
	Оцінки за усні відповіді виставлялися школярам одразу після опитування, за виконання письмових завдань – наприкінці дня.	Оцінки за усні відповіді виставлялися школярам одразу після опитування, за виконання письмових завдань – наприкінці дня
Голова комісії	Член повітової чи єпархіальної учительських рад	Штатний наглядач
Члени комісії	Викладач відповідного предмета, асистент	Викладач відповідного предмета, асистент
Термін проведення	У кінці навчання	У кінці навчання
Відведений час на екзамен	Не більше трьох годин	Не більше трьох годин
Оцінювання роботи вчителя членами ради за наслідками екзаменів	Оцінював член училищної ради роботу вчителя також балами	Оцінював член училищної ради роботу вчителя також балами

Аналіз загальної характеристики іспитів показав, що в різних типах шкіл в основному однаково проходив екзаменаційний процес, зокрема: у кінці навчального року відбувалися іспити згідно з розробленими правилами; екзаменування проводилося із однакових предметів; охоплювався майже весь контингент, що давало змогу оцінити роботу вчителя; екзамени з арифметики, російської мови, закону Божого проводилися в усіх відділеннях, з читання церковнослов'янського тексту – у середньому та старшому відділеннях, а з природознавства – лише в старшому. «Інспектор повинен охопити кожного учня з усіх предметів навчання», часу на «ревізію» було дуже мало, тому М. Корф радив опитувати учнів, не викликаючи їх до дошки, а звертаючись до цілого класу з арифметичним завданням і загальною письмовою роботою та пропонуючи кожному з учнів випробування у читанні з незнайомої йому книжки. При певному досвіді така перевірка в школі, у якій налічується близько сорока учнів, може тривати не більше трьох годин. Важливо зазначити, що якщо з окремих предметів проводилися усні й письмові іспити, то виставлялася середня оцінка самим екзаменатором, результати кожного учня фіксувалися цифрами в загальній відомості. Оцінки, одержані на перевідних іспитах, не були критерієм для переведення до наступного класу, а лише оцінкою знань екзаменованих. Учений М. Корф зазначав в «Інструкції для початкових училищ Олександрівського повіту Катеринославської губернії»: «При переведенні з класу до класу учні можуть залишатися зайвий рік у класі, але тільки у крайньому випадку» [137, с. 61–72].

Організацію випускних іспитів покладали на повітові училищні ради, але при цьому незалежно від місцевості встановлювали однакові вимоги щодо їх проведення: важливе значення мали міміка, інтонація й голос учителя, монотонні запитання «заколисують дітей, притупляють їх бадьорість і енергію; холодний вираз обличчя вчителя, який ні про що не говорить, не надихне школярів, не долучить до навчання, не розвіє їхні сумніви; успіх приходить до врівноваженого наставника, який доброзичливо ставиться до вихованців, може збудити їх інтерес до навчання й прищепити

любов до знань.

Учені В. Онищук, Є. Перовський звертали увагу на зміст питань, які виносилися вчителями на підсумковий контроль. Спостереження показали, що в практиці контролю за знаннями учнів основними є репродуктивні запитання, зазначає автор праці «Функції і структура методів навчання» В. Онищук. Аналіз ним запитань сприяв поділу їх за характером вимог до розумової діяльності учнів на такі групи: перша – репродуктивні запитання й завдання, які носили відтворюючий характер; друга – реконструктивні запитання й завдання, які вимагали відтворення набутих знань і вмінь, застосування їх у нових ситуаціях; третя – запитання й завдання, які потребували творчого використання набутих знань і вмінь [218, с. 145–146]. Питання підсумкового та поточного контролю, у тому числі екзаменів, розглядаються Є. Перовським у монографії «Перевірка знань учнів у середній школі» [232]. Науковець звертає увагу на те, що в імперський період проблема поточного контролю не була достатньо дослідженою, більше обговорювалися організація й проведення екзаменів. Так, наприклад, педагогічних журналах того періоду висвітлювалися у 128 статтях, а про оцінку знань учнів – лише в 38 статтях. Варто відзначити, що П. Каптерев у «Дидактичних очерках» наголошує на сутності поняття «перевірка знань», де в сутність слова «знання» укладає не тільки знання, а й уміння та навички [123, с. 5–6]. Варто додати, що в кінці XIX ст. особлива увага зверталася на поточну перевірку знань учнів не як складника процесу навчання, а як один із видів повторення раніше вивченого, тобто контроль знань зводився до повторення (із розпорядження Управління Одеського навчального округу від 1890 р.) [128, с. 7–8]. Такий підхід свідчить про те, що в школах не застосовувалася цілісна теоретична концепція перевірки знань учнів.

Нами звернено увагу на те, що окремі дослідники відмічають, що педагоги, письменники, учені імперського періоду розглядали екзамен як форму оцінювання знань учнів. Наприклад, В. Стоюнін у статті «Думки про наші екзамени» сформулював вимоги до оцінювання під час екзамену,

акцентуючи увагу на об'єктивності, справедливості, диференційованості, і пропонував виставляти оцінки тільки за знання учнів [294, с. 275–276]; Б. Грінченко в оповіданні «Екзамен» розкрив негативну сторону екзамену: найбільше учні боялися інспектора через його некоректну поведінку, який добре знав арифметику, а тому більше запитував учнів із цього предмета, а з решти – ставив навідні запитання, а коли гість втомлювався, то випробування завершувалося. Відповідно й оцінки виставлялися школярам несправедливо: одним – їх завищували, а іншим – занижували [56]; екзамен породжував у школярів страх, взаємне недовір'я й навіть вороже ставлення інспектора, вчителя до них [221–222], погана й шкідлива сторона екзаменів у школі повинна бути зрозуміла всякому: офіційні обдурювання, підробки, безцільне муштрування дітей, наслідком чого низький рівень занять. Збудити з допомогою екзаменів змагання у восьмилітніх дітях шкідливо; встановити з допомогою двогодинного екзамену знання восьмилітніх учнів і оцінити заслуги вчителя неможливо [344, с. 303]. Таким чином, організація й проведення екзаменів у школах імперського періоду не завжди мало позитивний характер, часто екзаменаційна оцінка негативно впливала на учнів, була надумана, фальсифікована, не сприяла міцним знанням із навчальних предметів, тому й окремі громадяни до екзаменів також ставилися упереджено.

На початку ХХ ст. Міністерство народної освіти видало ряд документів, якими було внесено зміни до проведення іспитів, зокрема: скасовано в гімназіях писемні іспити з класичних мов; дозволено переводити успішних учнів до наступного класу без іспитів; скасовано вивчення латинської та грецької мов; встановлено, що всі учні середніх шкіл, які з кожного предмета річну оцінку мали не менше трійки, переводилися до наступного класу без іспитів [285, с. 439].

Отже, підсумковий контроль у формі екзаменів у парафіяльних та повітових училищах почав здійснюватися відповідно до єдиних регламентних документів, однак стосувалися вони лише до випускних іспитів

і не визначали умов та вимог перевідних екзаменів, хоча останні поступово були впроваджені в практику роботи більшості цих початкових навчальних закладів. Правила випускних іспитів були встановлені для всіх типів народної школи, які затверджувалися в різні періоди. Як свідчать досліджувані джерела, до організації й проведення екзаменів необхідна була й відповідна професійна підготовка вчителів.

Історіографічний аналіз дав підстави ствердити, що в імперський період цілісної системи вирішення проблеми професійної підготовки вчителів щодо організації та проведення екзаменів у шкільній освіті не встановлено, а виявлено лише окремі елементи в ході висвітлення сучасними дослідниками питань діяльності початкових і середніх навчальних закладів в Україні кінця XIX – початку XX ст. (Л. Березівська [17], Л. Бондар [23], Н. Дічек [63], О. Драч [67], Г. Іванюк [91], В. Курило [147], О. Петренко [233], О. Сухомлинська [296] та ін.); систему оцінювання знань учнів у різних типах початкової й середньої школи другої половини XIX – початку XX ст. (В. Багринець [15], О. Біляковська [21], О. Гур'янова [60], І. Канєвська [121], С. Остапчук [220–224], А. Предик [259], С. Рукасова [273], О. Савченко [277], С. Телешов [297], С. Чупахіна [336], В. Яценко [349] та ін.).

Вважаємо, що особливий внесок у розвиток початкових шкіл, професійної підготовки вчителів зробив М. Корф. Він залишив велику педагогічну спадщину не лише про організацію навчально-виховного процесу, методику викладання предметів у школах, а й про контроль за рівнем знань учнів, проведення вступних, перевідних та випускних екзаменів. Ці питання висвітлено в працях: «Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей земских школ» (1870) [135], «Наше школьное дело» (1873) [133], «Наши педагогические вопросы» (1882) [133] та ін. Опрацювавши науковий доробок цього педагога та роботи науковців про його діяльність (І. Шумілова «М. Корф про професійну підготовку вчителя» (2006) [342], Н. Андрійчук «Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.)

(2017) [7], нами зроблено такі висновки: по-перше, один із небагатьох в історії розвитку української педагогіки та шкільництва він порушив проблему професійної підготовки майбутнього вчителя; по-друге, методично впливав на розвиток земської школи, а головне – на професійний рівень учителів. Як зазначає І. Шумілова, «Північне Приазов'я було своєрідним експериментальним педагогічним майданчиком», де впроваджувались, на нашу думку, М. Корфом соціально-педагогічні ідеї. По-третє, на базі Бердянської повітової школи було розпочато підготовку вчителів для сільських шкіл. Під час огляду земських шкіл перевіряв не лише знання учнів, але й методи викладання, проводив сам відкриті уроки арифметики, письма, грамоти. М. Корф був переконаний в тому, що «справа в школах могла йти більш правильно, якби вчителі народних шкіл одержували освіту в спеціальних педагогічних навчальних закладах» [342, с. 75–77]. По-четверте, він був одним із організаторів учительських курсів та професійних з'їздів як ефективних форм удосконалення підготовки вчителів, обговорювалися питання щодо подальшого розвитку навчальної справи в школах, термінів проведення проміжних і підсумкових іспитів учнів народних шкіл та ін. Для цього дослідження важливе питання, що обговорювалося на з'їзді, щодо часу й способу проведення проміжних та підсумкових випробувань у народних училищах, системи іспитів. Педагог виступив на ньому із детальним роз'ясненням про цілеспрямований спосіб іспитів як для учнів, так і для випускників.

Педагог, методист, громадський діяч М. Корф у галузі народної освіти зробив значний внесок у професійну підготовку вчителів до запровадження екзаменів у школах дореволюційного періоду. Значимими для підготовки вчителів були і його роботи, у яких вміщено поради членам повітової училищної ради щодо проведення іспитів у початковій школі у другій половині 60-х років XIX століття. У роботі «Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ» подано правила проведення, згідно з якими на екзамени відводився лише один день.

Екзаменатору пропонувалося: у той час, коли йшло усне опитування однієї групи учнів, щоб інші виконували письмові завдання – з арифметики, з російської мови, а тексти для читання, письмові вправи з російської мови, задачі з арифметики обов'язково добиралися з інших підручників. Проводити їх, на думку М. Корфа, повинен член повітової училищної ради, а не вчитель.

Відповідно до завдань дослідження, нами проаналізовано наукові праці сучасних дослідників Ф. Науменко «Основи педагогіки О. В. Духновича» (1964) [208], Н. Коляди «Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX століття)» (2004) [129], С. Бричок «Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті роки XX ст.)» (2005) [25], Т. Столярчук «Підготовка вчителів народних шкіл України у другій половині XIX – на початку XX століття» (2003) [293], «Проблеми організації педагогічної праці вчителя народних шкіл (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2006) [294], І. Репко «Випускні іспити у парафіяльних та повітових училищах України у другій половині XIX століття: досвід організації» (2008) [265] та ін., для вивчення яких актуальною залишається проблема розвитку шкільної освіти та підготовки вчителя до відповідної роботи, у тому числі до проведення екзаменів, у період XIX ст. – початку XX ст.

Як зазначає І. Репко у дисертаційному дослідженні «Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України в другій половині XIX ст.» (2008), на початку другої половини XIX століття в парафіяльних училищах контроль, зокрема підсумковий, не застосовувався, а в повітових, підпорядкованих Міністерству народної освіти, здійснювався відповідно до вимог, закладених у «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях», запроваджених у 1837 році й затверджених у 1846 році [255]. Аналіз названих вище праць дав можливість зробити такі висновки: по-перше, в урядових і міністерських документах зазначено, що підсумковий контроль повинен бути, однак його порядок та умови не були розроблені; по-друге, різні типи шкіл створювалися, а держава професійну підготовку

вчителів не забезпечувала, тобто з'являлася така суперечність. На підтвердження цього висновку можуть слугувати приклади із організації навчання в школах для дорослих, недільних школах, школах грамоти та вечірніх тощо. Для названих типів шкіл недостатньо було вчителів, а котрі й працювали в них, то, переважно, не мали достатнього досвіду роботи з такою категорією учнів, заняття були нецікаві, відсутня новизна для слухачів, а тому недавні випускники народних шкіл ненадовго затримувалися в цих школах.

Суперечність виявлялася й у тому, що рівень і якість викладання впливали на рівень знань учнів. А тому виникла потреба у відкритті учительських семінарій в усій Російській імперії й основним завданням їх було підготувати якомога більше професійних учительських кадрів. Цю проблему розкрила С. Андрійчук у монографії «Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.)», яка написана в 2010 році. Цінним у дослідженні вченої вважаємо є те, що вона «визначила характерні риси та тенденції науково-педагогічних матеріалів для професійної підготовки вчителів народних шкіл, зокрема:

- зростаючу зацікавленість науковців і прогресивної педагогічної громадськості в розробці наукових основ професійної підготовки вчителів;
- врахування рідномовності як обов'язкової умови якісної професійної підготовки вчителя народної школи та й освіти народу загалом;
- прагнення педагогів-науковців визначити основні вимоги до особистості й професійної кваліфікації вчителя народної школи» [7, с. 90–91].

До визначених ученою позицій додамо ще й таку: потребу в здійсненні контролю за рівнем знань учнів та станом викладання, у тому числі в організації та проведенні екзаменів як форми контролю в умовах розширення мережі різних типів шкіл, збільшення учнівської різновікової категорії.

Аналіз праць дослідників О. Арсеньєва, Я. Руднева, Н. Андрійчук

[9; 271; 7], архівних матеріалів із питання діяльності народних шкіл та підготовки вчителів у вчительських семінаріях у кінці XIX ст. – початку XX ст. засвідчив про те, що навчальні плани не сприяли якісній підготовці вчительських кадрів. Доказом цього є: переведення терміну навчання з трьохрічного на чотирирічне не сприяло збільшенню кількості навчальних годин на такий предмет як педагогіка (по 3 год. на 3 та 4 році навчання), зменшення кількості годин на практику (було 12 год., а стало 7), у самих програмах не було передбачено формування знань і вмінь з питань проведення контролю за рівнем навчання учнів. Виходячи з такого порівняльного аналізу, можна зробити висновок про те, що в дореволюційний період учительські семінарії вели підготовку вчителів дещо в звуженому плані, зокрема: предмет «педагогіка», на нашу думку, займав малий відсоток порівняно з іншими предметами, був відсутній такий предмет як «педагогічна практика», а на передбачений предмет «практика» періодично зменшувалася кількість годин. Підготовка майбутнього вчителя до здійснення контролю за рівнем знань учнів, організації й проведення екзаменів не проводилася. Такий стан негативно вплинув на розвиток екзаменаційного процесу як у кінці XIX, так і на початку XX ст. Варто зауважити, що «некомпетентність окремих екзаменаторів була не єдиною перешкодою для успішного проведення об'єктивної атестації учнів» [77, с. 56]. Відсутність необхідної кількості кваліфікованих кадрів гальмувала процес проведення екзаменів одночасно в кількох школах, тому нерідко збільшувалися строки проведення екзаменів, а отже, такий стан педагогічних кадрів негативно впливав на якість освіти.

На початку XX ст. було відновлено систему групових екзаменів, суть якої полягала в тому, що учні разом зі своїми вчителями приїздили до школи-екзаменаційного пункту. Там школярі могли познайомитись із іншими дітьми, вони спілкувались, пили чай, земська управа забезпечувала дітей місцем, де вони могли відпочити й переночувати, а наступного дня скласти іспити [76]. Таким чином, на стан розвитку системи екзаменів негативно

впливали такі чинники: недостатня кількість кваліфікованих кадрів, низький професійний рівень як учителів, так і екзаменаторів, відсутність достатнього фінансування шкільної системи в цілому тощо. На межі двох епох – імперської й радянської – вівся пошук підвищення рівня навчання учнів, форм перевірки та оцінювання їхніх знань, розпочато створення шкіл – екзаменаційних пунктів для запровадження групових іспитів.

2.2. Проведення екзаменів у школах радянського періоду

Вивчення питання організації й проведення екзаменів у радянський період, зокрема на початку ХХ ст., показало, що збереглися форми, методи, їх види, навіть використовувалися Інструкції, розроблені до 1917 року. У 20-х роках цього ж століття зроблена спроба запровадити нову форму іспитів – тестування, – однак вона не «прижилася», і тому знову було відновлено традиційне проведення екзаменів.

У липні 1920 р. Наркомос УРСР видав «Декларацію про соціальне виховання дітей». У ній визначалися основні принципи політики Радянської України в галузі освіти й виховання підростаючого покоління. «Декларація» вказувала на необхідність виховання дітей у дусі комунізму, трудового виховання, поєднання навчання й виховання в єдиному процесі. Заперечувалися перевідні й випускні екзамени, не допускалися домашні завдання учням, поділ на класи замінювався поділом на групи за рівнем підготовленості дітей до певних видів занять, ліквідовувалася 5-бальна система оцінювання знань [298, с. 307]. Виходячи з цього, робимо висновок, що на початку радянського періоду звертається значна увага на виховання учнів, з'являються різні підходи до здійснення контролю, зокрема підсумкового, пропонується відміна домашніх завдань, екзаменів, тобто пропонуються ідеї щодо полегшення самого процесу навчання.

Нормативні документи щодо оцінювання навчальних досягнень учнів у загальноосвітній школі 1917–1920 рр. представлено в справах Центрального

державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), зокрема, у фондах: № 2581 – Народне міністерство освіти УНР. 1917–1918 рр., а також різні постанови про оцінювання знань учнів на уроках та екзаменах, які містяться у фонді № 707 – Управління попечителя Київського учбового округу – Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУ) [341–343; 349–350]. До переліку названих вище документів належать Інструкції про порядок перевідних і випускних іспитів у школах УРСР 30–40-х років ХХ ст., окремі вказівки до проведення письмових і усних іспитів. Саме в них міститься матеріал про оцінювання знань учнів під час випробувань, зокрема критерії, форми та способи оцінювання в ході проведення екзаменів [93–106].

Питання екзаменів знайшло відображення в інших джерелах, у тому числі в матеріалах фондів державних архівів України. Важливими для нашого дослідження є нормативні документи про критерії, форми, способи оцінювання знань учнів під час екзаменів (у справах Державного архіву міста Києва, зокрема, у таких фондах: № 55 – Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги; № 90 – Київська Фундуклеївська жіноча гімназія; № 99 – Справа інспектора народних училищ Київської губернії). У фондах також зберігаються циркуляри й розпорядження (№ 108 – Циркулярні розпорядження МНО; № 2581).

Аналіз документів, якими керувалися під час проведення екзаменів у школах України, показав, що навчальні заклади в радянський період (до 1941 року) послуговувалися «Інструкцією для ревізії середніх і нижчих навчальних закладів Харківського навчального округу» (від 8 червня 1861 р.) у частині під назвою «А. Навчальна і моральна» з другого по восьмий параграфи щодо правил перевірки інспектором навчального процесу, зокрема оцінювання успішності учнів (оскільки були відсутні нові екзаменаційні матеріали). У названих джерелах регламентовано процес оцінювання навчальних досягнень учнів під час іспиту: у кожному класі проводилися екзамени для перевірки рівня засвоєння учнями пройденого матеріалу з усіх визначених навчальних предметів. На ці факти звертає увагу учена Л. Березівська [17].

Варто зазначити, що радянський період, який розпочався після революції 1917 р., характеризувався продовженням пошуку нових екзаменаційних форм, зокрема на зміну предметним екзаменам почали запроваджувати тестування, основним інструментом вимірювання якостей учнів стали тести. У цей історичний період набували розвитку психолого-педагогічні погляди вчених, використовуючи на практиці ідеї європейських, американських, російських науковців, вітчизняні вчені заснували різні наукові школи, які сприяли розвитку та популяризації національної школи [275; 276]. Проте, як зазначає Л. Смолінчук [288], для цього періоду проблема підготовки фахівців, зокрема педологів, до роботи з тестами хвилювала багатьох теоретиків і практиків. Так, учений-педолог О. Залужний неодноразово порушував це питання у своїх публікаціях, наголошуючи на обов'язковому введенні в навчальні плани вишів та курсів перепідготовки вчителів предметів, які б знайомили їх та слухачів із методом тестів, бо саме непрофесійні, часто політизовані дії деяких педологів та педагогів, що проводили тестування, знівельовували значення педології. Особливість тестів полягала в тому, що вони застосовувалися залежно від цілей: психологічних чи педагогічних. Психологічний тест розглядався як тест, що вимірював рівень загальної обдарованості й окремих видів розумової діяльності, а педагогічний – вимірював динаміку шкільної успішності. Як зазначає І. Петухова у дисертаційній роботі «Тести 20–30-х років ХХ ст. у структурі української освітньої практики», масове застосування методу тестів у школах стало можливим через незадоволеність традиційними формами оцінювання. Масові тестові обстеження, що не підкріплювалися серйозною перевіркою якості інструментарію, а на їх підставі переведення деяких учнів у класи для розумово відсталих дітей призводили до критики й незадоволення як громадськості, так і науковців, які активно виступали проти «тестоманії» (некритичного масового використання тестів), наголошували на необхідності вироблення нових більш досконалих методик, використовуючи той величезний досвід, який у цій галузі склався в інших країнах.

Уведення масового контролю знань учнів, зауважує І. Петухова,

співпало з періодом зміцнення тоталітарного режиму Сталіна, з його прагненням собі прямо підкорити роботу Наркомосів. Як наслідок цього, з'являється постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні викривлення в системі Наркомосів» (1936), керівники педагогічної науки тих років відмовилися визнати науковість тестів і в цьому ж році вони були відмінені [236, с. 26]. Сучасний учений з історії педагогіки, академік О. Сухомлинська, досліджуючи цей період, визначила його переломним моментом у розвитку системи української освіти, тому що він припинив своє існування через установлення партійно-класової ідеології [296].

Для цього дослідження важливою є наукова праця О. Назаренко «Науково-педагогічна спадщина вчених національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (20–50 роки ХХ ст.)» (2015), у якій дослідниця порушує актуальне питання щодо підготовки майбутніх вчителів у 20-х роках до викладання в різних типах шкіл: фабрично-заводських семирічках, школах селянської молоді, професійних школах. Вона, характеризуючи педагогічну спадщину Г. Іваниці, звертає увагу на те, що вчений надавав великого значення методиці викладання шкільних предметів у різних типах шкіл, радив виділяти не менше як чотири години на тиждень для того, щоб студент отримав повне уявлення про діяльність таких шкіл. Г. Іваниця відводив значну роль педагогічній практиці, яка повинна проходити паралельно, поетапно, протягом усього курсу. Педпрактика без методичного стрижня, без методичної науки є непорозуміння й навіть велике зло в нашій педагогічній справі [177, с. 17]. Таку ж позицію відстоював учений О. Астряб, який вважав, що під час педагогічної практики студенти мають набути практичних умінь та навичок, зокрема щодо перевірки й об'єктивного оцінювання знань учнів [177, с. 17–18].

Отже, вивчення нормативних документів, матеріалів архівів, а також наукових праць показало, що на початку ХХ ст. йшов пошук нових форм контролю за рівнем знань учнів, нового інструментарію. Серед науковців та практиків ішла дискусія щодо доцільності використання тестової технології, її методики та змісту завдань. Варто зазначити, що уже з середини 30-х років

відновлюються традиційні шкільні іспити.

На основі аналізу Збірників наказів та інструкцій Міністерства народної освіти України представлено систему іспитів у таблицях 2.2 та 2.3, розроблену автором.

Таблиця 2.2

**Загальна характеристика іспитів у початковій та базовій школах
України радянського періоду (довоєнний час)**

Класи	Предмети	Початкова школа		Базова школа			
	Суспільно-гуманітарні	усн.	пис.	перевід.		випуск.	
				усн.	пис.	усн.	пис.
4 клас	українська мова	+	+				
	історія України	+					
	Російська мова	+					
	Природничо-математичні						
	арифметика	+	+				
	географія	+					
Усього		5	2				
5 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова				+		
	українська мова і література			+			
	російська мова				+		
	Російська мова і література			+			
	Природничо-математичні						
	арифметика			+	+		
	географія			+			
	природознав.			+			

Продовження таблиці 2.2

Усього				5	3		
6 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова				+		
	українська мова і література			+			
	російська мова				+		
	Російська мова і література			+			
	Природничо-математичні						
	арифметика			+	+		
	алгебра			+			
	географія			+			
Усього				5	3		
7 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова						+
	українська мова і література					+	
	російська мова						+
	Російська мова і література					+	
	Іноземна мова					+	
	Конституція СРСР					+	
	Природничо-математичні						
	алгебра					+	+
	геометрія					+	
	географія					+	
	зоологія					+	
труд					+		
Усього						9	3

Аналіз таблиці показав, що экзамен проводився в початковій, основній і старшій ланках школи. У четвертому класі впродовж 1937–1941 років проводився екзамен із української та російської мов (письмовий та усний – диктант і за білетами); 5–6 класах із мов (української та російської – диктант), усний із мов та літератур – за білетами; 7 класі із 1937 по 1938 роки з мов – усно та письмово (перевідні), а випускні в 1939–1941 роках усно із мов та літератур і письмово (диктант, переказ).

Варто наголосити на тому, що в 4 класі впродовж 1939–1941 років проводився екзамен із арифметики (усно і письмово). У 5 класі два роки (1939–1940) учні здавали екзамен із природознавства, а з географії (усно) – 1939–1941 роках, із арифметики в 1939–1940 роках (усно та письмово), а в 1941 році – алгебру (усно) у 6 класі.

Значна увага приділялася математичним дисциплінам у 7 класі, особливістю таких екзаменів було те, що з 1937 року алгебра (усно) складалася як випускний, а в 1939–1941 роках – у письмовій формі, у 1939–1941 роках – із геометрії (усно). Наступним випускним екзаменом у цьому ж класі була фізика, яка з 1937 по 1941 роки складалася усно. Учні-випускники семирічної школи також складали екзамен із іноземної мови (усно) у 1936–1937 роках. Варто зазначити, що в 1941 році випускним екзаменом була Конституція СРСР. Зоологія та географія також були включені до переліку випускних іспитів у 1937–1941 роках. У довоєнний час, зокрема 1936 року, трудове навчання екзаменувалося: передбачалося практичне заняття й одночасне опитування теоретичного матеріалу.

Отже, у початковій школі учні 4 класу складали екзамен із п'яти предметів, усього 7 екзаменів, з арифметики та української мови – усно та письмово. У базовій школі (5–7 класи) складали учні таку кількість екзаменів: 5–6 класи по 8 екзаменів, із них 5 усно й 3 письмово, а в 7 класі – 12 випускних екзаменів, із них 9 усно й 3 письмово. Варто зауважити, що екзамен з труда проводився лише один раз у 1936 році.

Далі подамо авторську таблицю, у яку включено предмети та форми іспитів, які проводилися в старшій школі (табл. 2.3).

**Загальна характеристика іспитів у старшій школі України
радянського періоду (довоєнний час)**

Класи	Предмети	Старша школа			
	Суспільно-гуманітарні	перевід.		випуск.	
		усно	письмово	усно	письмово
8 клас	українська мова	+	+		
	українська література	+	+		
	Іноземна мова	+			
	Російська мова		+		
	Російська література	+	+		
	Природничо-математичні				
	алгебра	+	+		
	геометрія	+			
	географія	+			
	фізика	+			
	анатомія, фізіологія	+			
Усього		9	5		
9 клас	Суспільно-гуманітарні				
	українська мова	+	+		
	українська література	+	+		
	російська мова		+		
	російська література	+	+		
	іноземна мова	+			
	Природничо-математичні				
	алгебра		+		
	тригонометрія	+			
	геометрія	+			

	хімія	+			
	природознавство	+			
	географія	+			
	фізика	+			
Усього		10	5		
10 клас	Суспільно-гуманітарні				
	українська мова			+	+
	Українська література				+
	російська мова				+
	Російська література			+	+
	Іноземна мова			+	
	Історія України			+	
	Історія СРСР			+	
	Природничо-математичні				
	тригонометрія			+	
	алгебра			+	+
	геометрія			+	+
	фізика			+	
	хімія			+	
труд			+		
Усього				11	6

Учні 8 класу склали перевідні в 1936 році – із російської та української мов (диктант), 1937 році – усно та письмово з мов, а в 1939–1940 роках із мов письмово. У 1936 році учні 9 та 10 класів склали екзамен перевідний та випускний з української мови (диктант та усне опитування). З української літератури з 1937 року по 1941 рік учні 9 класу склали письмовий і усний екзамен.

Отже, у довоєнний час екзаменами з української мови та літератури охоплювалися учні 4, 5–10 класів в усній та письмовій формах, випускними вважалися екзамени у 7 класі при семирічному терміні навчання в основній школі та 10 класі при десятирічному терміні навчання. Одночасно варто відмітити, що обом мовам – українській, російській – приділялася увага, екзамени письмові чергувалися – диктант або переказ.

Після закінчення Другої світової війни влада почала звертати увагу на розвиток освіти. Так, Раднарком УРСР прийняв постанову «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7–15 років і про порядок контролю за виконанням закону про обов'язкове загальне навчання» (грудень 1943 р.), якою передбачено відновлення роботи шкіл, а у червні 1944 року вийшло кілька постанов, одна з яких «Про заходи поліпшення якості навчання в школі», якими відновлено п'ятибальну систему оцінювання знань, випускні екзамени, а також екзамени на атестат зрілості для тих учнів, які закінчили середню школу та ін. У лютому 1950 року Рада Міністрів СРСР видала нове «Положення про перевідні та випускні екзамени в початковій, семирічній і середній школах та екзамен на атестат зрілості» [221].

Для дослідження категорії «екзамен» важливо продовжити розгляд її в радянський період повоєнних років. До 1956–57 навчального року екзаменаційна система загальноосвітньої школи будувалася на поєднанні перевідних іспитів, де перевірялися знання учнів за конкретний навчальний рік, з випускними іспитами, де перевірялися знання за кілька років або за весь період навчання. З метою розвантаження учнів з 1956–57 навчального року перевідні іспити були скасовані, і учні переводилися в наступні класи за річними оцінками знань. Подібні випускні шкільні іспити з деякими змінами збереглися і до теперішнього часу. На основі аналізу Інструктивно-методичних матеріалів, Збірників наказів та інструкцій за 1950–1969 роки автором встановлено перелік екзаменів, які проводилися в загальноосвітніх школах України в зазначені роки і подано в таблиці 2.4.

**Загальна характеристика іспитів у початковій та базовій школах
України радянського періоду (повоєнний етап)**

Класи	Предмети	Початкова школа		Базова школа			
	Суспільно-гуманітарні	усн.	пис.	перевід.		випуск.	
				усн.	пис.	усн.	пис.
4 клас	українська мова	+	+				
	Російська мова		+				
	Природничо-математичні						
	арифметика	+	+				
	географія	+					
	природознавство	+					
Усього		4	3				
5 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова				+		
	українська мова і література			+			
	російська мова				+		
	Російська мова і література			+			
	Природничо-математичні						
	математика			+	+		
географія			+				
Усього				4	3		
6 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова				+		
	українська мова і література			+			
	російська мова				+		
	Російська мова і література			+			
	Природничо-математичні						

Продовження таблиці 2.4

	математика			+	+		
	ботаніка			+			
Усього				5	3		
7 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова				+		
	українська мова і література			+			
	російська мова				+		
	Російська мова і література			+			
	Іноземна мова			+			
	Природничо-математичні						
	алгебра			+	+		
	фізика			+			
	географія			+			
	зоологія			+			
Усього				7	3		
8 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова						+
	українська мова і література					+	
	російська мова						+
	Російська мова і література					+	
	Іноземна мова					+	
	Історія СРСР					+	
	Природничо-математичні						
	алгебра					+	+
	геометрія					+	
	фізика					+	
	географія					+	
	хімія					+	
Усього						9	3

Отже, нами виявлено, що в повоєнні роки в початковій школі в 4 класі вилучено історію України, а додано екзамен із природознавства, який проводився лише в 1950 році.

Починаючи з 1950 року, учні складали такі екзамени: у 4 класі та 5 класах – диктант і спільний усний з мов та літературного читання; з 1951 по 1956 роки з мов диктант у 4 класі; з 1951 року по 1953 рік у 5 класі – переказ; 1954–1959, 1965–1970 роки – диктант.

З арифметики учні 5 класу складали екзамен усно й письмово в 1950 році, а в 1951–1954, 1958–1959 роках – лише письмово. У 1950 році учні здавали екзамен із природознавства та географії (усно).

Отже, у п'ятому класі учні складали перевідні екзамени з 6 предметів, однією з особливостей було те, що з арифметики, російської мови й літератури здавали усно й письмово.

Що ж до екзаменів у 6 класі, то можна відмітити, що в післявоєнний період, зокрема в 1950 році, проводилися екзамени з української та російської мов – письмовий (переказ) та усний (мова й література); з 1951 року по 1956 рік – лише письмовий (переказ), а з 1957 року по 1959 рік, із 1965 року по 1970 рік – усний. Учні 6 класу складали екзамен із математики у 1950 роках в письмовій та усній формі, а в 1951–1957, 1965–1970 роках – у письмовій; ботаніки – у 1950–1954 роках (усно). Отже, учні 6 класу здавали 8 екзаменів, із них: чотири – усно, чотири – письмово. Як і в п'ятому класі, мови та літератури складали усно й письмово.

Учні 7 класу з 1951 по 1957 роки – алгебра з арифметикою (письмово), а в 1958–1959 роках – екзамен із алгебри (усно); 1965–1970 роках – із геометрії (усно). Наступним випускним екзаменом у цьому ж класі була фізика, яка в 1950 році складалася усно, а в 1950, 1957–1958 роках – з іноземної мови (усно). У 1950 році складалися усно зоологія та географія. Із мов учні складали екзамен письмово (1950 рік – диктант, а з 1951 до 1959 року – переказ, із 1965 до 1967 року – диктант, 1968 до 1970 року – переказ).

Таким чином, по завершенню базової (семирічної – до 1957 року)

школи учні складали випускні экзамени, а з 1958 року – перевідні.

Учні 8 класу складали перевідні экзамени з 1950 до 1957 року, випускні – з 1958 року до 1969 року, зокрема: з алгебри в 1950 році (письмово), 1956–1957 – усно, а випускні з 1965 до 1970 року знову письмово; із геометрії – в усній формі в 1950 році. До переліку экзаменів було включено фізику, учні складали в 1950, із 1965 до 1970 року в усній формі; іноземну мову (усно), хімію, історію та географію складали в 1950 році, а з української та російської мов у 1950–1959 роках – усно та письмово (твір), а також у 1968 році та в 1970 році – письмово (твір); російська література в 1950 році – усно та письмово, а в 1958 році – лише усно. Отож восьмикласники складали в середньому 8 экзаменів, не знижувалися вимоги як до суспільно-гуманітарних, так і до природничо-математичних знань учнів.

Далі розглянемо перелік экзаменів у старшій школі України радянського періоду (повоєнний час), який систематизовано автором і подано в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Загальна характеристика іспитів у старшій школі України
радянського періоду (повоєнний час)**

Класи	Предмети	Старша школа			
		перевід.		випуск.	
		усно	письмово	усно	письмово
9 клас	Суспільно-гуманітарні				
	українська мова та література	+	+		
	російська мова і література	+	+		
	Історія СРСР	+			
	Всесвітня історія	+			
	Іноземна мова	+			

	Природничо-математичні				
	алгебра	+	+		
	Геометрія з тригонометрією		+		
	Геометрія	+			
	хімія	+			
	Еволюційне вчення	+			
	географія	+			
	фізика	+			
Усього		11	4		
10 клас	Суспільно-гуманітарні				
	Українська мова, література				+
	Російська мова, література				+
	Іноземна мова			+	
	Історія СРСР, Всесвітня історія			+	
	Природничо-математичні				
	тригонометрія			+	
	алгебра			+	+
	геометрія			+	+
	фізика			+	
	хімія			+	
	географія			+	
Усього			8	4	
11 клас	Суспільно-гуманітарні				
	Українська мова, література				+
	Російська література			+	
	Іноземна мова			+	
	Історія СРСР, Всесвітня історія			+	

	Природничо-математичні				
	Геометрія з тригонометрією				+
	алгебра			+	
	фізика			+	
	хімія			+	
Усього				6	2

Предмети математичного циклу учні 9 класу складали так: у 1950, 1953–1957 роках – алгебру (письмово), із 1966 до 1970 року (усно); геометрію – у 1950, 1958–1959 роках (усно), а геометрію з тригонометрією письмово складали в 1951–1957 роках, у 1965 році – усно; у 1950 році усно фізику. Із предметів природничого циклу учні 9 класу теж складали екзамени, зокрема: з хімії в 1950 році усно, еволюційне вчення – у 1950 році (усно), географії – у 1950, 1968–1970 роках (усно). Крім української мови та літератури, інші предмети суспільно-гуманітарного циклу входили до переліку екзаменів, а саме: історію СРСР складали в 1951–1954 роках, із 1968 до 1970 року (усно), іноземну мову усно складали в 1950 році, а російську літературу – в 1950 році усно та письмово, а в 1958 році – лише усно.

Отже, у дев'ятому класі учні складали майже однакову кількість екзаменів із природничо-математичного та суспільно-гуманітарного циклів.

Учні десятого класу з мови та української літератури складали перевідні та випускні екзамени письмово (твір): 1951–1959, 1966–1970 роки; з російської мови та літератури в 1950 році письмово (твір) та усно, а в 1951–1954 роках, 1958 році – твір; із алгебри – у 1950, 1951–1954, 1958–1959 роках – письмово, а в 1957, 1965, 1968 роках – усно; тригонометрії – у 1950 році – усно, а з геометрії у 1950 році – усно та письмово; у 1951–1957 роках письмово складалася геометрія з тригонометрією; у 1966–1967 роках геометрія складалася усно, а в 1968–1969 роках – письмово, у 1970 році учні складали математику письмово. Екзамен із фізики десятикласники складали

усно в 1950–1957, 1966–1970 роках, із хімії також усно складали в 1950–1954, 1966–1970 роках. Учні 10 класу усно складали іноземну мову в 1950–1957, 1965–1968 роках, історію СРСР також усно в 1950, 1952–1957 роках, а в 1966–1970 роках історію із суспільствознавством (усно). Екзамен із російської літератури в 1950 році – усно та письмово, у 1951–1954, 1958 – письмово (твір), 1966–1970 роках – усно.

Учні одинадцятого класу складали письмовий (твір) екзамен з української літератури в 1958–1959, 1966–1969 роках, а в 1958, 1965–1966 роках усно російську літературу; усно іноземну мову та історію СРСР – у 1958–1959 роках; з алгебри також усно складали екзамен у 1958–1959 роках, геометрію з тригонометрією – письмово в 1958–1959 роках, а в 1965–1966 роках складали усно геометрію; фізику усно в 1958–1959, 1965–1966 роках; усно хімію – у 1958–1959, 1965–1966 роках.

Аналіз Інструкцій про перевідні та випускні екзаменаци в ці роки показав, що з усіх основних предметів учні десятих та одинадцятих класів екзаменувалися.

Наступний етап радянського періоду – 1970–1990 роки, упродовж яких екзаменаційний процес зазнав змін: було відмінено перевідні та збережено випускні екзаменаци, одночасно відбувався пошук нових форм їх проведення.

У липні 1984 р. було прийнято постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», якою передбачався перехід середніх загальноосвітніх шкіл на одинадцятирічний термін навчання [252]. Отже, у радянський період також екзаменаци зазнавали змін. Архівні документи, зокрема: постанови Раднаркому, інструкції про організацію й проведення екзаменів друкувалися в збірниках наказів та інструкцій Міністерства народної освіти України. Щомісячно видавалися збірники наказів та інструкцій, у тому числі друкувалися «Інструкції про екзаменаци, переведення і випуск учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів України», методичні листи, у яких були вписані правові норми та

загальні питання організації й проведення екзаменів. Так, у методичному листі «Про проведення екзаменів у загальноосвітніх школах Української РСР за 1989/90 навчальний рік» доводилося до відома, що Міністерство народної освіти УРСР вважає за доцільне проведення в кожному з перевідних класів, починаючи з 6-го, 1–2 екзаменів. При визначенні екзаменаційних предметів необхідно враховувати їх значення для загальноосвітньої і загальнокультурної підготовки учнів, профіль класів, інтереси школярів. Учні, за їх бажанням, можуть звільнитися від перевідних екзаменів з предметів, за які їм виставлені річні оцінки «5», «4». У цьому ж документі визначався порядок проведення екзаменів у випускних класах базової та старшої шкіл.

Подано перелік предметів, з яких учні склали перевідні та випускні екзамени, у таблицях 2.6 та 2.7, розроблених автором.

Таблиця 2.6

**Форми та види іспитів у початковій і базовій школах України
радянського періоду (1970–1990 роки)**

Класи	Предмети	Початкова школа		Базова школа			
		узн.	пис.	перевід.		випуск.	
				узн.	пис.	узн.	пис.
4 клас	українська мова		+				
Усього			1				
5 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова				+		
	російська мова				+		
	Природничо-математичні						
	математика			+	+		
Усього				1	3		
6 клас	Суспільно-гуманітарні						

	українська мова			+	+		
	російська мова				+		
	Природничо-математичні						
	математика				+		
Усього				1	3		
7 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова				+		
	російська мова				+		
	Природничо-математичні						
	математика			+			
	геометрія			+			
Усього				2	2		
8 клас	Суспільно-гуманітарні						
	українська мова і література						+
	Російська мова і література					+	+
	Іноземна мова					+	
	Природничо-математичні						
	алгебра						+
	фізика					+	
	географія					+	
Усього						4	3

Як свідчать Інструктивно-методичні листи, екзаменів у початковій школі не передбачалося в 1970 році, а в 1971–1974 роках писали учні екзаменаційний диктант з української мови, а з 1975 року – екзамени знову відмінені.

Учні 5 класу складали письмово (диктант) з української мови в 1970–1974, 1989 та у цьому ж році з російської мови – диктант, а з 1975 по 1982 – з математики (усно), а в 1983 році – усно чи письмово (за вибором).

У 6 класі – усно з української мови в 1970–1982 роках, у 1983, 1989

роках – письмово (диктант); з російської мови письмово (диктант) в 1983 році, а з арифметики – письмово в 1970–1976 роках, із математики – в 1989 році.

У 7 класі учні писали екзаменаційний переказ із української мови в 1970–1983, 1986, 1989 роках; українську літературу та російську літературу (на вибір) у 1989 році; з російської мови (письмово) – у 1983, 1986 роках; у 1983 році – з алгебри був перевідний екзамен, а в 1989 році – на вибір; геометрію складали усно в 1970–1982, 1986 роках, у 1989 році – на вибір; з фізики – перевідний (на вибір) – у 1989 році; з іноземної мови (на вибір) у 1989 році; з історії СРСР, хімії, біології, географії – у цьому ж році.

Учні 8 класу складали випускний екзамен із української мови та літератури письмово (твір) у 1970-1982 роках, переказ у 1983, 1986 роках, в 1989 році – випускний; з російської мови та літератури (усно) у 1970, 1972–1975 роках, а у 1971, 1976–1982 роках – твір, у 1983, 1986, 1989 роках – письмово (диктант) із російської мови; із алгебри складали письмово в 1970–1983, 1985, а випускний у 1989 році; фізику складали усно в 1970–1975, 1983, 1986 роках; у 1980–1983, 1986 роках – з іноземної мови (поглиблене вивчення), із географії – усно в 1977–1982 роках.

Таблиця 2.7

**Форми та види іспитів у старшій школі України
радянського періоду (1970–1990 роки)**

Класи	Предмети	Старша школа			
	Суспільно-гуманітарні	перевід.		випуск.	
		усно	Письмово	усно	письмово
9 клас	Суспільно-гуманітарні				
	Іноземна мова	+			
	Історія	+			
	Природничо-математичні				
	алгебра	+			

	Геометрія	+			
	географія	+			
Усього		5			
10 клас	Суспільно-гуманітарні				
	Українська мова, література				+
	Російська мова, література				+
	Російська література			+	
	Історія СРСР, Всесвітня історія			+	
	Природничо-математичні				
	математика				+
	фізика			+	
	хімія			+	
	біологія			+	
Усього			5	3	
11 клас	Суспільно-гуманітарні				
	Українська мова, література				+
	Російська література			+	
	Історія СРСР, Всесвітня історія			+	
	Природничо-математичні				
	математика				+
	фізика			+	
	біологія			+	
хімія			+		
Усього			5	2	

Учні 9 класу складали екзамени з історії в 1970–1976 роках (усно), випускний екзамен (диктант) з української мови в 1990 році; з української літератури – у 1989–1990 роки (на вибір, за білетами); із російської літератури – у 1989, 1990 роках; іноземної мови – у 1970–1979, 1983 році;

алгебри (письмово) – у 1970–1979, 1990; геометрії (перевідні) у 1980–1982 (усно), у 1983, 1986, 1989 роках (на вибір); фізики (випускний, на вибір) – у 1990 році; хімії – перевідний (на вибір) у 1989 році, географії – перевідний у 1970–1976, 1986, 1989, 1990 роках (на вибір).

Випускні экзамени учні 10 класу складали письмово з української літератури (твір) в 1970–1982 роках, українську мову письмово у 1983 році, 1989 році (письмово та усно) з української літератури; із російської літератури в 1970–1975 роках (усно), 1976–1983 – російська література письмово (твір) і усно, у 1989 році – усно; математики (письмово) в 1970–1983, 1989 роках, а усно із фізики, хімії, історії та суспільствознавства в 1970–1983, 1989 роках, в 1972–1983, 1989 роках – із біології; у 1980–1983 роках – іноземна мова (поглиблене вивчення).

Учні 11 класів складали випускні экзамени в 1990 році з української мови письмово (переказ із творчим завданням), української літератури випускний та російської літератури, а також экзамен із історії України. Із природничо-математичних дисциплін на випускний іспит винесено було математику, фізику, хімію, біологію (усно).

Отже, у кінці радянського періоду кількість предметів, з яких складалися экзамени (перевідні та випускні) значно зменшилася. Традиційними залишалися форми проведення: усно чи письмово. Уперше пропонувалися экзамени «на вибір» учнів (фізика, хімія, біологія, географія, російська література), до 2009 року проводилися усно й письмово з окремих предметів. У цей період поглибився формалізм в оцінюванні рівня навчальних досягнень учнів, в організації та проведенні экзаменів і проявлялися корупційні схеми в освітньому процесі закладів ЗСО та ВНЗ, унаслідок зазначеного стану втрачалися імідж школи, довіра громадськості до неї, рівень мотивації до здобуття вищої освіти учнями-випускниками та ін.

Важливо для нашого дослідження проаналізувати дисертаційну роботу «Соціальна спрямованість экзаменаційної політики середньої школи Англії» Н. Альошкіної, яка, використовуючи метод порівняння, провела паралель між окремими підходами до вирішення проблеми щодо значення випускних

іспитів в історії англійських шкіл та радянських. Автор відмітила, що в Англії була заснована єдина уніфікована система випускних іспитів, загальноновизнана навчальними, торговельними та промисловими підприємствами. Це сприяло поліпшенню та уніфікації роботи середньої школи. Остаточно утвердилася екзаменаційна політика, яка стала одним із селекційних механізмів, що перешкоджали дітям середніх верств населення й робітничого класу отримати повноцінну середню та наступний рівень освіти. Автор дослідження «проаналізувала подальший розвиток народної освіти в Англії. Зокрема, акцентувала увагу на шкільній реформі 1944 року, яка забезпечила еволюційний розвиток народної освіти, але не вирішила головного питання – питання рівності освітніх можливостей. Із 1965 року в системі випускних іспитів в Англії з'явилися нові елементи щодо техніки їх проведення та внутрішнього змісту. Порівнявши екзаменаційні процеси, зроблено такі узагальнення: по-перше, значення випускних іспитів за середню школу вийшло за рамки суто педагогічного явища; по-друге, цілі, завдання та форми випускних іспитів вирішувалися з класових позицій радянського та буржуазного суспільств; по-третє, спостерігалися розбіжності щодо проведення іспитів на свідство про загальну середню освіту: в Англії цю функцію виконували університети, а в Україні радянського періоду ця функція носила подвійний характер – школа проводила випускні іспити, а вищі – вступні; по-четверте, в Англії випускні іспити за середню школу мали великий вплив на зміст освіти, який визначався змістом екзаменаційних програм та екзаменаційних білетів, а в Україні радянського періоду випускні іспити впливали із змісту навчальних програм; по-п'яте, в Англії сповідувався нерівноцінний підхід до випускних іспитів для учнів, які закінчували неповну середню школу (свідчить про елітарність англійської системи освіти, правомірність існування якої правлячі кола Англії намагалися обґрунтувати нібито різними розумовими здібностями дітей), а в Україні ж радянського періоду домінував рівний доступ до вищої освіти, який збережено й донині; по-шосте, в Англії внесено зміни до випускних іспитів у зв'язку із змінами соціально-економічних та політичних умов

суспільства, аналогічний підхід спостерігався й в екзаменаційному процесі України радянського періоду; по-сьоме, найбільш успішною для Англії була «зовнішня» форма випускних іспитів, а в Україні радянського періоду така форма не використовувалася взагалі.

Таке дослідження дало можливість порівняти та окреслити особливості екзаменаційної політики, реалізованої в Україні в радянський період та в Англії. Вважаємо за доцільне розглянути питання проведення екзаменів у школах України в демократичний період.

2.3. Організація й проведення екзаменів у школах України в сучасний період

Аналізуючи наступний період, – сучасний, варто відзначити, що в цей період починалися зміни в суспільстві, що вплинуло також і на проведення екзаменів у школах України. Цей період ми ділимо на два етапи, зокрема: перший етап – 1991–2007 роки (пошук нових форм і методів щодо проведення екзаменів, їх оцінювання; другий етап – 2008–2017 роки (запровадження нової екзаменаційної системи – зовнішнього незалежного оцінювання). Подамо перелік екзаменів, які проводилися лише в базовій та старшій школі (таблиця 2.8; 2.9).

Таблиця 2.8

Форми й види екзаменів у загальноосвітній школі України (сучасний період: 1991–2007 роки)

Класи	Предмети	Базова школа				Старша школа			
		перевід.		випуск.		перевід.		випуск.	
		усн.	пис.	усн.	пис.	усн.	пис.	усн.	пис.
6 клас	Суспільно-гуманітарні								
	українська мова та літ.	+							

Усього		1						
7 клас	Суспільно-гуманітарні							
	українська мова		+					
Усього		1						
8 клас	Природничо-матем.							
	математика		+					
Усього		1						
9 клас	Суспільно-гуманітарні							
	українська мова				+			
	українська література			+				
	всесвітня історія			+				
	іноземна мова			+				
	зарубіжна література			+				
	Природничо-матем.							
	математика				+			
	хімія			+				
	географія			+				
Усього				6	2			
10 клас	Природничо-матем.							
	хімія					+		
	біологія					+		
	географія					+		
Усього						3		
11 клас	Суспільно-гуманітарні							
	українська мова							+
	українська література						+	
	російська література						+	

	Історія України							+	
	іноземна мова							+	
	зарубіжна література							+	
	Природничо-математичні								
	математика								+
	фізика							+	
	хімія							+	
Усього								7	2

Перевідний екзамен в 5 класі з української мови проводився в 1999 році письмово (диктант).

Учні 6 класу складали теж письмовий з української мови, а з української мови та літератури (усно, за білетами) у 1998 році; із математики перевідний екзамен складали в 1999–2000 роках (письмово чи усно, за вибором).

У 7 класі учні здавали письмово українську мову (переказ) у 1999–2000 роках; учні 8 класу із математики (перевідний) – у 1998–2000 роках.

В учнів 9 класу був випускний екзамен (диктант) з української мови в 1991–1994, 1997–2006 роки; із української літератури в 1992 році – обов’язковий; із російської літератури – у 1992–1994 роках (на вибір); зарубіжної літератури – у 2006 році (на вибір); іноземної мови – у 2006 році; історії України – у 2006 році – на вибір. Із математичних дисциплін складали випускні екзамен з алгебри (письмово) – у 2001–2006 роках; біології – випускний у 2001–2006 роках (обов’язковий); географії – випускний у 2001–2006 роках (обов’язковий).

Учні 10 класу здавали перевідні (на вибір) – із хімії, біології у 1998–2000 роках, а також із географії – у 1994, 1998–2000 роках.

Учні 11 класів складали випускні екзамен з української мови письмово у 1991–1994, 1997–2006 роках, із української літератури випускний – у 1991–

1992, 1994, 1997–1998 роках, а в 2001–2007 роках (на вибір), 1999–2000, 2009 роках (обов'язковий); з російської літератури – у 1991–1993 роках (випускні, на вибір), зарубіжної літератури – у 1993, 1997–2009 роках (на вибір), а з іноземної мови (випускний, на вибір) – у 1991–1994, 1997–2009 роках. Екзамен з історії України складали учні в 1991, 1993, 2009 роках – на вибір, а в 1992, 1994, 1997–2008 роках – обов'язково. Із природничо-математичних дисциплін на випускні іспити виносилися такі: математика – у 1991–1994, 1997–2000 роках обов'язково, а в 2001–2009 роках – на вибір; фізика, хімія, біологія, географія (випускний, на вибір) – у 1991–1994, 1997–2009 роках.

Як показує аналіз предметів, винесених на екзаменування учнів, що в ці роки зменшилася їх кількість, зокрема: упродовж 2000–2006 років у 5 класах не передбачалися екзамени, у 6–7 класах – проводилися лише з української мови, а у 8 класі – з математики, що свідчить про те, що, з одного боку, відбулося розвантаження щодо здійснення контролю (як внутрішнього, так і зовнішнього), а з іншого боку, покладено відповідальність на вчителя щодо забезпечення контролю за рівнем знань учнів. Основне навантаження змістилося на випускні класи – 9, 11 класи.

Аналіз документів періоду незалежності України про організацію й проведення екзаменів у школах виявив, що змін зазнала форма, зміст і процедура. Насамперед проаналізуємо нормативні акти цього періоду. Відповідно до статті 34 Закону України «Про загальну середню освіту» (651–14), постанови Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 року № 964 (964–2000-п) «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад» галузеве міністерство затвердило Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти, у якому зазначено, що така форма контролю запроваджуватиметься для випускників загальноосвітніх навчальних закладів I, II, III ступенів, а зміст, форми й терміни атестації щорічно визначатиметься Міністерством освіти і науки України, порядок звільнення від неї – Положенням [79; 249]. Варто відзначити, що різні види завдань та збірники для атестації розроблялися й затверджувалися Міністерством освіти і науки

України, а оцінювання проводилося за 12-бальною шкалою відповідно до Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти, затверджених також Міністерством освіти і науки України [199]. Підсумкові оцінки з предметів, із яких учень проходив атестацію, виставлялися на підставі атестаційних та річних оцінок із урахуванням оцінок за семестри. Доцільно, на нашу думку, звернути увагу на те, що Міністерством освіти і науки з метою захисту прав дітей було передбачено повторну атестацію з метою підвищення оцінки, яка могла проводитися у будь-який час, але не раніше ніж через 10 днів після закінчення атестації і не пізніше початку нового навчального року. Конкретні строки повторної атестації встановлювалися Міністерством освіти Автономної Республіки Крим та управліннями освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Матеріали й завдання для повторної атестації розробляло Міністерство освіти і науки України. Це свідчило про те, що галузеве міністерство здійснювало контроль за організацією та порядком проведення ДПА. Атестація включалася в структуру навчального року. Цим же документом передбачалося для проведення атестації, не пізніше ніж за два тижні до її початку, в навчальних закладах місцевим органом управління освітою створювалися державні атестаційні комісії у складі: голови (керівник навчального закладу або його заступник з навчально-виховної роботи, у виняткових випадках – учитель) та членів комісії: учитель, який викладає предмет у класі, асистент – учитель цього ж циклу предметів – у ЗНЗ II ступеня, а в ЗНЗ III ступеня – так само очолює голова (керівник навчального закладу або його заступник з навчально-виховної роботи, або представник відповідного органу управління освітою) та членів комісії: учителя, який викладає предмет у класі, та не менше двох інших членів комісії. За рішенням місцевого органу управління освітою до складу комісії понад визначену в п. 2.1 норму можуть входити учителі інших навчальних закладів системи ЗСО, науковці, представники професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Необхідно зауважити й те, що під час проведення атестації можуть бути присутніми

лише особи, уповноважені органами управління освітою та заборонялося втручатися впровадження атестації й визначення її результатів не членам комісії. Зауваження та пропозиції щодо процедури проведення атестації могли подаватися в письмовій формі до районної апеляційної комісії не пізніше наступного робочого дня після проведення атестації.

Для нашого дослідження важливим є те, що в цей період на етапі зародження демократичних засад в екзаменаційному процесі продовжується пошук і нових форм, і вдосконалюється їх процедура. Підтвердженням цього є завдання Науково-методичному центру середньої освіти МОН розробити впродовж 2001–2003 років Положення про центри незалежного тестування, їх методичне забезпечення, функціонування та експериментальну апробацію.

Відповідно до статті 45 Закону України «Про вищу освіту», Порядку проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1095 «Деякі питання запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти» (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 08 липня 2015 року № 533) [80; 248; 245].

В Указі Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» 04.07.2005 року № 1013 зобов'язано забезпечити реалізацію заходів щодо «створення національної системи моніторингу якості освіти на основі критеріїв держав – членів Європейського Союзу та забезпечення участі загальноосвітніх навчальних закладів у міжнародних обстеженнях якості освіти; здійснення переходу протягом 2005–2006 років до проведення вступних випробувань до вищих навчальних закладів шляхом зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, передбачити відповідне фінансування цих заходів» [305].

В Указі від 20.03.2008 року № 244 «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» указано на вжиття заходів щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників закладів системи загальної середньої освіти, які виявили

бажання вступити до вищих навчальних закладів, зокрема вчасного і в повному обсязі фінансування відповідних заходів, організаційного, кадрового та нормативно-правового забезпечення, широкого інформування учнів випускних класів та випускників минулих років, їх батьків і педагогічних працівників про порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання, а також щодо забезпечення створення в 2008 році навчально-екзаменаційних центрів Українського центру оцінювання якості освіти та поступового розширення практики тестових форм оцінювання навчальних досягнень учнів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі навчання; опрацювати у двомісячний строк питання щодо створення у 2008 році системи моніторингу якості освіти та участі України в міжнародних порівняльних дослідженнях якості освіти» [306], а в Указі від 25.09.2008 № 857 «Про забезпечення дальшого розвитку вищої освіти в Україні» зобов'язано профільне міністерство вжити додаткових заходів щодо створення умов для забезпечення участі громадських спостерігачів у здійсненні контролю під час проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів, та вступної кампанії до вищих навчальних закладів; забезпечити розроблення та видання збірників тестів з шкільних предметів для тематичного контролю навчальних досягнень учнів упродовж навчального року з метою широкого використання тестових технологій у навчальному процесі в середній школі; вжити додаткових заходів щодо широкого висвітлення в засобах масової інформації проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів, та умов прийому до них у 2009 році. Цим же державним актом зобов'язано Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації проаналізувати результати проведення в 2008 році зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вишів, та в межах своєї компетенції вжити вичерпних заходів щодо недопущення повторення в подальшому виявлених недоліків [307].

Отже, державними документами було започатковане ЗНО з метою подолання корупції при вступі до українських вишів, разом із тим, лише статтею 45 Закону «Про вищу освіту» від 01.07.2014 року № 1556-VII узаконено ЗНО, подано сутність оцінювання результатів навчання випускників закладів системи загальної середньої освіти. У Законі це поняття виписано так: «Зовнішнє незалежне оцінювання – це оцінювання результатів навчання, здобутих на певному освітньому рівні, яке здійснюється спеціально уповноваженою державною установою» [80]. Зазначено також, що результати оцінювання використовуються для прийому до вищих навчальних закладів на конкурсній основі, порядок проведення ЗНО та моніторингу якості освіти.

Важливо, що в документі передбачено єдині вимоги до процедур, підбору завдань відповідно до його програм, які затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері освіти й науки одночасно із затвердженням переліку навчальних предметів та строків проведення ЗНО за погодженням із громадськими об'єднаннями керівників вищих навчальних закладів. Крім того, порядок формування та використання банку завдань ЗНО визначається спеціально уповноваженою державною установою, що проводить зовнішнє незалежне оцінювання [80]. Ці функції виконує Український центр оцінювання якості освіти, створений у 2006 році (Положення затверджується Кабінетом Міністрів України), який і покликаний забезпечувати «відкритість зовнішнього незалежного оцінювання шляхом повного і своєчасного інформування осіб, які бажають здобути вищу освіту, ... інформування про програми, строки та порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання, а також здійснення державного контролю та громадського спостереження за його проведенням» [80]. Заслуговує на увагу й така позиція: «Зміст завдань сертифікаційної роботи зовнішнього незалежного оцінювання в поточному році з кожного навчального предмета належить до інформації з обмеженим доступом з моменту створення набору завдань сертифікаційної роботи зовнішнього незалежного оцінювання до моменту санкціонованого відкриття пакетів із завданнями сертифікаційних

робіт з навчального предмета». Не є інформацією з обмеженим доступом:

- 1) статистична інформація про результати зовнішнього незалежного оцінювання;
- 2) відомості, що містяться в сертифікаційних роботах осіб, які пройшли ЗНО, крім тих, що ідентифікують особу, яка виконала конкретну сертифікаційну роботу, з моменту завершення оцінювання робіт.

Цим Законом надається право сертифікованій особі за результатами проведення зовнішнього незалежного оцінювання з навчального предмета (предметів) одержати відповідний документ (сертифікат, форма якого затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти й науки); ознайомитися із своєю сертифікаційною роботою після її перевірки та отримати засвідчену копію цієї роботи.

Для забезпечення об'єктивності в проведенні такої форми екзаменування залучаються педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники та інші фахівці в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, та громадські спостерігачі (Положення затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки). Заслуговує на увагу й те, що вступні випробування проводяться державною мовою або, за бажанням вступника, іншою мовою, якою здійснюється навчання в цьому вищому навчальному закладі.

До викладених позицій Закону зі ст. 45 додамо основні положення ст. 8 «Єдина державна електронна база з питань освіти», якою зокрема передбачено й Реєстр сертифікатів ЗНО.

Отже, законодавчими актами періоду незалежної України виписано сутність самого ЗНО (вступне випробування), порядок, процедура організації та проведення його. Узаконено інституцію, відповідальну за здійснення ЗНО в Україні.

Крім цих актів, важливе значення мають постанови Кабінету Міністрів України щодо розвитку зовнішнього незалежного оцінювання. Так, Постановою «Деякі питання запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти» від 25 серпня 2004 року № 1095

(із змінами, внесеними згідно з Постановами від 31.12.2005 року, від 08.12.2009 року, від 08.07.2015 року, від 19.10.2016 року, від 14.12.2016 року відповідно за №№ 1312, 1319, 533, 736, 1033) затверджено Порядок проведення ЗНО та моніторингу якості освіти (п. 1 із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 1312 від 31.12.2005, № 533 від 08.07.2015). Цією ж Постановою «погоджено створення Українського центру оцінювання якості освіти як бюджетної установи та його регіональних підрозділів у містах Вінниці, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Києві, Львові, Одесі, Сімферополі та Харкові». Зобов'язано МОН України провести в 2006 році випробування технологій ЗНО навчальних досягнень випускників закладів системи загальної середньої освіти, а в 2007–2008 роках здійснити запровадження ЗНО навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи ЗСО, які виявили бажання вступити до вищих навчальних закладів [245]. Наступні зміни, внесені до Постанови, стосувалися Академії педагогічних наук щодо здійснення наукового супроводження ЗНО та моніторингу якості освіти (п. 4 Постанови КМУ № 1312 від 31.12.2005), та розробити критерії оцінювання якості освіти, проводити аналіз моніторингових досліджень і подавати МОН інформацію про його результати, передбачено цією ж Постановою.

Аналіз Постанов Кабінету Міністрів України з 2004 року показав, що нормативні акти про організацію й проведення ЗНО й моніторингу якості освіти зазнавали змін, які впливали на вироблення універсального Порядку, зокрема: по-перше, такі зміни допомогли виробити механізм, який поширюється на всі процеси підготовки та проведення ЗНО, що віднесено до повноважень Українського ЦОЯО, як спеціально уповноваженої державної установи (п. 1 Постанови № 1033); по-друге, забезпечили право осіб на рівний доступ до освіти відповідно до державних вимог (п. 2 Постанови № 1033); по-третє, моніторинг дає можливість отримати об'єктивні дані про якість освіти, забезпечити ними органи державної влади та громадськості, а також здійснити процедуру державною мовою; по-четверте, сприяли утворенню пунктів (тимчасових) реєстрації учасників ЗНО, пунктів обробки,

перевірки та проведення ЗНО.

У ході дослідження Постанов Кабінету Міністрів встановлено, що найбільше змін внесено до Порядку Постановою № 1033, зокрема, крім вищеназваних, доречно назвати інші структурні елементи: суб'єкти ЗНО та моніторингу якості освіти, документи про його проходження, апеляція, колегіальні робочі органи з підготовки та проведення ЗНО, детальна його процедура, у тому числі реєстрація осіб для участі в ЗНО, особливості забезпечення громадського порядку та створення безпечних умов під час підготовки та проведення, функціонування тимчасових пунктів, громадське спостереження та державний контроль, фінансування ЗНО та моніторингу якості освіти. Okремо варто відзначити про включення питань щодо результатів ЗНО та моніторингу якості освіти.

До нормативних документів належать і накази галузевого міністерства, аналіз яких є свідченням того, що питанням зовнішнього незалежного оцінювання постійно надається значна увага центральними органами управління освітою. Щорічно видаються накази МОН України, які висвітлені в Інформаційних збірниках наказів та інструкцій, а також на галузевому сайті. Аналіз їх показав, що проблема спостереження та контролю за проведенням ЗНО розкрита в наказах від 25.11.2011 року № 1354, яким затверджено Положення про громадське спостереження за проведенням ЗНО навчальних досягнень випускників ЗНЗ, якому передував наказ від 20.03.2008 № 207 про Положення про громадський контроль за проведенням ЗНО та вступною кампанією у вишах (до державної реєстрації не подавався). Наказом від 10.01.2017 року № 25 «Деякі питання нормативного забезпечення ЗНО результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти» передбачено чіткий розподіл функцій щодо спостереження та контролю за ЗНО: державний контроль Міністерство освіти і науки України залишило за собою, а спостереження – за громадськими організаціями [180; 181; 182].

Важливо звернути увагу на накази МОН України, якими розкриваються

Положення про державну підсумкову атестацію учнів у системі загальної середньої освіти: від 18.02.2008 року № 94 із змінами, внесеними згідно з наказами МОН України від 12.09.2008 року № 845; від 21.12.2009 року № 1151, від 23.11.2010 № 1116 [183; 184]. Положенням передбачено проводити атестацію в кожній шкільній ланці: у початковій школі атестації підлягають результати навчальної діяльності учнів 4-х класів з української мови (мова і читання) та математики, бали з цих предметів виставляються за результатами контрольних робіт. Завдання для проведення таких робіт рекомендуються МОН. Педагогічна рада навчального закладу на підставі результатів навчальної діяльності учнів ухвалює рішення про переведення їх до основної школи.

Атестація в основній школі проводиться з п'яти предметів, зокрема: української мови, математики, географії, біології, іноземної мови чи іншого гуманітарного предмета за вибором навчального закладу у формі, визначеній МОН, а в старшій школі – з трьох предметів: українська мова, історія України або математика, профільний предмет за збірниками завдань, затвердженими МОН (п. 6.1 наказу від 23.11.2010 № 1116). Важливо, на нашу думку, що в Положення внесено зміни щодо зарахування результатів ЗНО як результатів ДПА: атестація з української мови та літератури для випускників, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів, проводиться у формі ЗНО; атестація з математики, історії України та предметів за вибором проводиться або у формі ЗНО, або за завданнями МОН у навчальних закладах системи ЗСО; випускники, які не виявили бажання проходити ЗНО, атестацію проходять за завданнями МОН у закладах системи загальної середньої освіти. У загальноосвітніх навчальних закладах (класах, групах) з профільним навчанням може проводитись атестація з предмета за вибором відповідно до профільної підготовки. У навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин предметом за вибором може бути мова навчання. Отже, названим Положенням із наступними змінами до окремих його пунктів доволіно пропонувався не лише вибір

предметів, а й форма складання ЗНО. Проте вже Положенням про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі ЗСО, затвердженого наказом МОН від 30.12.2014 року № 1547, обов'язковою була атестація з української мови, яка проводилася в письмовій формі, завдання укладалися навчальними закладами відповідно до вимог, затверджених МОН. А могло проводитися у формі ЗНО з дотриманням визначеного порядку такої форми [185].

Наказом МОН від 16.03.2015 № 299 з метою забезпечення об'єктивного оцінювання сертифікаційних робіт учасників ЗНО затверджено Положення про предметну фахову комісію, експертну комісію з питань визначення результатів зовнішнього оцінювання, що використовувалися під час прийому до навчальних закладів, експертну комісію з питань визначення результатів ЗНО, що використовувалися як державна підсумкова атестація, при Українському центрі оцінювання якості освіти [186]. А наказом МОН України від 08.02.2016 року № 94 «Про затвердження орієнтовних вимог до проведення державної підсумкової атестації учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти у 2015–2016 навчальному році» [187], який базується на основі наказів від 30.12.2014 року № 1547 «Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти» та від 16.09. 2015 № 940 «Про проведення державної підсумкової атестації учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти у 2015/2016 навчальному році», від 08.10. 2015 № 1050 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16 вересня 2015 року № 940» [185; 188; 189] встановлено для кожного ступеня сучасних навчальних закладів терміни проведення ДПА та визначено предмети. Як і в попередніх наказах, у цьому – регламентовано в початковій школі ДПА з таких предметів: українська мова, літературне читання та математика; в основній – з української мови, математики та предмета за вибором навчального закладу, а в старшій школі – ДПА з української мови, математики або історії України у формі ЗНО за вибором учнів та за

процедурою в пунктах тестування, виписаною Українським центром оцінювання якості освіти, з іноземної мови – за завданнями МОН.

Наступний рік (2017) у системі ДПА характеризується як рік, який продовжив започатковані вимоги в попередніх наказах, і одночасно затверджено перелік предметів ДПА та передбачено форму складання їх у визначені терміни (наказ від 20.10.2016 року № 1272) [190]. Варто зазначити, що вперше випускники старшої школи складали ДПА у формі ЗНО: українська мова (обов'язково для всіх), математика або історія України (на вибір), третій предмет – ДПА у формі ЗНО – на вибір учнів.

До нормативної бази віднесено Інструкції про екзамени, переведення та випуск учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів України, які видавалися МОН щорічно й друкувалися в Інформаційних збірниках. У цих документах періоду незалежної України виписувалися рекомендації щодо організації й проведення екзаменів перевідних і випускних у школах, зокрема: Інструкція, затверджена наказом Міністерства освіти України від 29.01.1996 року № 24 та із змінами (накази від 03.04.1996 року № 103, від 03.02.1998 року № 33, від 14.12.2000 року № 588) [193–194], який втратив чинність на підставі наказу Міністерства освіти і науки від 19.09.2014 року № 1060 [195]. Міністерство освіти і науки України з 2001 року запровадило інші форми документів про організацію й проведення ДПА та ЗНО (накази, листи, порядок, положення тощо). Насамперед звернемо увагу на наказ МОН України від 10 січня 2017 року № 25 «Деякі питання нормативного забезпечення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти», яким затверджено Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти; зразок Сертифіката зовнішнього незалежного оцінювання; зразок Інформаційної картки до Сертифіката зовнішнього незалежного оцінювання; технічний опис Сертифіката зовнішнього незалежного оцінювання Інформаційної картки до Сертифіката зовнішнього незалежного оцінювання [182].

Наказом Українського центру оцінювання якості освіти щорічно затверджується Регламент роботи пункту проведення пробного ЗНО. Такого регламенту дотримуються й на основній сесії, оскільки він визначає сукупність правил і норм, що врегульовують особливості функціонування пункту проведення ДПА у формі ЗНО.

Отже, у період незалежної України галузеве Міністерство постійно здійснює керівництво екзаменаційним процесом у системі ЗСО України. Аналіз нормативної бази цього періоду показав, що й влада, і громадськість, і Міністерство освіти і науки в ході реалізації освітніх реформ визначили пріоритетність ЗНО (при вступі у ВНЗ), а також і ДПА у формі ЗНО. У період реалізації одного із пріоритетів державної освітньої політики – якість освіти взагалі, а ЗСО зокрема, а також упровадження нової освітньої парадигми, нових державних стандартів, які базуються на концепції «Нова українська школа», компетентнісному підході, набувають значимості форми незалежних іспитів як у системі ЗСО, так і у вищій складовій національної освіти. Виходячи із зазначеного вище, вбачаємо необхідність щодо професійної підготовки педагогічних кадрів до організації й проведення «нового покоління екзаменів» – незалежних іспитів.

Аналіз нормативно-правової бази МОН України показав, що нею передбачено не лише порядок проведення ДПА для випускних класів усіх ступенів ЗНЗ, а й порядок переведення учнів до наступного класу – умови та процедуру. До зазначеного варто додати й те, що перевід учнів здійснюється на підставі семестрового та річного оцінювання, а для учнів-випускників початкової та основної шкіл, крім названого оцінювання, ще й на підставі результатів державної підсумкової атестації згідно з рішенням педагогічної ради. Результати екзаменів у 2007–2017 роки показали, що цей процес продовжувався. Проводилися екзамени лише у випускних класах. Варто відмітити, що розпочато запровадження ЗНО лише в 11 класах, у 9 класах – екзамени в школах. Подамо перелік предметів, які винесені були на екзаменування, у таблиці 2.9, розробленій автором.

**Форми та види екзаменів у базовій і старшій школі України
(сучасний період: 2007–2017 роки)**

Класи	Предмети	Базова школа		Старша школа	
	Суспільно-гуманітарні	випуск.		випуск.	
		усно	письмово	усно	письмово
9 клас	Суспільно-гуманітарні				
	українська мова		+		
	українська література		+		
	іноземна мова	+			
	історія	+			
	зарубіжна література	+			
	Природничо-математичні				
	математика		+		
	біологія	+			
	географія	+			
Усього		5	2		
11 клас	Суспільно-гуманітарні				
	українська мова				+
	українська література			+	
	іноземна мова			+	
	Зарубіжна література			+	
	Історія України			+	
	Природничо-математичні				
	математика				+
	фізика			+	
	хімія			+	
	біологія			+	
географія			+		
Усього				8	2

В учнів 9 класу був випускний екзамен із української мови (диктант) в 2007–2009 роках; зарубіжної літератури – у 2007–2009 роках (на вибір); іноземної мови – у 2007–2009 роках – на вибір; історії України – у 2007 році – на вибір. Із математичних дисциплін складали випускні екзамени з алгебри (письмово) – у 2007–2009 роках; біології – випускний у 2007–2009 роках (обов'язковий); географії – випускний у 2007–2009 роках (обов'язковий).

Учні 11 класів складали випускні екзамени з української мови письмово у 2007–2009 роках, із української літератури випускний – у 2007 році (на вибір), 2007–2009 роках (обов'язковий); зарубіжної літератури – у 2007–2009 роках (на вибір), а з іноземної мови (випускний, на вибір) – у 2007–2009 роках. Екзамен з історії України складали учні в 2007–2009 роках – на вибір, а в 2007–2008 роках – обов'язково. Із природничо-математичних дисциплін на випускні іспити виносилися такі: математика – у 2007–2009 роках – на вибір; фізика, хімія, біологія, географія (випускний, на вибір) – у 2007–2009 роках.

Отже, у 9 класі більша увага приділялася суспільно-гуманітарним предметам, на екзаменування виносилися такі предмети: українська мова, українська література, іноземна мова, історія, зарубіжна література; з природничо-математичних дисциплін – математика, біологія, географія, а вже в 11 класі – математика, фізика, хімія, біологія, географія; з суспільно-гуманітарних – ті, що й у 9 класі, тобто можна зробити висновок: в 11 класі предмети обох напрямів були розподілені в однаковій мірі. Одночасно варто відмітити, що учні 9 класу впродовж усього сучасного демократичного періоду складали екзамени з двох предметів (українська мова та математика) обов'язково, а один (за вибором учнів) із-поміж запропонованих 8 предметів, а в 11 класі державну підсумкову атестацію складали у формі ЗНО, зокрема: обов'язковий екзамен із української мови, другий (на вибір) – історія України або математика, третій обирався з переліку запропонованих інших предметів.

Проаналізувавши форми, методи та види в організації й проведенні екзаменів у школах України цього етапу, зробили висновок: екзамени зазнали змін щодо форми, виду та методів організації й проведення їх, а отже, потребувала змін і підготовка педагогічних кадрів.

Аналіз різних джерел, у яких розкрито питання підготовки майбутніх учителів шкіл, показав, що й у період незалежної України використовувалися традиційні підходи до контролю за рівнем знань учнів, зокрема підсумкового, які не сприяли формуванню вмінь щодо об'єктивного оцінювання. Л. Кутепова у статті «Стан дослідження проблеми формування професійної готовності майбутніх учителів інформатики до оцінювання навчальних досягнень учнів» [147] вказала на основні причини такої проблеми: по-перше, зменшено тижневе аудиторне навчальне навантаження студентів, скорочено години педагогічних практик, що й призвело до браку часу для набуття теоретичних знань та практичних навичок про оціночну діяльність; по-друге, серед предметів професійної підготовки вчителів відсутня окрема дисципліна, яка сприяла б формуванню знань, умінь та навичок щодо оцінювання діяльності учнів; по-третє, чотирибальна система оцінювання знань студентів не формує готовності майбутніх учителів до правильного застосування 12-бальної системи оцінювання, яка використовується в загальноосвітніх навчальних закладах. Погоджуємося із висновками автора щодо суперечливості вимог до оцінки навчальної діяльності учнів: з одного боку – вимога до її об'єктивності, а з другого – як засобу педагогічного впливу на учня, але стимулюючого характеру. До суджень автора додамо власні, суть яких впливає із основ історіографії оцінювання рівня навчання учнів у школах України. Дослідження переконали в тому, що в школах використовувалися різні види оцінювання й у різні історичні періоди: то словесне оцінювання, то бальне. Розглядаючи цю проблему в контексті концепції «Нова українська школа», доречно, на нашу думку, навчати студентів набувати теоретичних знань та практичних

умінь використовувати обидва види оцінювання.

У ході дослідження виникла потреба ознайомитися із навчальними програмами та підручниками, за якими здійснюється професійна підготовка майбутніх учителів із питань контролю за рівнем знань, у тому числі, щодо проведення екзаменів як форми підсумкового контролю.

Таблиця 2.10

**Назви розділів підручників з педагогіки,
у яких вміщено відомості про контроль**

№ з/п	Автор підручника «Педагогіка»	Назва розділу підручника	Про контроль, його види, методи, терміни проведення
1.	Фіцула М. М. [331]	2.4. Методи й засоби навчання	Методи контролю і самоконтролю забезпечують перевірку рівня засвоєння знань, сформованості умінь і навичок. З цією метою використовують методи усного, письмового, текстового, графічного, програмованого контролю, практичної перевірки, самоконтролю, а також методу самооцінки. (У розділі кожен метод обґрунтовується).
2.	Ягупов В. В. [345]	8. Змістовий компонент навчального процесу. Операційно-діяльнісний і контрольний-регулювальний	Контрольно-регулювальний компонент спрямований на з'ясування ефективності функціонування всієї моделі навчального процесу, вивчення результативності дій кожного її компонента, своєчасне внесення оптимальних корективів. Контроль здійснюється за допомогою усних, письмових, лабораторних та інших практичних робіт, шляхом проведення іспитів, заліків і опитувань. Контроль і самоконтроль забезпечують зворотний зв'язок у навчальному процесі – одержання педагогом і учнем інформації про ступінь труднощів, типові недоліки, які зумовлюють необхідність внесення в цей процес відповідних змін і постійного його вдосконалення.
3.	Максимюк С. П. [165]	5. Методи контролю й самоконтролю в навчанні	<i>Підсумковий контроль</i> здійснюється наприкінці навчального року у вигляді перевірних екзаменів з основних предметів і річних контрольних робіт або заліків (у старших класах) за весь

Продовження таблиці 2.10

			<p>пройдений матеріал. Існують міністерські, директорські контрольні роботи. Екзамен проводиться за спеціальними інструкціями, щороку призначаються директивно і за державним стандартом (по білетах). Завдання до випускних екзаменів оголошуються по радіо чи по телевізору, з 2001 року введено державну атестацію. Методи контролю – це способи визначення результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів і педагогічної діяльності вчителя. До них належать спостереження за навчальною роботою учнів, усні, письмові, практичні методи, екзамен і заліки, програмовані методи.</p>
4.	Кузьмінський А. І. Педагогіка у запитаннях і відповідях [146]	12.3. Які види контролю за результатами навчальної роботи учнів виокремлюють у педагогіці?	<i>Підсумковий контроль</i> спрямований на з'ясування рівня засвоєння учнями навчального матеріалу в кінці навчального року або по завершенні вивчення навчальної дисципліни. Його проводять у формі заліку, іспиту.
5.	Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. [145] 2003	2.7. Аналіз і оцінка навчальної діяльності учнів	Аналіз і оцінка навчальної діяльності учнів. Місце і роль аналізу й оцінки знань, умінь та навичок учнів у системі навчального процесу. Види контролю знань, умінь і навичок учнів. Методи контролю знань, умінь та навичок. Оцінка знань, умінь і навичок. Рейтингова система оцінювання навчальної діяльності учнів. Правила і техніка контролю успішності навчальної діяльності.
6.	Вишневецький О. [43] 2008	13. Контроль і оцінювання досягнень учнів	Наприкінці кожного навчального року здійснюється <i>підсумковий контроль</i> . Тут враховуються дані поточного і періодичного оцінювань і, крім того, проводяться підсумкові контрольні роботи, а з окремих предметів улаштовуються іспити. Підготовка до них покликана систематизувати засвоєну протягом року інформацію і глибше закріпити її в пам'яті.
7.	Волкова Н. П. [46]	3.10. Контроль навчально-пізнавальної діяльності.	Один із видів контролю – заключний. Здійснюють його в кінці навчального року з метою обліку успішності кожного учня за рік. Важливим видом контролю є екзамен (перевідні та випускні).

8.	Пальчевський С. С. [226] 2007	3.9. Контроль, оцінка та корекція навчально- пізнавальної діяльності учнів	Заключне оцінювання здійснюється в кінці навчального року з метою визначення рівня засвоєння учнем певного навчального курсу (пов'язується з перевідними та випускними екзаменами). Методика проведення усного й письмового екзамену.
----	----------------------------------	---	---

Проаналізувавши підручники та практикуми з педагогіки, з'ясували, що питання здійснення контролю за рівнем знань учнів у процесі підготовки майбутніх учителів не в усіх підручниках достатньо викладено, в основному названо окремі поняття щодо здійснення контролю в навчальному процесі. Детальніше у підручнику «Педагогіка» (автор С. Максимюк) [165] розкрито принципи контролю, визначено сутність цього поняття, види контролю та їх роль у навчальному процесі, зокрема підсумкового. Автор не лише назвав вид контролю, а й розкрив методи, форми, терміни проведення підсумкового контролю у формі екзаменів, наголосив на їх процедурних елементах, подав поняття «державна атестація», «тестова й машинна перевірка знань», визначив їх переваги, назвав способи перевірки знань тощо. Дослідження показало, що кількість годин на вивчення основ педагогіки зменшується, а це негативно впливає на якість професійної підготовки майбутніх учителів. Доречно навести приклад щодо професійної підготовки вчителів із питань підсумкового контролю та його форм в інших країнах світу, зокрема США: там в переліку типових навчальних курсів для майбутніх учителів є курс методики діагностування, тестування та оцінювання (зовнішнього оцінювання).

Питання професійної підготовки вчителів до організації й проведення екзаменів розглядається в системі післядипломної освіти, зокрема в системі підвищення їхньої кваліфікації. Необхідно при цьому відмітити, що із змінами в державній освітній політиці, які стосуються форм організації й проведення випускних екзаменів, проведення державної підсумкової атестації у формі ЗНО, вступних екзаменів до вишів зазнали оновлення зміст

навчального плану та програми курсової підготовки вчителів. Запроваджено навчальні модулі: «Психолого-педагогічні засади тестування в сучасній школі», «Моніторинг якості освіти: національний та регіональний аспекти», «Оцінювання знань учнів (зовнішнє й внутрішнє): проблеми та шляхи вирішення» та ін. [154].

В умовах запровадження освітніх реформ на сучасному етапі розширюється можливість ЗНО, це, у свою чергу, спонукає до професійної підготовки педагогічних кадрів до його проведення. Таку функцію покликаний виконувати Український центр оцінювання якості освіти спільно з регіональними центрами, яких в Україні дев'ять. У навчанні й сертифікації педагогічних працівників, залучених до проведення зовнішнього оцінювання, беруть участь обласні інститути післядипломної освіти, відповідальні за ЗНО в районних (міських) відділах освіти, а також відповідальні за пункти проведення ЗНО. Особливість такого навчання відзначається тим, що педагогічні кадри вчаться виконувати єдині вимоги до процедури проведення зовнішнього незалежного оцінювання, дотримуватися правил і норм, що врегульовують функціонування пункту тестування, передбачених Регламентом [186]. Із залучених педагогічних працівників створюється персонал, який відповідно виконує посадові обов'язки відповідальних за пункти, їхніх помічників, інструкторів, чергових, уповноважених. У ході навчання застосовуються різні теоретичні та практичні методи: тренінги, практичні заняття, ділові ігри тощо. Готовність персоналу до роботи в пункті проведення ЗНО визначається за допомогою тест-контролю (дистанційна форма навчання та сертифікації залучених працівників), а також практикується проходження онлайн-сертифікації на сайтах регіональних центрів. Працівники цих центрів розробляють «...питання для сертифікації відповідальних за пункти ЗНО, інструкторів та старших інструкторів, де застосовуються всі можливі форми тестових завдань, що сприяє засвоєнню залученими працівниками теоретичних знань і практичних навичок, отриманих під час навчання». Сертифікація відповідальних за пункт ЗНО та

старших інструкторів проводилася у формі онлайн тестування, для чого КРЦОЯО було розроблене відповідне програмне забезпечення, яке відповідає вимогам системи педагогічної діагностики:

- структура системи передбачає оцінювання знань технології проведення ЗНО відповідно до посади в пункті ЗНО;
- контроль знань може бути організований відповідно до технологічних карт персоналу пункту ЗНО, а також за програмою всього курсу в цілому;
- результати контролю фіксують у базі комп'ютера, автоматично формуючи Відомість сертифікації залучених працівників певного регіону та Сертифікат відповідального за пункт ЗНО або старшого інструктора;
- система допускає багаторазове звернення до контролю, при цьому в базі оцінок повинні бути зафіксовані три останні оцінки;
- передбачено неповторюваність сукупності питань під час наступного тестування;
- система опрацьовує тести (завдання) різних форматів (завдання багатовибіркового типу, завдання на утворення логічних пар, завдання на відновлення хронологічної й логічної послідовності, завдання з короткою відкритою відповіддю);
- система передбачає індивідуальну роботу кожного користувача через сайт РЦОЯО без необхідності встановлення додаткового програмного забезпечення;
- система має модуль, який керує розмежуванням доступу (це необхідно для захисту інформації від несанкціонованого доступу різного рівня);
- система має різні вихідні форми для контролю за проведенням сертифікації: для представника регіонального центру оцінювання якості освіти, для відповідального за організацію ЗНО в певному територіальному окрузі, для фахівця, який проходить сертифікацію».

Наступний вид роботи в підготовці педагогічних кадрів до

адміністрування ЗНО є дистанційне навчання, при якому найбільш ефективно можна використовувати мережеві сайти. Регіональні центри в співпраці з працівниками структурних підрозділів ОШО використовують різні методи дистанційного навчання, а саме:

- методи навчання за допомогою взаємодії учасника ЗНО або педагогічного працівника з освітніми ресурсами при мінімальній участі методиста (експерта). Для розвитку цих методів характерний мультимедіа-підхід, коли за допомогою різноманітних засобів створюються освітні ресурси: друковані, аудіо-, відеоматеріали, презентації, навчальні матеріали, що доставляються з комп'ютерних мереж;

- методи індивідуалізованого викладання й навчання (навчання «один до одного»). Ці методи реалізуються в дистанційній освіті в основному за допомогою таких технологій, як телефон, голосова пошта, електронна пошта тощо;

- методи, в основі яких лежить подання слухачам навчального матеріалу викладачем, методистом чи експертом. Ці методи, властиві традиційній освітній системі, одержують новий розвиток на базі сучасних інформаційних технологій;

- методи, для яких характерна активна взаємодія між усіма учасниками навчального процесу (навчання «багато до багатьох»). Значення цих методів й інтенсивність їх використання істотно зростає із розвитком навчальних телекомунікаційних технологій [186].

Отже, використання названих вище методів підготовки як абітурієнтів, так і вчителів до участі в зовнішньому незалежному оцінюванні допомагає успішно виконати процедурні завдання, які реалізуються на пунктах тестування.

Питанням подальшого розвитку ЗНО в Україні постійно опікуються Міністерством освіти і науки України, відповідним Комітетом Верховної Ради України, Національною академією педагогічних наук України, Українським центром оцінювання якості освіти, Спілкою ректорів вищих навчальних закладів України, а також Альянсом Програми сприяння

зовнішньому тестуванню в Україні (АльянсUSETI). Так, у 2015 році проведено V Міжнародну науково-методичну конференцію «Освітні вимірювання – 2015. Реформування зовнішнього незалежного оцінювання: методологія, модель, основні складові» [168], на якій розглянуто питання щодо організації та проведення Міжнародних та національних моніторингових досліджень якості освіти в Україні, стану та різних напрямів удосконалення ЗНО; система підготовки тестів та банк тестових завдань; оцінювання, шкалювання, інтерпретація, вирівнювання результатів ЗНО; перспективні напрями розвитку системи ЗНО: ДПА в форматі ЗНО (початкова, основна, старша школа); вступні тести ЗНО на магістерські програми; кваліфікаційні й сертифікаційні тести для вчителів; запровадження тесту загальної навчальної компетентності (ТЗНК); комп'ютерне й комп'ютеризоване адаптивне тестування; інтеграція в світовий та європейський простори забезпечення якості освіти; аналітичні дослідження результатів ЗНО: якість тестів ЗНО; оцінювання якості загальної середньої освіти за результатами ЗНО; якість системи вступу до вишів за результатами ЗНО та ін.

Аналіз питань, які обговорювалися на цьому форумі, показав, що представники як системи загальної середньої освіти, так і вищої були одностайними, внесли пропозиції: тестові технології доречно використовувати при проведенні випускних та вступних випробувань на різних етапах здобуття освіти. Враховуючи це, варто продовжити практикувати підготовку педагогічних кадрів до запровадження процедури ЗНО й в інших освітніх закладах (ПТУ, технікуми, коледжі, університети тощо). Разом із тим, необхідна професійна підготовка педагогічних кадрів до розробки якісних тестів, які використовуватимуться під час випускних та вступних незалежних іспитів на різних освітніх рівнях. На нашу думку, треба сформулювати такі знання й уміння в студентів вишів – майбутніх учителів.

Отже, інноваційні тенденції, характерні для сучасної освіти, стосуються не лише процесу освіти, але й контрольної-оцінної системи, висуваючи підвищення вимог до її ефективності. Для оновлення контрольної-

оцінної системи необхідно: мінімізувати суб'єктивізм у підсумковому контролі й перейти до розширеного використання стандартизованих тестів; знизити долю авторитарності й примусу в поточному контролі, створити умови для самоконтролю й самооцінки учнів; відмовитися від переважної орієнтації поточного та підсумкового контролю на оцінку результатів заучування, діяльності за зразком, алгоритмічних знань і перейти до інноваційних вимірників, що забезпечують оцінку компетентностей, здатностей до творчої й практичної діяльності; замінити звичну орієнтацію на «середнього учня» індивідуалізованими методами корекції навчальної діяльності в процесі поточного контролю, систематично використовувати вхідний контроль; знизити долю традиційних письмових перевірок за рахунок введення автентичних форм оцінювання, які передбачають використання в контролі релевантних, значимих для учнів, оцінних засобів: тестів практичних умінь, ситуаційних завдань і портфоліо.

В останнє десятиліття спостерігається посилення зв'язку між контролем і навчанням. Цільові установки, що визначають результати освіти, задаються в термінах вимірюваних результатів. У свою чергу процес навчання будується так, щоб активізувати навчальні та розвиваючі функції контролю за рахунок оптимізації змісту й труднощів навчальних завдань, що добираються для поточного та підсумкового контролю в індивідуальному режимі. Контроль набуває все більшого значення, він змінює свій характер і об'єднує традиційні функції з перевірки та оцінки результатів навчання з функціями управління якістю всього навчального процесу.

Із переходом на нові технології оцінювання, наприклад, польська школа ліквідувала традиційну систему оцінювання й здійснила перехід від «сумарної» оцінки до «формуючої», від системи, що базується на оцінюванні успішності учнів, до системи, що відбиває рівень їх розвитку й компетентності. Із позицій нового підходу розширився предмет оцінювання, який поряд із уміннями та знаннями включав і особистий внесок учня в досягнення ним успіхів, його старанність, ставлення до навчального предмета й шкільних обов'язків. Удосконалення системи оцінювання в

польській школі здійснювалося в контексті загальноєвропейських тенденцій, орієнтованих на гуманізацію навчального процесу та об'єктивність оцінки за рахунок введення внутрішнього й зовнішнього оцінювання.

Однією з найпоширеніших у світі та ефективних, як показала практика, систем оцінювання навчальних досягнень учнів, яка дозволяє провести як підсумкову атестацію, так і одночасно забезпечити відбір випускників для навчання у ВНЗ, є зовнішнє незалежне оцінювання. Результати його слугують основою для вироблення освітньої стратегії й тактики, оцінювання роботи закладів освіти в цілому й освітніх систем зокрема. Така система оцінювання в Україні запроваджена нещодавно, проте в інших країнах, зокрема в Польщі, введена значно раніше, і набуто вже певний досвід. У цьому зв'язку заслуговує на увагу практика польських освітян щодо організації екзаменів у формі ЗНО, які проводяться після завершення учнями навчання уже в початковій школі.

Екзамен носить інтегрований характер, він перевіряє, тобто визначає й вимірює не те, що учень запам'ятав (правила, дати, факти), а як уміє він застосовувати набуті знання на практиці. Знаковим є те, що не ставиться селекційна мета перед вимірюванням, але одержана інформація дозволяє вчителям, батькам і самим учням визначити рівень початкової навчальної підготовки. А так як польська громадськість системно відстежує якість навчання в конкретній школі, конкретному класі і в конкретного вчителя, то всі ці процеси стають прозорими.

У системі оцінювання результатів навчання в школах України також відбуваються значні зміни, які характеризуються переходом від біхевіористської точки зору до когнітивної і проявляються в зміщенні акцентів з оцінки результатів навчання на компоненти процесу отримання результату, з пасивної відповіді на поставлене запитання на активне конструювання змісту відповіді, з оцінки окремих, ізольованих умінь на інтегровану й міждисциплінарну оцінку. У контролі значно посилилася увага до метапізнання, який передбачає формування міжпредметних знань, умінь перенесення знань з одного предмета в інший і загальнонавчальних умінь.

При оцінюванні результатів навчання змінився контекст розшифровки понять «знає» і «вміє». Замість колишнього пріоритету фактологічного та алгоритмічних умінь на перше місце вийшли вміння застосовувати знання в нестандартних або практичних ситуаціях. У сучасному контролі вимірювання стали органічною частиною освітнього процесу, найважливішим засобом отримання інформації, яка широко використовується в управлінні якістю освіти. На тлі постійно зростаючої ролі тестів прийшло усвідомлення обмеженості кількісних методів, завдяки чому в педагогічному контролі стала розвиватися так звана змішана методологія, яка будується на поєднанні кількісних і якісних оцінок. Відповідно з'явилося нове покоління вимірників, що забезпечують разом з традиційними засобами контролю й тестами багатовимірні автентичні (комплексні, багатогранні) оцінки, що охоплюють результати навчальної діяльності як у школі, так і в позанавчальний час. Пріоритет статичних оцінок, які фіксують рівень підготовленості учнів в момент контролю, змінився останнім часом переважанням динамічного аналізу змін якості підготовленості учнів, розробляються й впроваджуються різні види моніторингових досліджень якості освіти.

Більш детально розкриємо інновації в проведенні екзаменів у системі загальної середньої освіти на сучасному етапі в третьому розділі.

Висновки до другого розділу

У розділі подано змістову, організаційно-методичну та технологічну характеристику проведення екзаменів у вітчизняній школі імперського, радянського та сучасного періодів. Із метою цілісного дослідження цього явища розглянуто екзамени з моменту їх офіційного започаткування (1828 р.).

З'ясовано, що виникнення екзаменів як форми підсумкового контролю в загальноосвітній школі засвідчують нормативно-правові акти: Зводи Законів, збірники правил, інструкції, постанови, правила, рекомендації,

статути та інші матеріали, які розроблялися Міністерством народної освіти, у яких висвітлено форми, види, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів, вироблені певні поради та рекомендації щодо проведення екзаменів у різних типах шкіл. Організовувалися відповідно до єдиних регламентних документів, однак стосувалися вони лише довипускних і не визначали умов та вимог перевідних. Правила випускних екзаменів згодом були встановлені для всіх типів шкіл, але затверджувалися в різні періоди.

Установлено, що на початковому етапі екзамени мали довільний порядок проведення, згодом – за розробленими правилами. Дослідження показало, що з окремих предметів проводилися екзамени в усній і письмовій формі, при цьому екзаменатором виставлялася середня оцінка й результати кожного учня фіксувалися цифрами в загальній відомості. Одержані на перевідних іспитах оцінки не були критерієм для переведення учнів до наступного класу, а лише вважалися оцінкою знань екзаменованих.

Досліджено, що в імперський період екзамени мали такі особливості:

- створювалися приймальні комісії із числа вчителів і книжників, учителів сусідніх шкіл, представників місцевого церковно-шкільного управління, Міністерства народної освіти;
- вихованці початкових церковних шкіл (згідно з програмою) здавали екзамени з усіх предметів, що вивчалися, в один день;
- випускники шкіл в день іспиту надавали письмові роботи (диктування й списування з книги) за останній рік або за другу його половину й власноруч написане прохання;
- екзамени у школах проводилися за розкладом, складеним повітовим спостерігачем;
- результати екзаменів з кожного предмета відзначалися в списку своїм балом, із цих балів вираховувався середній і вносився до загального екзаменаційного списку;
- випускні екзамени земської школи проводилися не вчителями, а

членами повітової училищної ради; мали низькі екзаменаційні вимоги;

– іспити були короткими й простими (як правило, одне питання на предмет), не мали формальної програми або офіційно затверджених питань – вони представляли собою імпровізацію, залежали від підходу екзаменатора.

Такі підходи до змісту, форми проведення екзаменів негативно сприймали педагоги-практики, які відстоювали більш складні екзаменаційні вимоги, вирішення мовної проблеми у зв'язку з навчанням нерідною мовою. Ці перешкоди намагались подолати земства, у тому числі за допомогою групових іспитів. Учений, методист, учитель, громадський діяч М. Корф розробив поради членам повітової училищної ради, виробив методику їх проведення.

Виявлено, що введення групових іспитів суспільством не сприйнялося і в кінці імперського періоду їх відмінено. Введення екзаменів залежало від типів шкіл, а також від поставленої мети: перевідні чи випускні екзамени, чи на атестат зрілості.

Досліджено, що екзамени радянського періоду мали свої особливості, а саме:

– продовжувалася практика проведення екзаменів попереднього періоду;

– на початку радянського періоду відбувається пошук нових форм проведення екзаменів, робиться спроба замінити традиційні екзамени тестуванням;

– проведення екзаменів мало «хвилеподібний» характер: то проводилися, то відмінялися; з середини 30-х років відновлюються випускні екзамени, екзамени на атестат зрілості для тих учнів, які закінчили середню школу та п'ятибальну систему оцінювання знань;

– до середини 50-х років шкільна екзаменаційна система будувалася на перевідних та випускних екзаменах, складали перевідні екзамени з 6–8 предметів, однією з особливостей було те, що з арифметики, російської мови й літератури здавали усно й письмово; по завершенню базової

(семирічної – до 1957 року) школи учні складали випускні экзамени; з усіх основних предметів учні десятих та одинадцятих класів экзаменувалися;

– з другої половини ХХ ст. (1970–1990 рр.) экзаменаційний процес зазнав змін: було відмінено перевідні та збережено випускні экзамени, одночасно відбувався пошук нових форм їх проведення. Уперше пропонувалися экзамени «на вибір» учнів (фізика, хімія, біологія, географія, російська література), проводилися усно й письмово з окремих предметів.

Аналіз нормативно-правової бази МОН України показав, що нею передбачено не лише порядок проведення ДПА для випускних класів усіх ступенів ЗНЗ, а й порядок переведення учнів до наступного класу – умови та процедуру, перевід учнів здійснюється на підставі семестрового та річного оцінювання, а для учнів-випускників початкової та основної шкіл, крім названого оцінювання, ще й на підставі результатів державної підсумкової атестації згідно з рішенням педагогічної ради.

З'ясовано, у період незалежної України проводиться реформування та модернізація освітньої галузі, у тому числі загальної середньої освіти, розширюються можливості інноваційних форм экзаменів.

Матеріали розділу подано в наукових статтях автора [318; 320; 323; 324].

РОЗДІЛ 3.

ІННОВАЦІЙНІ ТА ПРОГНОСТИЧНІ НАПРЯМИ В ПРОВЕДЕННІ ЕКЗАМЕНІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

3.1. Інновації в проведенні екзаменів у загальноосвітній школі України

У розділі проаналізовано проведення екзаменів у 1991–2006 роках – період зародження демократичних підходів в українському суспільстві. Звернено увагу на те, що цьому в попередні роки передувала відповідна робота. Так, у 1989 році МНО України в Інструкції про проведення екзаменів було рекомендовано педагогічним радам вибрати предмети із запропонованого переліку. На кожен клас було визначено предмети, їх кількість та форму складання екзаменів. Для учнів 5 класу чітко передбачено міністерством один письмовий екзамен: українська мова (диктант, у школах із українською мовою навчання); російська мова (диктант, у школах із російською мовою навчання); для 6 класу пропонувався один письмовий екзамен за визначенням педагогічної ради школи із двох рекомендованих: українська мова (диктант), алгебра (письмово); для 7 класу – два екзамени за визначенням педагогічної ради школи: один – письмовий – українська мова (переказ) чи геометрія; другий – усний (на вибір): українська література, російська література, алгебра, історія, географія, біологія, фізика, хімія, іноземна мова; для 9 класу – два екзамени: один усний або письмовий – обов’язкові для всіх учнів (визначалися педагогічною радою школи); другий – усний (за вибором учнів): українська література, російська література, геометрія, географія, хімія. Випускні екзамени у 8-х, 10-х класах запропоновано МНО України за переліком предметів та формою екзаменів, які подано у підрозділі 2.2.

Вивчення матеріалів Інформаційних збірників МНО України за 1991–2006 рр. [112–114], шкільної екзаменаційної документації (накази, протоколи

педагогічних рад) показало, що передача права обирати перевідні экзамени для учнів 5–8-х, 10-х класів призвела до парадоксальної ситуації: педагогічні ради деяких шкіл обирали экзамени з одного предмета в окремих класах, в інших школах – своїм рішенням відміняли перевідні экзамени взагалі, а проводили лише випускні.

Отже, можна зробити висновок про те, що на початковому етапі незалежності України відбувалося оновлення змісту екзаменів, запроваджувалися нові підходи до організації і проведення їх. Міністерство освіти і науки України поступово спрямовувало заклади ЗСО на демократичні форми управління, які впливали на зміни в шкільних перевідних та випускних екзаменах: учні перевідних класів, за їхнім бажанням, могли рішенням педагогічної ради звільнитися від екзаменів із предметів, за які мали річні оцінки «5»; варіанти завдань, білети, тести для перевідних екзаменів із 1997 року готувалися предметними методичними комісіями (вчителями) і затверджувалися директорами шкіл; для випускників 9-х і 11-х класів проводилися обов'язкові экзамени та за вибором самих учнів.

Для нашого дослідження актуальним є ще одне нововведення: у зв'язку із завершенням вивчення географії екзамен з цього предмета обов'язково проводився в 10 класі. Починаючи із 1997 року, экзамени з української мови і літератури та математики проводилися за темами й завданнями Міністерства освіти України, які оголошувалися в день екзамену по національному телебаченню й радіо. Зазначимо, що необхідність, перелік і строки перевідних екзаменів у 6–8-х і 10-х класах (не більше, ніж з двох предметів) визначали керівники закладів освіти за рекомендацією їх педагогічних рад (1997–2000 роки), тобто кількість екзаменів зменшено порівняно з попередніми періодами. Екзаменаційні предмети добиралися з державного компонента навчального плану. Варіанти завдань, білети, тести для перевідних екзаменів готувалися предметними методичними комісіями (вчителями) і затверджувалися державними органами управління освітою,

яким безпосередньо підпорядковані школи, а вже у 1999, 2000 роках екзаменаційні матеріали для цих класів готувалися в загальноосвітніх навчальних закладах.

У 9-х та 11-х класах усні екзамени проводилися за білетами, а письмові за посібниками, затвердженими Міністерством освіти України. Організовували проведення письмових екзаменів в 11 класах МОН України, а в 9-х класах – управління обласних та міських державних адміністрацій (2000 рік). Упродовж 2000–2004 років усні екзамени проводилися за атестаційними білетами, затвердженими МОН України.

У ході дослідження процесу екзаменів нами встановлено, що галузевим міністерством та місцевими органами освіти особлива увага приділялася контролю за рівнем підготовки учнів із української мови, тому з цього предмета постійно складалися як перевідні, так і випускні екзамени. Якщо розглядати зміст екзаменів у період зародження демократичних змін, то він відрізняється від попередніх, зокрема: раніше передбачалося перевіряти рівень грамотності учнів 11-х класів при написанні диктанту, то в цей період – випускники писали переказ із творчим завданням, яким перевірялося «сприймання ними усного чи писемного мовлення, відтворення почутого, продукування, тобто створення власних письмових висловлювань, що відповідало чотирьом видам мовленнєвої діяльності – аудіюванню, читанню, говорінню, письму» [299, с. 3–7]. Такий зміст екзамену допомагав перевірити комплекс життєво важливих комунікативних умінь учнів: «сприймати почуту інформацію; відтворювати її докладно; самостійно визначати предмет і завдання висловлювання; добирати для їх розв'язання необхідні мовні засоби, складати його відповідно до конкретних комунікативних завдань, створювати самостійні висловлювання певного стилю, типу, жанру мовлення» [299, с. 7–10]. Вивчення питання організації та проведення екзаменів у цей період виявило вагомий навчально-методичний супровід їх. На допомогу вчителям-словесникам було підготовлено науковцями АПН України та методистами обласних інститутів післядипломної освіти збірник

текстів для переказів із творчими завданнями. Важливо відзначити, що до збірника входили методичні рекомендації щодо проведення переказу, опис методики організації й проведення державної підсумкової атестації з української мови, критерії оцінювання переказу із письмовим монологічним висловлюванням. Окремий розділ становили тексти для переказів і творчі завдання до них, тематика яких стосувалася історії України, звичаїв та традицій народу, включалися тексти із фактами біографій видатних людей України, висвітлювалися питання культури спілкування, краси рідного слова, охорони природи, сенсу людського життя тощо. Крім того, творчі завдання до них передбачали перевірку обізнаності учнів із програмовими літературними творами, тобто здійснювалася реалізація міжпредметних зв'язків. Важливим вважаємо ще такий аспект, який стосувався оцінювання висловлювання. Екзаменаторам необхідно було звертати увагу «не стільки на кількісний, скільки на якісний аспект виконаної учнем роботи: зв'язність, цілісність, завершеність тексту, сформульованість у ньому основної думки, тобто з'ясувати, якою мірою учень виявив уміння оформлювати своє розуміння почутого у вигляді автономного висловлювання». Поряд із змістовим оновленням екзаменів спостерігався новий підхід до організації і проведення їх: номер тексту для переказу та зміст творчого завдання повідомлялися представниками МОН України в день проведення ДПА по телебаченню й радіо.

Державна підсумкова атестація проводилася і в 9 класі за курс базової школи. Для таких класів науковцями та методистами розроблявся збірник текстів для диктантів різних стилів мови, які повністю відповідали вимогам культурологічного принципу навчання української мови й відповідній змістовій лінії чинних програм. У збірнику також були розміщені Критерії оцінювання правописних (орфографічних і пунктуаційних) умінь учнів [85, с. 45]. Так само в день екзамену оголошувався номер тексту диктанту уже представниками місцевих органів управління ЗСО.

Отже, екзаменаційний процес цього етапу був спрямований на

встановлення рівня навчальних досягнень учнів, вівся пошук нового змісту та форм екзаменів насамперед Міністерством освіти і науки, яке передало окремі функції на локальний рівень, зокрема: педагогічна рада визначала предмети для перевідних екзаменів, приймала рішення про звільнення від них тих учнів, які мали річні оцінки «5».

Заслуговує на увагу науково-методичний супровід екзаменаційного процесу, який забезпечувався Міністерством освіти і науки, Академією педагогічних наук, Центральним та обласними інститутами післядипломної освіти (готувалися збірники екзаменаційних матеріалів, методичні рекомендації, відповідні методики тощо). Попри це, на нашу думку, такий підхід до організації й проведення екзаменів не сприяв виявленню рівня мислення учнів, когнітивних умінь, а, навпаки, давав можливість учням заучувати пропонований матеріал, за аналогією висловлювати думки, лише відтворювати раніше вивчене тощо. Разом із тим, робимо висновок ще й такий: крім змістової частини екзаменів, вівся пошук нової технології екзаменів. Із 2000 року активно розроблялася тестова технологія іспитів, запроваджувалися в системі ЗСО пілотні етапи із використанням різних форматів тестів.

Оновлення змісту екзаменів у загальноосвітній школі проводилося і впродовж другого етапу (2007–2017 роки) цього періоду. Зазначимо, що вагомий вклад у запровадження нового змісту екзаменів внесено науковцями, вчителями-практиками, які розробили систему тестів, наближену до реальних іспитів. За запропонованими тестами учні мали можливість ознайомитися із різними видами тестових завдань, різними формитами та різної складності, що сприяло закріпленню вироблених навичок за всіма розділами програм.

Наприклад, у посібнику із математики «Готуйся до іспитів» авторів О. Шутовського та Ю. Човнюк передбачені розділи: інформаційні матеріали, модель реального іспиту, яка сприяла підготовці до іспиту, комплекс вправ, завдань, велика кількість тестів і програма вступних іспитів, до якої включено перелік усіх питань, відповідь на які повинні знати випускники,

щоб успішно скласти екзамен. До посібника включено також довідник основних формул та теорем [300, с. 3–15]. Аналіз таких посібників, зокрема з історії України, хімії, географії показав, що зміст і форми складання екзаменів подана аналогічно із врахуванням специфіки того чи іншого предмета.

Важливо зазначити, що в грудні 2007 року вийшов наказ Міністерства освіти і науки України № 1171, яким передбачалося проведення в 2008 році ЗНО навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти 2008 року та попередніх років, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів із таких предметів: української мови та літератури, зарубіжної літератури, історії України, всесвітньої історії, математики, біології, хімії, фізики, географії, основ економіки та основ правознавства [196]. Цим наказом надавалася можливість кожному зареєстрованому учасникові ЗНО пройти в 2008 році тестування з трьох навчальних предметів: української мови та літератури (обов'язково) та одного-двох предметів на вибір із вище зазначених. Новим є підхід до зарахування результатів ЗНО (які були підтверджені сертифікатами Українського ЦОЯО з української мови та літератури, математики, історії України на бажання учасників ЗНО з числа випускників 2008 року) як результату ДПА за курс повної загальної середньої освіти.

Нами звернена увага на те, що з 2010 року до 2015 року ДПА з української мови за курс загальноосвітньої середньої школи в 11 класі традиційно проводилася у формі переказу тексту, але без творчого завдання. Під час виведення єдиної оцінки за письмову роботу до кількості балів, набраних за зміст переказу, додавалася кількість балів за мовне оформлення, і їхня сума ділилася на два. У розділі «Критерії оцінювання переказів» подавався зразок запису, який проводився вчителем в екзаменаційних роботах. Крім цього, у збірниках, починаючи з 2009 року, окремим розділом подавалися Поради учням або Пам'ятка для учнів «Як писати диктант», «Як писати переказ» [300, с. 3–15].

Із 2015 року введено новий порядок організації й проведення ДПА, суть якого полягає в тому, що ДПА запроваджено у формі ЗНО, наповнено новим змістом та технологією. Завдання уклалися Українським центром оцінювання якості освіти, мали відповідати державним вимогам до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, визначеним навчальними програмами, затвердженими Міністерством освіти і науки. Тест із української мови носив дворівневий характер, при цьому за виконання завдань першого рівня оцінювання йшло за 12-бальною шкалою й оцінки виставлялися в атестат. Завдання другого рівня оцінювалися за 200-бальною шкалою й видавався сертифікат, який пред'являвся разом із іншими документами в приймальні комісії вишів. Після проведення таких іспитів Український центр оцінювання якості освіти відповідно до наказу МОН України (від 20.02.2015 № 192) надіслав навчальним закладам результати ЗНО з української мови, які за наказом керівника навчального закладу зараховувалися як результати атестації [197].

Випускники 11-го класу мали можливість другий обрати із двох— запропонованих історію або математику, а третій предмет – за вибором із переліку предметів, винесених на атестацію. У навчальних закладах (класах, групах) із поглибленим вивченням предметів, спеціалізованих навчальних закладах, ліцеях, гімназіях, колегіумах таким предметом за вибором міг бути той, що вивчався поглиблено. Якщо з поважних причин випускник (випускниця) не зміг (змогла) з'явитися 9 червня на тестування з української мови та літератури, він (вона) мав можливість пройти атестацію у формі ЗНО з цього предмета 27 червня 2015 року. Результати атестації виставлялися в додатки до свідоцтв про базову загальну середню освіту та до атестатів про повну загальну середню освіту в графі «державна підсумкова атестація» та враховувалися при визначенні середнього бала атестата.

У школах (класах), у яких вивчення предметів здійснювалося мовами національних меншин чи іноземними мовами, атестація складалася мовою вивчення предмета.

У 2016 році для вступу до вищого навчального закладу (ВНЗ) абітурієнти подавали сертифікати ЗНО лише цього року. Кожен учасник ЗНО мав право скласти тести не більше чотирьох навчальних предметів з переліку, який містив 12 дисциплін (як і в 2015 р.). ДПА-2016 у формі ЗНО: українська мова (обов'язково), математика або історія України (за вибором учасника). Для визначення результатів ДПА випускників – 2016 року сертифікаційні роботи з української мови та літератури, а також історії України («Історія України ХХ – початку ХХІ ст.») містили субтест, за результатами виконання якого учасники тестування отримали оцінки за ДПА.

Тестування проходило за одним тестом, який містив завдання всіх рівнів складності. Учасники, результати яких були не нижчими від «порогового балу», отримали оцінку за шкалою 100–200 балів, а результати ДПА – за 12-бальною шкалою. У 2016 році ДПА проводилася у формі ЗНО лише для випускників загальноосвітніх навчальних закладів. У цьому ж році нововведенням було встановлення порогового балу, який визначали спеціально створені експертні групи, представлені фахівцями: університетські професори, викладачі, вчителі й методисти. Група експертів оцінюватиме вірогідність правильної відповіді на завдання мінімально підготовленого абітурієнта. Варто зазначити, що пороговий бал не застосовувався для визначення результатів ДПА. Усі сертифікаційні роботи учасників ЗНО, які пройшли поріг «склав», оцінювалися в шкалі 100–200 балів. У Правилах прийому заклад вищої освіти сам визначав прохідний бал відповідно до наказу МОН України від 15.10.2015 № 1085 «Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України в 2016 році»[198].

Конкурсний бал обчислювався за формулою:

$$BK = K1S1 + K2S2 + K3S3 + K4Ba + Be, \quad (3.1)$$

де:

BK – конкурсний бал;

S1, S2, S3 – бали сертифіката ЗНО (або бал творчого конкурсу);

K1, K2, K3, K4 – вагові коефіцієнти;

Va – бал атестата;

Ve – додаткові бали за особливі успіхи та/або успішне закінчення підготовчих курсів Університету.

Середній бал документа про повну загальну середню освіту обчислювався за 12-бальною шкалою з округленням до десятих частин бала та вносився до Єдиної бази. Потім середній бал автоматично переводився в 200-бальну шкалу за таблицею відповідності середнього бала документа про повну загальну середню освіту, обрахованого за 12-бальною шкалою, за значенням 200-бальної шкали, наведеної у додатку 10 правил прийому до ВНЗ. При обрахуванні конкурсного балу ваговий коефіцієнт для середнього балу документа про повну загальну середню освіту становить 0,1 (K4).

У додатку 5 «Перелік конкурсних предметів у сертифікаті Українського центру оцінювання якості освіти» вказані вагові коефіцієнти для конкурсних предметів для кожної спеціальності (K1, K2, K3), а в додатку 7 до правил прийому до вищого навчального закладу в 2015 році розміщувалася таблиця «Вага балу за особливі успіхи та/або за успішне закінчення підготовчих курсів вищого навчального закладу». Додаткові бали Ve, згідно з додатком, нараховувалися за підготовчі курси вищого навчального закладу (10 балів), призерам (I, II, III місця) III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України (10, 8, 6 балів відповідно) та призерам (I, II, III місця) IV етапу Всеукраїнських учнівських олімпіад із базових предметів (10, 8, 6 балів відповідно).

Випускникам загальноосвітніх навчальних закладів, які отримали міжнародний сертифікат (диплом) мовного іспиту в поточному навчальному році (Deutsches Sprachdiplom (DSD), Goethe-Zertifikat B1, Goethe-Zertifikat B2 – німецька мова; DELF/DALF – французька мова; IELTS, TOEFL, Cambridge English Language Assessment (FCI), Pearson Test of English (PTE) –

англійська мова; D.E.L.E. – іспанська мова) рівня В 1 – для загальноосвітніх навчальних закладів, В2 – для спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням іноземних мов, результати зазначених іспитів зараховувалися як атестація. У додаток до атестата про повну загальну середню освіту виставлялася атестаційна оцінка з цих предметів 12 балів. Ці факти стверджують, що проводяться різні рівні вимірювання знань випускників, особлива увага звернена на вивчення іноземних мов, МОН України спільно з громадськими організаціями виробляє єдині підходи та вимоги до освітніх вимірювань, зокрема в ході випускних екзаменів у системі ЗСО.

У 2017 році особливості ДПА у формі ЗНО збереглися без змін. Важливим для нашого дослідження є питання аналізу сертифікаційних робіт із предметів, винесених на ДПА у формі ЗНО, загальну характеристику яких подамо в таблиці 3.1.

Аналіз показав, що характерною особливістю тестів із української мови та літератури, іноземної мови, математики є тестові завдання закритого й відкритого форматів, а з інших предметів – лише закритого формату, завдання, включені до тестів, охоплюють увесь зміст програм по ЗНО.

Нова технологія проведення ДПА у формі ЗНО виявила рівень навчання, певні труднощі в ході виконання тестових завдань випускниками шкіл, зокрема, з математики: насамперед більшість учасників ДПА допускають помилки через незнання базових фактів та невміння застосовувати свої знання в нестандартних ситуаціях, тобто відсутність практики роботи з тестом. Як зазначає Т. Герасимова, керівник проекту ZNOUA, «більшість дітей не мислять логічно в математиці або ж не розуміють природу формул та тверджень <...> тригонометрія та логарифми не підкорюються випускникам <...> текстові задачі залишаються точкою болю у дітей <...> діти в 11 класі мають проблеми з обчисленнями, які вони недоопрацювали в 5 класі <...> мають великі труднощі з обґрунтуванням своєї думки» [51].

Науковці та практики, проаналізувавши сертифікаційні роботи та результати виконання тесту з історії, зробили висновок про те, що найчастіше в абітурієнтів виникають проблеми з відповідями на такі завдання: встановлення причинно-наслідкових зв'язків, роботу з картою, аналіз документів, а також на елементарне знання дат та фактів. Певні складнощі виникають при виконанні тестів, у яких потрібно застосувати отримані знання на практиці, зіставити та зробити логічний висновок. Проблемними є завдання із зображувальним матеріалом (портрети історичних діячів, пам'ятки культури, ілюстрації). Анкетування вчителів показало, що певні труднощі виникають при виконанні сертифікаційних робіт і з інших предметів, зокрема з української мови та літератури: великий обсяг навчального матеріалу виноситься на екзамен, який вивчався відповідно в 5–9 класах та 8–11 класах [168]. На нашу думку, варто переглянути перелік предметів, що виносяться на екзамени та об'єм матеріалу.

Зазначимо, що в 2017–2018 навчальному році внесено такі зміни в ЗНО: вилучено із переліку предметів ЗНО російську мову, запроваджено тести з іноземної мови із аудіюванням та двома рівнями складності B1, B2 (включатимуть частину «Розуміння мови на слух»); тест рівня B2 складатимуть випускники, які вивчали цю мову на профільному рівні 2018 і зможуть зараховувати результат ЗНО з іноземної мови як оцінку за ДПА; ДПА у формі ЗНО з української мови будуть проходити учні (слухачі, студенти) професійно-технічних, вищих навчальних закладів I–II рівня акредитації, які в 2018 році здобудуть повну загальну середню освіту.

Отже, дослідження показало, що в період побудови демократичного суспільства продовжувався пошук шляхів реалізації реформування шкільної освіти в цілому, а також і оновлення в ній змісту екзаменів, організаційно-законодавчого та технологічного характеру. Найбільше внесено змін на другому етапі демократичного періоду, тобто впродовж 2007–2017 років.

Аналізуючи історію розвитку екзаменів у загальноосвітній школі

України, ми переконалися в тому, що в період незалежності України та демократизації суспільства введено нову форму екзаменів – зовнішнє незалежне оцінювання, системне проведення якого припадає на 2007–2017 роки. Варто зауважити, що по-новому проводити екзамени в системі загальної середньої освіти було здійснено спробу в 1993 році, тоді тестуванням було охоплено випускників ЗНЗ. Як виявилось, через недостатній рівень підготовки педагогічних працівників, інструментарію, механізмів щодо процедурних моментів запровадити ЗНО не вдалося. Дослідження історії розвитку ЗНО показало, що пошук нових форм, змісту та технології проведення екзаменів, зокрема у формі ЗНО, не припинявся. У цей період в Україні було створено Центр тестових технологій з ініціативи Міжнародного фонду «Відродження», який спільно з Міністерством освіти і науки України провів 200 тестувань, охопивши студентів перших курсів вищих навчальних закладів. Ця спроба дала можливість провести апробацію тестових завдань та розробити технології адміністрування.

Дослідження показало, що процес нового екзаменування з кожним роком свої межі розширював, його процедура вдосконалювалася. І вже в 2003 році Центр спільно з МОН України у 2003 році провів тестування з математики та історії, у ньому взяли участь більше 3000 випускників із 670 загальноосвітніх шкіл України. Незважаючи на те, що тестуванням було охоплено невелику кількість випускників ЗНЗ в Україні, однак інноваційний процес започатковувався при вступі їх у ВНЗ: результати тестування були зараховані як вступні випробування до 4 ВНЗ і за бажанням учнів ці ж результати ЗНО були зараховані як ДПА.

Новим, вважаємо, для системи шкільної освіти в 2005 році проведення ДПА в 11-х класах у формі зовнішнього тестування з української мови, історії та математики у великих містах України: Києві, Львові, Одесі, Харкові та Донецьку, також за бажанням учнів зараховувався бал державної підсумкової атестації з відповідного навчального предмета. Разом із тим, випускнику надавалося право пройти ДПА з цих предметів і в навчальному

закладі, при цьому за підсумковий бал брався вищий із цих двох балів.

Отже, поступово збільшувалася кількість випускників, охоплених ЗНО, і одночасно – кількість ВНЗ, які прийняли рішення про зарахування результатів тестування як вступних випробувань. Розвитку такої інноваційної технології проведення ЗНО з метою вступу до ВНЗ випускників ЗНЗ сприяла і постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти» від 25 травня 2004 року [248]: у 2006 році продовжено випробування технологій ЗНО, а в 2007–2008 роках запроваджено ЗНО навчальних досягнень випускників, які бажали вступити до ВНЗ.

Із метою більш широкого застосування інноваційної технології ЗНО й моніторингових досліджень було створено Український центр оцінювання якості освіти від 31 грудня 2005 року № 131 [246] та встановлено, що ЗНО навчальних досягнень випускників закладів загальної середньої освіти, які виявили бажання вступати до ВНЗ, є державною підсумковою атестацією та вступним випробуванням до цих закладів. Проводилося тестування 10 030 учнів із 1567 шкіл України.

Думка щодо проведення екзаменів у формі незалежного оцінювання після закінчення учнями базової школи в Україні висловлювалася багатьма науковцями, методистами, педагогами, і тому розробники Закону «Про освіту» врахували цю пропозицію й включили її [78]. Як показав аналіз нормативно-правового супроводу освіти, якість його зростає, спостерігається динаміка. Свідченням цього є прийнятий Верховною Радою України Закон «Про вищу освіту» [80]. У статті 44, п. 4 зазначено, що «Прийом на навчання для здобуття ступеня молодшого бакалавра чи бакалавра (магістра медичного, фармацевтичного або ветеринарного спрямувань) здійснюється на основі повної загальної середньої освіти за результатами зовнішнього незалежного оцінювання знань і вмінь вступників...». Розроблено Кабінетом Міністрів України Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти, який затверджено постановою

(від 8 липня 2015 р. № 533) [245].

Світовий досвід, який поступово запроваджується в Україні, сприяє розвитку системи ЗНО, тому що: по-перше, здійснюється на державному рівні, є централізованим і стандартизованим, проводиться за єдиними вимогами до змісту, процедур і критеріїв оцінювання, організовується Українським центром оцінювання якості освіти – незалежною зовнішньою щодо навчальних закладів інституцією; по-друге, результати державних іспитів (ДПА з української мови) використовуються для моніторингу якості освіти. Іспити показали результати навчання кожного окремого випускника, а моніторингове дослідження узагальнило результати в цілому системи. Запровадження їх впливає й на авторитет учителя, і навчального закладу, і органів управління освітою та органів місцевого самоврядування. На світовому рівні зростає авторитет держави, коли забезпечується об'єктивність вимірювання навчальних досягнень, ефективність, справедливість (пільги мають бути лише соціальними) та прозорість відбору абітурієнтів (система має бути відкритою, в суспільстві має бути довіра до запропонованої моделі відбору). Система ЗНО позитивно оцінюється абітурієнтами і сприймається як краща, як зазначають незалежні експерти та представники батьківської громадськості, тому що вступ за загальним тестом об'єктивніший, ніж вступ до різних закладів за різними вимогами; результат оцінювання «ззовні» гарантує мінімізацію впливу суб'єктивної складової у визначенні результатів навчальної діяльності кожного учня; вступ за результатами ЗНО підвищує ефективність відбору. А найосновніше, що відмічають усі учасники освітнього процесу, експерти та громадськість, – це не корумпованість системи ЗНО, контроль за нею здійснюється громадськими організаціями, доводяться до відома усіх реальні показники прийому до ВНЗ.

На сучасному етапі пріоритетом є підвищення якості освіти, зокрема ЗСО, що, у свою чергу, не може відбуватися без її оцінювання, обговорення результатів, розробки відповідних рекомендацій та пропозицій. Крім того, не можна об'єктивно оцінити стан якості освіти, перебуваючи виключно у

межах своєї системи (школи, району/міста, області). Потрібно обов'язково «поглянути» на власну систему ззовні, щоб «побачити» результати власної діяльності в порівнянні з результатами аналогічних навчальних закладів, систем районного/міського, обласного рівнів освіти. На основі зведеної інформації, яку подає Український ЦОЯО, можна провести порівняльний аналіз результатів ДПА з української мови, математики, історії України, річної підсумкової атестації учнів 11 класів, регіональних моніторингових досліджень рівня навчальних досягнень учнів, умов навчання їх тощо, обговорити колегіально та скоригувати зміст навчальних предметів, розробити методичні рекомендації для вчителів.

Підтримуємо думку й про те, що система ЗНО має деякі недоречності, зокрема: неоднаковий рівень складності тестів із різних предметів, відсутність тесту академічних здібностей (його впровадження дасть змогу компенсувати нерівність між учасниками оцінювання, що закінчили різні типи навчальних закладів, навчалися в школі в різні роки, мали (чи не мали) змогу готуватися з репетиторами тощо), відсутня можливість виявити в процесі ЗНО особистісні якості та переваги абітурієнтів (мотивацію до навчання, зацікавленість професією тощо).

Вивчення процедури проведення ЗНО впродовж усього періоду показало, що вона майже щороку зазнавала змін, які допомогла відстежити безпосередня участь у його проведенні. Так, з 2015 року в системі ЗНО відбувся перехід на критеріальне встановлення порогу «склав/не склав». Для цього Український центр оцінювання якості освіти застосував модифікований метод В. Ангоффа – К. Беука, тобто робиться статистичний аналіз результатів оцінювання із врахуванням думки експертів. Наприклад, тест з української мови та літератури: експертна комісія встановила поріг у 25 тестових балів, проте після статистичної обробки результатів і повторного їх обговорення експертами було знижено поріг до 22 тестових балів. Як з'ясувалося, зовсім по-іншому склалася ситуація з фізики, зокрема: спочатку поріг був встановлений у 8 тестових балів, а експерти при обговоренні

прийшли до висновку, що такий поріг є низьким, тому що він наближений до вгадування. Проте, як виявилось, він теж був високим, тому що не пододала майже четверта частина (23.3 %) учасників тестування. На ці питання звернула увагу учасниця V Міжнародної наукової конференції «Освітні вимірювання – 2015. Реформування зовнішнього незалежного оцінювання: методологія, модель, основні складові» Т. Вакуленко, зазначивши, що згідно з новою системою встановлення порогів учасник, який не подолав поріг, узагалі не отримує оцінку за шкалою 100–200, при цьому певною мірою нівелюються результати особи, яка з'явилася на тестування й приклала зусилля для його виконання; по-третє, ускладнюється процедура порівняння результатів тестувань попередніх років [168].

Виходячи з цього, робимо такий висновок: застосування модифікованого методу В. Ангоффа – К. Беука дає можливість встановити як рівень навчальних досягнень, так і поріг вгадування, більш об'єктивно оцінити результати виконання тестів учасниками ЗНО, спонукає до аналізу низьких результатів ЗНО і потребує встановлення причин такого стану та детального вивчення змісту програм закладів освіти, навчально-методичного забезпечення й звернути увагу на фаховий рівень самих учителів. Одночасно зауважимо, що на початку внесення такої зміни у процедуру складання ЗНО спостерігалось негативне сприйняття як освітянами, так і батьками. Проте продовження застосування цього методу виявило й іншу картину: упродовж цих останніх років навчилися вчителі, методисти, а працівники Українського ЦОЯО та його регіональні центри подавали відкриту інформацію про встановлення порогу, що забезпечило позитивне сприйняття всією освітянською та батьківською громадськістю. Усвідомлюємо, що такі нововведення, незважаючи на певні недоліки, сприяють розвитку ЗНО, зокрема процедури його проведення та оцінювання рівня навчання випускників закладів системи ЗСО, а також коригування змісту навчальних програм тощо.

Важлива для цього дослідження думка О. Ващук, яка відмічає, що ЗНО потрібно теоретично й емпірично досліджувати, оцінювати його за більш

тривалий період. Вважаємо, що є всі можливості та досвід оцінити й цю інноваційну технологію, адже минуло десять років із моменту її запровадження. Система незалежних іспитів (у формі ЗНО), яка за 2008–2017 роки діє в Україні, засвідчила свою спроможність, значущість, ефективність і переваги над традиційною системою екзаменів, однак на якість освіти не мала впливу, «не забезпечила суспільного запиту на підвищення якості ЗСО <...> адже «суспільство чекає суттєвого впливу на розвиток системи освіти та кардинальних змін для поліпшення стану освіти на всіх її рівнях» [168]. Погоджуємося з таким судженням авторів і одночасно додамо власні: певні висновки про рівень ЗСО випускників, звичайно, можна зробити за результатами ЗНО. Важко переоцінити або недооцінити його переваги. Варто визначити найосновніші з них: по-перше, всі учасники тестування якості знань (учні сільських і міських навчальних закладів) знаходяться в рівних умовах; по-друге, застосовується однаковий інструментарій, який відповідає вимогам Державного стандарту ЗСО; по-третє, встановлення результатів тестування учнів сільської і міської місцевості відбувається в автоматизованих інформаційних системах і одночасно є складовими інформаційних баз даних про якість знань учнів за кілька періодів тощо [318]. Позитивно, на наш погляд, що створено експертні групи для визначення критеріального порогу «склав/не склав», до роботи яких були залучені вчителі-предметники шкіл області. Вони пройшли навчання та практику застосування методу Ангоффа, а також ознайомили своїх колег – слухачів курсів підвищення кваліфікації – із особливостями його.

Як показує практика, необхідно шукати шляхи, які б допомагали долати певні перепони в запровадженні нової системи оцінювання навчальних досягнень учнів. Цьому насамперед можуть сприяти професійні обговорення процедури проведення ЗНО та його результатів, глибока аналітична робота та прийняття на їх основі спільно з громадськістю відповідних рішень (участь громадськості в спостереженні ЗНО передбачена Законом «Про освіту» [78]). Результати ЗНО і ДПА є основною базою для вироблення шкільної політики з оцінювання, виявлення рівня учнівської

навченості, розвитку та якості системи загальної середньої освіти. Вивчення чинників впливу на якість освіти, якість вступу до вищих навчальних закладів України на основі ЗНО, зарубіжний досвід стандартизованого тестування та інші питання залишаються актуальними для сучасних досліджень. Значимим є той факт, що результати соціологічних досліджень свідчать про високий відсоток суспільної довіри тим інституціям, які проводять ЗНО (близько 70 %).

Аналіз результатів ЗНО випускників закладів системи ЗСО та їх аналіз експертами спонукав до порівняння традиційної й інноваційної систем проведення екзаменів в школах України на сучасному етапі, який характеризується зародженням демократичних змін (1991–2006 роки) та запровадженням інноваційних форм екзаменів і нової процедури їх проведення, а також започаткуванням моніторингових досліджень (2007–2017 роки). Особливості традиційної та інноваційної систем покажемо в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Особливості традиційної та інноваційної систем екзаменів у демократичному періоді українського суспільства

Традиційна система (1991–2006)	Інноваційна система (2007–2017)
Особливості	
Проведення випускних екзаменів у початковій школі (4 клас)	Проведення у 4 класі державної підсумкової атестації з різних предметів та моніторингових досліджень всеукраїнського та міжнародного рівнів
Державна підсумкова атестація в 9 класі відбувалася з 5 навчальних предметів у формі усних (письмових) екзаменів	Державна підсумкова атестація в 9 класі відбувається з 3 навчальних предметів у формі усних (письмових) екзаменів
Державна підсумкова атестація в 11 класі відбувалася у формі екзаменів (усних, письмових)	Державна підсумкова атестація в 11 класі відбувається у формі ЗНО
До 2000 р. оцінювання здійснювалося за 5-бальною шкалою, із 2001 р. – за 12-бальною.	Оцінювання здійснюється лише за 12-бальною шкалою.

Запроваджена система ЗНО для випускників старшої школи, як зазначають експерти, дослідники та практики, не впливає на якість та мотивацію навчання учнів. Така ситуація пояснюється тим, що в дітей «немає бажання навчатися», тобто практично мають низький рівень мотивації. Називають ще такі причини: перевантаження програм, зміст підручників не відповідає віковим особливостям, багато понять включено в підручники, які під силу осягнути студентам вишів, з кожним роком спостерігається збільшення «кількості обов'язкових навчальних предметів у 7–11-х класах, яка досягає 18–20. В 11-му класі наразі діти вивчають 20 предметів, хоча в 1990-му році їх було 13. Не зрозумілим з гігієнічної точки зору залишається доцільність впровадження такої великої кількості предметів, що скорочує кількість годин на їх опрацювання, а отже, і впливає на результативність засвоєння матеріалу, є фактором ризику погіршення здоров'я, у тому числі психічного <...> за оцінкою щоденного навантаження в середній та старшій школі має місце збільшення кількості уроків – з 5–6 у 1970–1980-х роках до 7–8, починаючи з 1998 року» [168]. Доцільно роз'єднати для кожного ступеня середньої школи освітні пріоритети, урахувавши світові тенденції розвитку освіти, Базовий навчальний план щодо розподілу навчальних годин інваріантного складника, а також обсяг змісту й функцій кожної із складників освіти. До Державного стандарту загальної середньої освіти включити опис форм і типові завдання для ДПА відповідного рівня освіти.

У наступному підрозділі подамо науково-методичні рекомендації на основі дослідження змісту, форм та технології організації і проведення екзаменів з початку їх виникнення в Україні й до сьогодення.

3.2. Науково-методичні рекомендації на основі ретроспективи проведення екзаменів у вітчизняній загальноосвітній школі в контексті сучасних вимог та прогностичних тенденцій

Зміни, що відбуваються в сучасному розвитку загальної середньої освіти відповідно до трансформаційних технологій навчання, вимагають переосмислення сучасних змісту, форм організації та проведення екзаменів для учнів під час здобуття ними рівнів освіти, оцінювання рівня навчання учнів-випускників, освітніх вимірювань якості ЗСО. Ретроспективний аналіз екзамену як педагогічного явища показав, що впродовж різних історичних періодів, визначених автором, набував розвитку, який характеризуємо як «хвилеподібний». Найсуттєвіших змін зазнавав у період запровадження елементів демократичного розвитку суспільства: 1860–1870 рр., 1918–1920 рр., 1993–1994 рр., 2007–2008 рр., 2015–2017 рр. Ці роки дали можливість виявити елементи розвитку екзаменів різних форм: від усного опитування – до письмової екзаменаційної роботи; від усного опитування «запитання – відповідь», «читання текстів», «за білетами», «розв’язування задач» до «публічного диспуту», «виконання тестових завдань», а також визначити особливості проведення екзаменів, тобто їх технології: від традиційного шкільного екзамену до національного екзамену (ДПА, ЗНО). Ретроспективний аналіз виявив таку закономірність: розвиток суспільства на демократичних засадах забезпечував розвиток вітчизняної загальноосвітньої школи, у тому числі зміни в екзаменаційному процесі.

Необхідно звернути увагу на період започаткування екзаменів: появу інструктивно-методичного супроводу (Інструкції 1828 р., Правила 1846 р., 1872 р., Статут гімназій 1871 р.), практикувався підсумковий контроль за рівнем знань учнів у парафіяльних та повітових училищах відповідно до названих регламентних документів. Стосувалися вони не лише випускних, а й перевідних екзаменів, які було введено в 90-х роках XIX ст. у різних типах шкіл.

Зазначимо, що для організації й проведення екзаменів потрібна була

професійна підготовка вчителя. Вивчення нормативно-правових документів, наукових розвідок, навчальних програм та підручників дало можливість відстежити динаміку підготовки вчителів із питань контролю за рівнем навчання учнів взагалі та проведення екзаменів як форми підсумкового контролю. Із початку запровадження екзаменів у Російській імперії професійної підготовки вчителів не велося, не було відповідних навчальних закладів, проте через інструктивно-методичні листи вони дізнавалися, як організувати й провести той чи інший екзамен. Досліджено, що значний вклад у розвиток шкільної освіти, підвищення рівня навчання школярів у різних типах навчальних закладів внесено науковцями, педагогами С. Васильченком, Б. Грінченком, М. Драгомановим, О. Духновичем, Т. Лубенцем, К. Ушинським, а особливо відмічаємо участь у всіх цих процесах О. Корфа, який вагомий внесок зробив у підготовку вчительських кадрів для народних шкіл: написав ряд підручників, підвищував фаховий рівень вчителів через організацію і проведення з'їздів, обмін досвідом, проведення власних відкритих уроків, розробив методичні рекомендації щодо організації і проведення шкільних екзаменів, стояв біля витоків учительських семінарів тощо.

У зв'язку з визначенням якості освіти пріоритетом державної освітньої політики та переходом на новий зміст оцінювання якості освіти запроваджено системну професійну підготовку педагогічних кадрів до проведення ЗНО. Така робота має проводитися як в системі професійної підготовки майбутніх учителів, так і в системі післядипломної освіти.

У дореволюційній школі більше уваги зверталось на поточну перевірку знань учнів не як складника процесу навчання, а як один із видів повторення раніше вивченого, що має місце у підготовці до ДПА і в сучасній школі. Звідси випливає, що вчителю закладу освіти в теперішніх умовах необхідно усвідомити нові вимоги до запровадження компетентнісної освіти та оволодіти новим інструментарієм перевірки рівня формування компетенцій під час здобуття повної середньої освіти учнями.

Для вчителів, керівників закладів ЗСО та педагогічних працівників

методичних служб різних рівнів важливо врахувати попередній досвід запровадження тестових технологій, які розпочато запроваджувати в педагогічну практику ще на початку 20-х років ХХ ст. Особливість тестів залежала від цілей: психологічних чи педагогічних (психологічний тест розглядався як тест, що вимірював рівень загальної обдарованості й окремих видів розумової діяльності, а педагогічний – вимірював динаміку шкільної успішності). Проте із встановленням партійно-класової ідеології у ці роки не знайшла свого продовження нова форма вимірювання шкільної успішності (тестування), було повернено традиційну форму дореволюційного періоду. Аналогічна ситуація склалася з тестовою технологією і в 1993 році під час її запровадження у педагогічну практику у зв'язку з невідповідністю як технології проведення, так і самих організаторів освітнього процесу. Пошук шляхів запровадження тестових технологій в період незалежності України продовжувався. Наведені факти з історії традиційних та нових форм проведення екзаменів спонукають освітянську спільноту до усвідомлення «уроків» для перспективи розвитку освітніх вимірювань, суть яких полягає насамперед у виборі форми, наповненні її змістом, розробці технології запровадження. Важлива роль належить їхній апробації.

Дослідження розвитку екзамену як педагогічного явища в контексті ретроспективи засвідчило про врахування представниками органів державної влади та громадськості «уроків» попередніх періодів, починаючи з введення ЗНО як обов'язкового загальнодержавного незалежного екзамену (іспиту). Упродовж 2008–2017 років триває постійне вдосконалення форми, процедури її проведення, підготовка учасників до цього процесу.

Аналіз екзаменаційного процесу в традиційній та інноваційній системах показав, що впродовж 2007–2017 років було вилучено перевідні екзамени. Вважаємо, що однією з причин низького рівня знань саме стало вилучення перевідних екзаменів у закладах системи ЗСО. Доречно, на наш погляд, подати власні спостереження, вивчаючи історію екзаменів. У попередніх розділах нами звернено увагу на те, що проведення екзаменів мало хвилеподібний характер, при цьому відзначено важливу особливість: із

відміною екзаменів спостерігався спад у знаннях учнів, за таких умов організатори освітнього процесу приймали рішення про повернення до проведення екзаменів. Враховуючи реальне (не декларативне) запровадження в ЗСО компетентнісного підходу, варто виробити інструментарій для перевірки сформованих компетентностей на різних етапах здобуття учнями ЗСО, враховуючи положення та завдання Концепції «Нова українська школа». Крім того, пропонуємо модель екзаменів у формі ЗНО в системі ЗСО. Така модель охоплює початкову, базову та старшу ланки школи, кожна з яких має власні параметри та інституції, відповідальні за проведення екзаменів та оцінювання рівня навчальних досягнень учнів (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Модель екзаменів у початковій школі

Параметри	4-й клас (ДПА)		Рівень
Пункт тестування	Заклад освіти, у якому навчається учень		Регіональний та локальний рівні
Тип тесту	Критеріально-орієнтовані предметні тести		
Перелік предметів/форма екзамену	Українська мова Математика Читання Природознавство	Письмово (диктант) Письмово (тест) Читання мовчки, тестові завдання Усно, тест-завдання	
Тривалість тестів	45 хвилин		
Анкетування учнів	30 хвилин		
Хто проводить	Учитель, який навчає		
Хто присутній	Учитель-предметник, який викладатиме в п'ятому класі		
Хто контролює	Представник від адміністрації та громадськості		

Така модель випускних екзаменів школи I ступеня передбачає виявити рівень навчальних досягнень (сформованих компетентностей) учнів 4 класу з української мови, математики, читання та природознавства, завдання для яких розроблятимуть працівники обласних інститутів післядипломної освіти

і направлятимуть до навчальних закладів. Проводитиме екзамен учитель, який навчав учнів, проте, на наш погляд, має бути присутнім учитель-предметник, який викладатиме в 5 класі. Разом із тим, вважаємо, що на екзаменах мають здійснювати контроль за його проведенням представники як адміністрації, так і громадськості. Бажано побудувати режим роботи в дні екзаменів таким чином, щоб після виконання завдань учні мали перерву, а потім – відповіли на запитання анкети.

З огляду на те, що на екзамени у формі ЗНО виноситься досить об'ємний матеріал, який вивчався учнями впродовж 5-ти років, вважали б за доцільне в цей проміжний навчальний період відновити перевідні екзамени хоча б у 7-му класі. Подаємо модель екзаменів для учнів базової школи в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Модель екзаменів у базовій школі

Параметри	7-й клас		9-й клас (ДПА у формі ЗНО)	
Пункт тестування	Навчальний заклад, у якому навчається учень			
Тип тесту	Критеріально-орієнтовані предметні тести		Критеріально-орієнтовані інтегровані тести	
Перелік предметів/форма екзаменів	Українська мова Математика (алгебра й геометрія) Біологія й екологія	Переказ Письмово Письмово (тести)	Українська мова і література Математика й інформатика історія біологія іноземна мова	Диктант тести письмово тести тести аудіювання, тести
Тривалість тестів	120 хвилин		150 хвилин	
Хто проводить	Учитель, який навчає Учитель-предметник цієї ж школи		Учитель, який навчає Учитель-предметник школи ОТГ	
Хто контролює	Представник від адміністрації та органів самоврядування (учнівського та батьківського)		Представник від адміністрації та органів самоврядування (учнівського та батьківського)	

Ця модель перевідних та випускних екзаменів дасть можливість перевірити рівень засвоєння навчального матеріалу за три роки навчання в базовій школі. Екзамени в 7 класі сприятимуть узагальненню й систематизації знань та застосуванню їх на практиці, аналіз одержаних результатів допоможе скоригувати навчальний процес і якісніше підготуватися до випускних екзаменів у 9 класі, які стануть одночасно й вступними до ліцеїв (класичних чи професійних). Важливо наголосити на тому, що впродовж останніх років, як показують результати ЗНО, рівень знань випускників знижується, особливо з природничо-математичних предметів. Модель екзаменів у старшій школі покажемо у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Модель екзаменів у старшій школі

Параметри	11-й клас (ДПА у формі ЗНО)	
Навчальний заклад	Пункт тестування	
Тип тесту	Нормативно-орієнтовані різнорівневі предметні тести, ТЗНК	
Перелік предметів/ форма екзаменів	Обов'язкові: українська мова і література; історія України або математика; Третій (на вибір): інформатика; математика; фізика; хімія; біологія; географія; мови меншин; іноземні мови	Тестування
Тривалість тестів	150–180 хвилин	
Хто проводить	Персонал, спеціально підготовлений для обслуговування пунктів тестування	
Хто контролює	Представники громадськості	

Модель екзаменів у старшій школі охоплює лише учнів 11 класів, які проходять державну підсумкову атестацію у формі ЗНО. Пропонуємо залишити обов'язковим екзамен із української мови та обов'язковий один із двох предметів: математики або історії України, а третій – на вибір із

предметів, поданих у таблиці. Акцентуємо увагу на типах тестів, які потребують удосконалення. Оскільки вже проведено апробацію ТЗНК (тестів загальних навчальних компетентностей), то варто запровадити й у системі ЗСО, адже мета їх – виявити в учнів наявність сформованих компетентностей, рівень мислення, умінь аналізувати, порівнювати, тобто застосовувати різні когнітивні рівні. Використання ТЗНК дасть можливість здійснити більш якісний відбір абітурієнтів до навчання у ВНЗ, використавши результати ЗНО як вступні іспити, а педагогічним працівникам закладів системи ЗСО порівняти результати навчальних досягнень випускників, внести корективи до навчального процесу та його супроводу.

Доцільно запропонувати ще й інший варіант здійснення підсумкового контролю для учнів 8–11-х класів у формі екзамену, який складається з трьох етапів, що сприяє підвищенню якості ЗСО. Свідченням успішного втілення ідеї щодо внутрішкільного екзамену за новою формою й технологією слугує досвід вітчизняної приватної школи «Афіни» м. Києва.

Така педагогічна практика запровадження шкільного екзамену дала такі результати:

- реально сформувала партнерство серед учительського й учнівського колективів щодо реалізації спільної мети – опанування учнями компетентною освітою, підвищення мотивації їх до застосування знань на практиці через проектну діяльність, різні інтерактивні методи роботи, творчу взаємодію на довірчих засадах;

- внесла зміни в зміст освітнього процесу, суть яких полягає в інтеграції предметів, яка допомагає учню узагальнити, систематизувати та актуалізувати набуток знань і навичок у правильному визначенні й успішному проходженні життєвого шляху;

- сприяла випускникам приватної школи «Афіни» успішно скласти незалежні іспити з усіх обраних ними предметів, а закладу ввійти в п'ятірку кращих за результатами ЗНО, тобто набути іміджу успішного закладу

всеукраїнського рівня.

Отже, такий підхід до розроблення моделі організації й проведення екзаменів забезпечує етапну систематизацію, узагальнення, інтеграцію знань, які спрямовані на оволодіння учнями динамічним мисленням, умінням об'єднувати знання, аналізувати, виділяти їх та на цій основі логічно діяти.

Відповідно до теми нашого дослідження важливо розглянути особливості Порядку проведення єдиного державного екзамену – зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 10 січня 2017 року № 25 [182], у якому виписано вісім розділів, зміст яких розкривають насамперед загальні положення, зокрема: основні засади підготовки та проведення ЗНО результатів навчання, здобутих на основі повної ЗСО; проводиться з метою забезпечення права осіб на рівний доступ до вищої освіти та оцінювання відповідності результатів навчання; участь може взяти особа, яка має повну ЗСО. У другому розділі дається перелік суб'єктів проведення ЗНО, а також функції МОН України, Українського центру та 9 регіональних центрів, органів управління освітою, у третьому – права та обов'язки учасників ЗНО.

У 2015 році для вступу до вищого навчального закладу абітурієнти подавали сертифікати ЗНО лише 2015 року. Кожен учасник ЗНО мав право скласти тести не більш як із чотирьох навчальних предметів з переліку, який містив 12 предметів.

Для всіх випускників загальноосвітніх навчальних закладів 2015 року результати ЗНО з української мови зараховувалися як результати ДПА. Вони визначалися на основі кількості балів, набраних за виконання завдань лише з української мови, – це завдання частин «Українська мова» і «Власне висловлення».

Абітурієнти складали тести ЗНО з української мови і літератури та математики двох рівнів складності – базового й поглибленого, обрати який слід було під час реєстрації. Рівень складності тесту, необхідний для вступу

на навчання, визначався Правилами прийому до вищого навчального закладу.

Абітурієнти, результати ЗНО яких були не нижчими від «порогового бала», отримали оцінку за шкалою 100–200 балів. Абитуриєнт, який писав поглиблений рівень, отримав оцінку і за поглиблений рівень, і за базовий. Результат ДПА випускникам шкіл зараховувався за шкалою 1–12 балів.

У 2016 році для вступу до вищого навчального закладу абітурієнти подавали сертифікати ЗНО лише 2016 року. У 2017 році для вступу до вищих навчальних закладів абітурієнти подавали сертифікати ЗНО 2016 і 2017 років.

Інноваційними вважаємо й підхід до організації та проведення, і саму форму пробного тестування, яке ввійшло в освітню практику. Відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України від 11.12.2015 р. № 1277 «Положення про проведення пробного зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти» [179] та Українського центру оцінювання якості освіти від 11.10.2017 р. № 170 «Про проведення пробного зовнішнього незалежного оцінювання в 2017 році» [200]. Проводиться пробне тестування в квітні впродовж останніх шести років для ознайомлення всіх бажаючих із процедурою ЗНО, формами й змістом тестових завдань. Реєстрація осіб для участі в ньому здійснюється через мережу Інтернет, при цьому необхідно зазначити прізвище, ім'я, по батькові, номер контактного телефону, місце постійного проживання, перелік предметів та мову складання пробних тестів.

На веб-сайті Київського регіонального центру оцінювання якості освіти для кожного зареєстрованого учасника створюється інформаційна сторінка «Особистий кабінет учасника ПЗНО», розміщується інформація про дату, час і місце проведення пробного зовнішнього незалежного оцінювання, запрошення-перепустка для участі в тестуваннях.

Особи, які через різні причини не взяли участь у випробуванні, мають можливість протягом трьох днів після його завершення отримати в пунктах пробного тестування тестові зошити, бланки відповідей та інформаційні

бюлетені.

ДПА у формі ЗНО випускники проходять на базі пунктів тестування, визначених Українським центром оцінювання, які затверджені наказом цього центру. Пункти ЗНО створюються на базі загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів при умові, що тестування проходитимуть учні не в тому закладі, де навчаються. Варто відзначити, що пункти тестування – це будівлі, які відповідають санітарним правилам, нормам і вимогам з охорони праці, а також правилам пожежної безпеки. Забезпечуються пункти документами та матеріалами відповідно до Регламенту, а також для проведення незалежних іспитів залучається заздалегідь підготовлений персонал (відповідальний за пункт ЗНО та його помічник, старші інструктори та інструктори, чергові та відповідальна особа за проведення ЗНО в окрузі). Функціональні обов'язки працівників пунктів, черговість їхніх дій визначено технологічними картами.

Допуск до пункту ЗНО працівників та осіб, уповноважених на здійснення спостереження або контролю, також здійснюється за правилами, виписаними в Регламенті.

На наш погляд, важливим в організації й проведенні ДПА у формі ЗНО є створення необхідних умов у пунктах для осіб з особливими освітніми потребами відповідно до наданих ними медичних висновків. Для осіб з інвалідністю, які потребували надання додаткового часу для виконання сертифікаційної роботи, забезпечуються окремі аудиторії. Учасники з вадами слуху виконують сертифікаційні роботи за одним із перших столів аудиторії (можуть скористатися слуховим апаратом або імплантом). Перед початком проведення зовнішнього незалежного оцінювання окремим учасникам, на їх прохання, надається текст Типової промови інструктора. Особи, які потребують допомоги перекладача жестової мови, проходять ДПА в аудиторіях, де здійснюється сурдопереклад, а також відводиться додатковий час (до 30 хвилин) на виконання сертифікаційної роботи.

Під час проходження зовнішнього незалежного оцінювання особи з

порушеннями зору могли використовувати електронний або оптичний збільшувач (лупу), настільний пристрій для додаткового освітлення робочого місця тощо.

У зв'язку із активним використанням сучасних інформаційних технологій підвищено контроль у пунктах тестування щодо недопущення порушення абітурієнтами процедури проходження ДПА у формі ЗНО. Так, під час передбаченої технологічної перерви проводиться загальний контроль (за допомогою металодетектора здійснюється контроль за дотриманням абітурієнтами вимоги щодо заборони мати при собі засоби зв'язку, пристрої зчитування, обробки, збереження та відтворення інформації, а також окремих елементів, які могли бути складовими відповідних технічних засобів чи пристроїв).

Отже, незалежні іспити, які проводяться впродовж останніх десяти років, стали невід'ємною складовою освітньої системи, дієвим інструментом педагогічних вимірювань, джерелом важливої інформації, необхідної для організації та модернізації різних освітніх процесів. Починаючи з 2015 року, відбувається поступова зміна у сфері ЗНО, тобто від складової організації та проведення справедливого конкурсного відбору на навчання до вишів ЗНО перейшло до проведення ДПА випускників старшої школи. У 2017/2018 навчальному році в закладах загальної середньої освіти здійснюється відповідно до частини 8 статті 12 Закону України «Про освіту», Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі ЗСО, затвердженого наказом МОН України від 30 грудня 2014 року № 1547, та підпунктів 1, 3, 4, 5 пункту 2 наказу МОН України від 31 липня 2017 року № 1103 «Деякі питання проведення в 2018 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти», а у листі МОН України від 31.01.2018 року виписано особливості проведення ДПА в закладах загальної середньої освіти [153].

Насамперед варто звернути увагу на те, що заклади ЗСО самостійно

визначають строки проведення ДПА учнів 4-х класів, яка здійснюється з метою внутрішнього моніторингу якості освіти у формі підсумкових робіт із двох предметів: української мови (передбачає оцінювання результатів навчання з української мови та читання) і математики, тексти використовуються єдині, розроблені вчителями відповідно до затверджених міністерством вимог. Для учнів, які здобувають базову середню освіту, пропонується скласти ДПА у письмовій формі з трьох предметів: українська мова, математика і предмет за вибором педагогічної ради закладу, а для здобувачів повної загальної середньої освіти здійснюється ДПА у формі ЗНО з таких предметів: українська мова обов'язково, математика або історія України, третій предмет – за вибором учнів. Особливості проведення ДПА з іноземної мови у формі ЗНО наведено у листі МОН України від 15 січня 2018 року, яким запроваджено новації тестів: 1) додано частину «Розуміння мови на слух», яка передбачатиме прослуховування звукових фрагментів і виконання завдань; 2) збільшено кількість завдань – 59 та тривалість тесту (150 хвилин); 3) учасники, які оберуть іноземну мову як предмет державної підсумкової атестації, отримають результат ДПА (за шкалою 1–12) залежно від рівня, на якому вони цю мову вивчали: для тих, хто вивчав мову на профільному рівні, оцінкою за ДПА буде результат виконання всіх завдань, а для тих, хто вивчав мову на рівні стандарту або академічному, оцінкою за ДПА буде результат виконання визначених завдань. Учасники, яким іноземна мова потрібна для вступу до вищих закладів освіти, мають виконувати усі завдання тесту, незалежно від рівня, на якому вони цю мову вивчали. Результати ЗНО (за шкалою 100–200) буде визначено за результатом виконання всіх завдань тесту. Кожен учасник зовнішнього оцінювання має право скласти тести щонайбільше з чотирьох навчальних предметів .

Отже, тестування передбачає виконання сертифікаційної роботи, що містить завдання різних рівнів складності. Крім цього, ДПА у формі ЗНО на

сучасному етапі є обов'язковою для всіх випускників загальноосвітніх навчальних закладів, внаслідок чого вітчизняні практики стандартизованого оцінювання стають максимально наближеними до практик кращих освітніх систем світу.

Із 2017 року розпочато процес удосконалення сертифікаційних робіт шляхом використання завдань практичного спрямування, що потребують від випускників застосування компетенцій, набутих у процесі навчання. Аналіз організації й проведення ДПА на пунктах тестування засвідчив, що створюються належні умови для реалізації принципу рівного доступу до якісної освіти для всіх, зокрема значну увагу приділено особам із особливими потребами. Вироблений організаційний механізм спільними зусиллями центральних і місцевих органів влади, місцевого самоврядування, педагогічних та науково-педагогічних працівників, залучених до його організації та проведення, сформував довіру в громадськості та учасників незалежного екзаменаційного процесу.

Вважаємо, необхідно запровадити комплекс заходів для подальшого розвитку екзамену як педагогічного явища в умовах реформування та модернізації ЗСО, зокрема:

- при внесенні змін у зміст, форми та технології ЗНО й моніторингових досліджень необхідно враховувати соціально-економічні, соціокультурні та педагогічні умови розвитку як самого українського суспільства, так і провідні європейські та світові тенденції;

- оскільки мережа ЗНЗ стала різноманітною, для повного задоволення освітніх запитів і потреб учнів функціонують гімназії, ліцеї, колегіуми, ЗСО набирає компетентнісної і діяльнісної спрямованості, а також її інформатизації варто вносити зміни до освітніх вимірювань, зокрема під час проведення ДПА у формі ЗНО (випускних екзаменів);

- у зв'язку з розширенням можливостей ІКТ-технологій та системним їх використанням у навчанні в майбутньому ДПА та ЗНО має здійснюватися

на їх основі. Для цього варто створити незалежні екзаменаційні центри в кожному регіоні й забезпечити необхідними ресурсами;

– розробка стандартизованого оцінювання навчальних досягнень учнів державного (національні/регіональні/шкільні тести) та міжнародного (міжнародні порівняльні дослідження якості середньої освіти – TIMSS, PISA, PIRLS тощо) рівнів все більше спонукає до використання в освітньому процесі тестових технологій на компетентнісних засадах. Прикладом може слугувати участь у міжнародному дослідженні PISA–2018, яке засвідчило потужний вплив на формування національної освітньої політики щодо підвищення якості ЗСО. Виникає потреба у внесенні змін до змісту системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників з означених питань.

Аналіз багаторічного застосування в ДПА та ЗНО власного висловлення при написанні сертифікаційних робіт із української мови та літератури показав, що цей вид творчого завдання не повністю відповідає завданням, які подано в Концепції «Нова українська школа», в основному носить схематичний характер. А тому вважали б за доцільне замінити його новим видом творчого завдання, наприклад, есе. Оскільки есе – самостійний твір-роздум над науковою проблемою із використанням ідей, концепцій, асоціативних образів з інших галузей науки, мистецтва, власного досвіду, практики тощо. Це дасть можливість виміряти загальний інтелектуальний розвиток випускника, рівень його мислительної діяльності, уміння зв'язно, логічно, грамотно розкрити запропоновану тему. Для включення есе в тестові технології ДПА та ЗНО в перспективі необхідно розробити критерії оцінювання такого творчого завдання та здійснити підготовку екзаменаторів до цієї роботи. Такі питання необхідно опрацювати в професійних об'єднаннях.

Результати тестів з інших предметів, винесених на ДПА та ЗНО, засвідчили потребу в продовженні розробки дворівневої системи тестів (базового та поглибленого рівнів) та критерію «склав – не склав».

Висновки до третього розділу

Аналіз екзаменаційного процесу в період 1991–2017 років показав, що найбільше змін внесено саме в ці роки – роки впровадження демократичних основ у життєдіяльність суспільства. Важливу роль у їх запровадженні відіграла освіта взагалі, а галузеве міністерство зокрема.

Установлено, що на початку 90-х років школам дано право приймати рішення про вибір учнями окремих предметів, які виносилися на випускні екзамени; учнів перевідних класів рішенням педагогічної ради звільняли від екзаменів із предметів (за їх бажанням), за які мали річні високі оцінки; шкільні предметні методичні комісії готували завдання, білети, тести для перевідних екзаменів і затверджувалися директорами шкіл.

З'ясовано, що на початку ХХІ ст. продовжується пошук нових форм проведення випускних екзаменів. При запровадженні єдиних державних іспитів були розроблені різні моделі цілей, які піддавалися змінам залежно від політичного дискурсу країни. Реалізація мети побудована на тому, що ДПА у формі ЗНО забезпечує випускникам рівність умов у здобутті повної ЗСО, а ЗНО – рівність у здобутті вищої освіти.

У цей період екзамени зазнали найбільших змін, а саме:

- новою формою випускних екзаменів стала державна підсумкова атестація у формі зовнішнього незалежного оцінювання, при цьому змінилися зміст, організаційно-педагогічний та технологічний супровід;

- екзамени у формі зовнішнього оцінювання набули системного характеру, основними принципами стали: прозорість, об'єктивність, неупередженість, рівні умови;

- з метою забезпечення об'єктивності в проведенні такої форми екзаменування залучаються педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, інші фахівці в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, та громадські спостерігачі (Положення затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки).

Дослідження екзамену як педагогічного явища виявило його організаційно-методичні та технологічні характеристики, які властиві йому і на сучасному етапі розвитку шкільної освіти, а також засвідчило, що в Україні впродовж більше десяти років успішно запроваджується ДПА у формі ЗНО, яка підтримується більшістю громадян в суспільстві.

Створено національну систему проведення незалежних випробувань для випускників старшої школи – вступників до ВНЗ, яка затверджена законодавчо, а також незалежну інституцію – Український центр оцінювання якості освіти та дев'ять регіональних центрів, на які покладено функцію організації й проведення ЗНО в Україні.

Зроблено висновок, що інноваційні тенденції, характерні для сучасної освіти, стосуються не лише процесу освіти, але й контрольної-оцінної системи, ставлячи підвищені вимоги до її ефективності.

Науково-методичні рекомендації подано на основі ретроспективи проведення екзаменів у вітчизняній загальноосвітній школі в контексті сучасних вимог та прогностичних тенденцій.

Матеріали розділу подано в наукових статтях автора [318; 319; 321; 323; 325; 326; 328].

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі теоретичного узагальнення результатів історико-педагогічного аналізу розкрито й цілісно охарактеризовано організаційно-методичні та технологічні особливості проведення екзаменів у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в контексті історичних змін в Україні (перша половина XIX ст. – по 2017 р.). Проведене дослідження, під час якого зреалізовані мета й завдання, надає підстави сформулювати такі висновки, що мають теоретичне й практичне значення:

1. Окреслено історіографію проблеми розвитку екзамену як педагогічного явища в навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи в єдності трьох періодів: I період – імперський; II період – радянський; III період – сучасний.

Історіографічний аналіз праць засвідчив недостатнє дослідження екзамену як підсумкової форми контролю, його цілісність, організаційно-методичний та технологічний характер.

Досліджено, що основу джерельної бази склали письмові джерела, які диференційовано за такими групами: законодавчо-нормативні документи; друквані матеріали звітів керівних органів освіти, попечителів навчальних округів, звітів навчальних закладів та громадських організацій; урядові документи, розпорядження та постанови (законодавчі та директивні акти Міністерства народної освіти, статuti гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти, циркуляри); навчальні плани та програми, пояснювальні записки до них; історична й сучасна науково-педагогічна література, що висвітлює особливості екзаменаційного процесу в школах України на різних історичних етапах; дисертаційні дослідження та монографії з означеної теми; періодична преса, яка містить різноманітний матеріал про проведення екзаменів у школі в контексті історичних змін в Україні; Інтернет-ресурси з теми дослідження.

На основі уточнення ключових поняття дослідження «екзамен/іспит», «педагогічне явище», «навчально-виховний процес», «державна підсумкова

атестація», «зовнішнє незалежне оцінювання» запропоновано авторське трактування поняття «екзамен»: екзамен – це педагогічне явище, що реалізується у формі підсумкового контролю за рівнем навчання учнів і може зазнавати змін залежно від мети й завдань освітнього процесу.

2. Обґрунтовано періодизацію проведення екзаменів як форм підсумкового контролю в школах України. З'ясовано, що перший період – імперський – характеризується появою окремих теоретичних уявлень про контроль та узаконення екзаменів після першої освітньої реформи (Параграф 25 Статуту 1828 р.; «Правила іспитів у повітових училищах і гімназіях» (1837 р.); екзамени стосувалися передусім перевірки й оцінки репродуктивних знань учнів; контроль розглядався виключно в контексті примусу до навчання, учитель підводив підсумок його результатів і акцентував увагу на виховній функції оцінок. У цей період як в суспільстві, так і в шкільній освіті та екзаменаційному процесі відбулися зміни: виникли різні типи навчальних закладів, запроваджувалися методики засвоєння учнями знань, різні форми контролю, зокрема підсумкового – у формі екзамену: вступного, перевідного, випускного.

Охарактеризовано початок радянського періоду, для якого властиве посилення уваги до особистості учня, що актуалізувало зміщення акцентів у системі оцінювання; наростання гуманістичних тенденцій, роль контролю в освіті знівелювалася, дійшла до скасування балів, іспитів та індивідуальних перевірок учнів, що призвело до зниження якості знань учнів, погіршення дисципліни й мотивації навчальної діяльності. Найбільш прийнятними формами контролю вважалися щоденники учнів, дискусії, реферати, колективні звіти й тести, заліки, питання й письмові контрольні роботи.

Виявлено, що в 30-і рр. ХХ ст. мало місце посилення позицій педагогічного контролю, що тривало до 50-х рр. ХХ ст. на тлі утвердження адміністративного стилю керівництва в усіх соціальних сферах, у тому числі й в освіті. Широкого запровадження в школі отримали ідеї авторитарності, згідно з якими в контрольній діяльності педагога стала домінувати функція примусу до навчання. У педагогічній літературі тих років

рекомендувалося посилювати провідну роль учителя, контролюючі функції обліку знань, покращувати способи роботи учнів під керівництвом педагога. Однак якість знань від цього не підвищувалася. Жорсткий контроль породжував, з одного боку, природну протидію учнів, а з іншого, – призводив до антигуманізму, формалізму, безвідповідального ставлення до навчання.

Установлено, що на сторінках багатьох періодичних видань з проблем освіти розгорнулося обговорення чинної бальної системи оцінювання в школі. Педагоги й учені відзначали формальний характер традиційної системи контролю, фетишизацію оцінок, відсутність об'єктивності цифрових балів і процентоманію, одночасно пропонували різні шляхи вдосконалення контролю, який базувався на науково обґрунтованих нормативах результатів засвоєння, типології знань, спеціальних показників успішності. У 70-і рр. ХХ ст. прагнення до об'єктивності оцінювання сприяло запровадженню програмованого контролю, який вважався певним кроком щодо стандартизації вимог до результатів навчального процесу, проте до кінця 80-х рр. ХХ ст. знівельовано через появу в багатьох школах України перших персональних комп'ютерів і неофіційне зняття заборони на тести.

Досліджено сучасний період – період зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої школи, період пошуку нових форм та процедури організації й проведення екзаменів, упровадження інноваційних форм – зовнішнього незалежного оцінювання рівня навчання учнів в системі загальної середньої освіти, для яких затверджено Порядок їх проведення, зразок сертифіката та інші документи, здійснено підготовку педагогічних кадрів до впровадження нових тестових технологій, поєднання традиційних оцінних засобів з новими, мультимедійними та Інтернет-технологіями. Зроблено висновок, що впродовж усіх трьох визначених історичних періодів виникала потреба в підготовці вчителів до організації й проведення підсумкового контролю за рівнем знань учнів, зокрема екзаменів.

3. Розкрито зміст, види, форми, організаційно-методичні й технологічні особливості екзаменів та підготовки вчителів до їх проведення на різних етапах історії розвитку шкіл України. Установлено, що на початковому етапі

екзамени проводилися за довільним порядком, згодом – за розробленими правилами. Дослідження показало, що з окремих предметів проводилися экзамени в усній і письмовій формі, при цьому екзаменатором виставлялася середня оцінка й результати кожного учня фіксувалися цифрами в загальній відомості. Одержані на перевідних іспитах оцінки не були критерієм для переведення учнів до наступного класу, а лише вважалися оцінкою знань екзаменованих.

Досліджено, що в імперський період экзамени мали такі особливості: створювалися приймальні комісії із числа вчителів і книжників, учителів сусідніх шкіл, представників місцевого церковно-шкільного управління, Міністерства народної освіти; вихованці початкових церковних шкіл (згідно з програмою) здавали экзамени з усіх предметів, що вивчалися, в один день; випускники шкіл у день іспиту надавали письмові роботи (диктування й списування з книги) за останній рік або за другу його половину й власноруч написане прохання; экзамени у школах проводилися за розкладом, складеним повітовим спостерігачем; результати екзаменів з кожного предмета відзначалися в списку балом, із цих балів вираховувався середній і вносився до загального екзаменаційного списку; випускні экзамени земської школи проводилися не вчителями, а членами повітової училищної ради; мали низькі екзаменаційні вимоги; іспити були короткими й простими (як правило, одне питання на предмет), не мали формальної програми або офіційно затверджених питань – вони являли собою імпровізацію.

Учений, методист, учитель, громадський діяч М. Корф розробив поради членам повітової училищної ради, виробив методику проведення екзаменів, навчав учителів використовувати її в педагогічній практиці. Такий зміст, форми проведення екзаменів негативно сприймали педагоги-практики, які відстоювали більш складні екзаменаційні вимоги. Ці перешкоди намагались подолати земства, запровадивши нову форму екзамену – групову. Виявлено, що групові екзаменів суспільством не сприйнялося і в кінці імперського періоду їх відмінено. Введення екзаменів залежало від типів шкіл, а також від поставленої мети: вступні, перевідні, випускні экзамени чи

на атестат зрілості.

Досліджено, що экзамени радянського періоду мали свої особливості, а саме: продовжувалася практика проведення екзаменів попереднього періоду; відбувався пошук нових форм екзаменів, робилася спроба замінити традиційні екзамени тестуванням; проведення екзаменів мало «хвилеподібний» характер: проводилися/відмінялися; у 30-х роках відновлюються випускні екзамени та на атестат зрілості; у 50-х роках шкільна екзаменаційна система будувалася на перевідних та випускних екзаменах, складали перевідні екзамени з 6–8 предметів, однією з особливостей було те, що з арифметики, російської мови й літератури здавали усно й письмово; по завершенню базової (семирічної – до 1957 року) школи учні складали випускні екзамени; учні десятих та одинадцятих класів екзаменувалися з усіх основних предметів; у 70–80-х роках відмінено перевідні екзамени та збережено випускні, одночасно відбувався пошук нових форм їх проведення. Уперше пропонувалися учням екзамени «на вибір» (фізика, хімія, біологія, географія, російська література); у кінці радянського періоду кількість предметів, з яких складалися екзамени, значно зменшилася.

Виявлено, що процес розвитку вітчизняної школи в імперський та радянський періоди мав поступальний характер, набував розвитку й екзаменаційний процес. У педагогічній практиці з'явилися нові технології та нові методики організації й проведення екзаменів – державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання, освітні вимірювання, незалежний іспит.

Відмічено, що для екзаменів періоду незалежної України характерні такі особливості: практикуються екзамени у формі зовнішнього оцінювання; забезпечується нормативно-правовий супровід організації й проведення екзаменів (Закон України «Про загальну середню освіту», укази Президента «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні (2005), «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» (2008), постанови Кабінету Міністрів України «Положення про державну підсумкову атестацію», «Деякі питання запровадження ЗНО та моніторингу якості освіти» (2004, 2005, 2009, 2015, 2016) та щорічні накази

Міністерства освіти і науки України); экзамены зазнали змін щодо форми та процедури їх проведення, набули прозорості, об'єктивності, неупередженості, забезпеченості рівних умов; вироблено єдині вимоги до процедур, добору завдань відповідно до програм, які затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері освіти й науки одночасно із затвердженням переліку навчальних предметів та строків проведення державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання; для оцінювання сертифікаційних робіт вводиться «пороговий бал», а також дворівнева шкала: за державну підсумкову атестацію – дванадцятибальна, за зовнішнє незалежне оцінювання – двохсотбальна.

Установлено, що нова сучасна форма екзаменів є прогресивною, здійснюється на державному рівні, носить централізований і стандартизований характер, проводиться за єдиними вимогами до змісту, процедур і критеріїв оцінювання. Результати державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання використовуються для моніторингу якості освіти. Такі незалежні іспити надають інформацію про навчальні досягнення кожного окремого випускника, школи, в цілому всієї системи загальної середньої освіти країни.

З'ясовано, що в умовах розширення можливостей зовнішнього незалежного оцінювання потребу в професійній підготовці педагогічних кадрів до його проведення забезпечують: Український центр оцінювання якості освіти спільно з регіональними центрами, обласними інститутами післядипломної освіти педагогічних працівників та закладами вищої освіти. У навчанні й сертифікації педагогічних працівників, залучених до проведення зовнішнього оцінювання, беруть безпосередню участь обласні інститути післядипломної освіти, відповідальні за ЗНО в районних (міських) відділах освіти, а також відповідальні за пункти проведення ЗНО. Особливість такого навчання відзначається тим, що педагогічні кадри вчаться виконувати єдині вимоги до процедури проведення, дотримуватися правил і норм, передбачених Регламентом (наказ МОН № 25 від 10.01.2017 р.). Із залучених педагогічних працівників створюється персонал,

який відповідно виконує посадові обов'язки відповідальних за пункти, їхніх помічників, інструкторів, чергових, уповноважених. У ході навчання застосовуються різні теоретичні та практичні методи: тренінги, практичні заняття, ділові ігри тощо.

4. Проаналізовано інновації в проведенні екзаменів на сучасному етапі та визначено прогностичні тенденції розвитку екзаменів у контексті вимог до якості загальної середньої освіти та відповідно до основних положень Концепції «Нова українська школа».

Установлено, що нова сучасна форма екзаменів є прогресивною, здійснюється на державному рівні, носить централізований і стандартизований характер, проводиться за єдиними вимогами до змісту, процедур і критеріїв оцінювання.

Розроблено науково-методичні рекомендації на основі ретроспективи проведення екзаменів та авторські пропозиції щодо вдосконалення освітніх вимірювань у перспективі, а саме: продовжити державну підсумкову атестацію у формі зовнішнього незалежного оцінювання для забезпечення випускникам рівних умов у здобутті повної загальної середньої освіти, а зовнішнє незалежне оцінювання – для забезпечення рівності в здобутті вищої освіти; розвивати освітні вимірювання із використанням тестових технологій, створивши банк тестів на основі компетентної освіти; здійснювати пошук нових відкритих тестових завдань з математики, іноземної мови, української мови та літератури, історії України та створення різних моделей систематизації, узагальнення знань, формування компетентностей в учнів.

Результати державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання використовуються для моніторингу якості освіти. Незалежні іспити надають інформацію про навчальні досягнення кожного окремого випускника, школи, в цілому всієї системи загальної середньої освіти країни. Запровадження нової форми екзаменів сприяє підвищенню авторитету вчителя, освітнього закладу та органів управління освітою й органів місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесов В. С. Теория и практика педагогических измерений (материалы публикаций). Москва, 2005. 98 с.
2. Аванесов В. С. Проблема становления національної системи педагогічних вимірювань. *Вимірювання навчальних досягнень учнів і студентів: гуманістичні, методологічні, технологічні аспекти:* матеріали II Міжнар. конфер. URL: http://monitoring.in.ua/up/files/publikacii/foreign/problema_stanovlennya_nac_sistemi_pedvimiruvan.pf (дата звернення: 18.02.2017).
3. Алчевская Х. Характеристики учащихся взамен баллов. *Вестн. воспитания.* 1902. № 6. С. 70–75.
4. Альошкіна І. Соціальна спрямованість екзаменаційної політики середньої школи Англії. URL: <https://www.google.com.ua/search?q> (дата звернення: 18.02.2017).
5. Амонашвили Ш. А. Обучение. Оценка. Отметка. Москва: Знание, 1980. 96 с. (Серия «Педагогика и психология»).
6. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки. Ленинград: [б. и.], 1935. 42 с.
7. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.): монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2011. 299 с.
8. Антосюк О. Учительские семинарии. *Русская школа.* 1913. № 7–8. Июль – август. С. 124–132.
9. Арсеньев А. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России. *Советская педагогика.* 1938. № 9. С. 91–109.
10. Астряб О. М. Про деякі елементи професійної підготовки студентів фізико-математичного факультету педагогічного інституту. *Наукові записки КДПІ.* К., 1955. Том XVII. № 1. С. 3–14. (Педагогічна серія).
11. Ахутин Н. К вопросу о подготовке народных учителей. *Русская школа.* 1905. № 1. С. 122–145.
12. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических

- исследований: Дидактический аспект: научное издание. Москва: Педагогика, 1982. 192 с.
13. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2000. 19 с.
 14. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
 15. Безлюдний О. І. До питання розвитку умінь і навичок усного й писемного мовлення. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Умань, 2014. Ч. 1. С. 23–29.
 16. Бельський Ф. Тестування та оцінка успішності засвоєння навчального матеріалу. *Радянська школа*. 1926. № 5. С. 32–38.
 17. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 406 с.
 18. Березняк Є. С., Гончаренко Г. К., Сивець О. Г. Керівні матеріали про школу. Київ: Радянська школа, 1996. 551 с.
 19. Бібік Н. М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів: монографія. Київ, 1998. 199 с.
 20. Билан В. Т. Воскресные школы на Украине (1859–1862 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1967. 19 с.
 21. Біляковська О. О. Дидактичні засади оцінювання навчальних досягнень старшокласників в умовах модульного навчання: дис. ... канд. пед. наук. Львів, 2008. 212 с.
 22. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1998. 18 с.
 23. Бондар Л. Христина Алчевська – організатор освітньої справи в Україні. *Рідна школа*. 2002. № 2. С. 60–62.
 24. Бондар А. Д. Організація внутрішкільного контролю. Київ, 1958. 28 с.
 25. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2005. 206 с.
 26. Брюхоненко А. Влияние экзаменов и учебных занятий на учащихся. *Вестн. воспитания*. 1908. № 8. С. 150–157.
 27. Булатов А. Кому нужна народная школа? *Русская школа*. 1909. № 5–6.

- С. 151–161.
28. Вакарчук І. О. Ударимо тестуванням по корупції? URL: <https://www.unian.ua/politics/92658-ivan-vakarchuk-hoch-ya-i-fizik-teoretik-ale-zavjdi-zapituyu-studentiv-scho-voni-chitayut-z-hudojnoji-literaturi.html> (дата звернення: 18.02.2017).
 29. Василенко І., Третяков М. Спосіб тестування з геометрії в трудшколах. *Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології*. 1929. Вип. 3. С. 111–125.
 30. Васильченко С. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1979. 164 с.
 31. Вахтеров В. П. Избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1987. 400 с.
 32. Ващенко Г. Наслідки математичних тестів Вуді, переведених в школах Полтавської округи. *Шлях освіти*. 1928. № 11. С. 153–160.
 33. Ващенко Г. Г., Ігнат'єв Є. І. Насліди тестів «загального розвитку», переведених у чотирьох групах полтавських шкіл. *Шлях освіти*. 1927. № 2/3. С. 68–77.
 34. Вказівки до проведення письмових і усних іспитів в 1937–38 навчальному році. Київ: Рад. школа, 1938. 22 с.
 35. Вдовенко В. В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. 19 с.
 36. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2003. 1440 с.
 37. Величина В. М. Педагогическая и общественная деятельность народных учителей сельской дореволюционной школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1975. 21 с.
 38. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ: Знання, 1990. 48 с.
 39. Веселов А. Н. Ушинский о народном учителе. *Советская педагогика*. 1938. № 3. С. 68–78.
 40. Вессель Н. Приготовление учителей для низших училищ и учительских семинарий в России. *Русская школа*. 1891. Т. 1. Кн. 7–12. С. 25–44.

41. Ветошкин М. Министерские и думские проекты подготовки народных учителей. *Русская школа*. 1909. Т. 3. Сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь. С. 17–43.
42. Вихрущ В. О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики друга половина XIX – початок XX століття: автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2001. 38 с.
43. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. 3-тє вид., доопрац. і доп. Київ: Знання, 2008. 566 с.
44. Вітвицька С. С., Андрійчук М. Н. Основи педагогіки вищої школи: білінгвальний посіб. для студ. вищ. навч. закл. Житомир, 2013. 291 с.
45. Вказівки до проведення письмових і усних іспитів в 1937–38 навчальному році. Київ: Рад. школа, 1938. 22 с.
46. Волкова Н. П. Педагогіка: посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ: Академія, 2001. 576 с.
47. Володкевич М. М. О системе отметок. *Материалы по коммерческому образованию*. 1901. Вып. 1. С. 140–143.
48. Волошина В. Я. Педагогічна і освітня діяльність Т. Г. Лубенця. Київ: Академія, 1999. 128 с.
49. Выпускные экзамены в городских начальных школах в Елизаветграде. *Народная школа*. 1889. № 6–7. С. 100. (Отд. «Новости и смесь»).
50. Гавриш Р. М. Шкільна діяльність земського самоврядування на лівобережній Україні в 1865–1919 роках: дис. ... канд. істор. наук. Полтава, 1998. 177 с.
51. Герасимова Т. ЗНО з математики: секрети успіху. URL: <http://zno.ua/news/zno-z-matematiki-sekreti-uspikhu.html> (дата звернення: 20.09.2017).
52. Гончаренко С. У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення. Рівне: Волинські обереги, 2012. 192 с.
53. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
54. Гриневич Л., Лікарчук І. Зовнішнє незалежне оцінювання в Україні: історія, уроки, ризики: [істор. нарис]. Київ, 2011. 48 с.
55. Гриневич Л. М. Тенденції децентралізації управління базовою освітою в

- сучасній Польщі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. 26 с.
56. Грінченко Б. Вибрані твори / упоряд. Л. Дмитрова. Київ: Держлітвидав УРСР, 1927. 228 с.
57. Грушкевич І. Л. Педагогічна діяльність та педагогічні погляди Васильченка. Київ: Радянська школа, 1961. 63 с.
58. Губкин И. Общеобразовательная и педагогическая подготовка народного учителя. *Русская школа*. 1906. № 10. С. 98–116.
59. Гуревич Я. К вопросу об оценке баллами познаний учащихся. *Русская школа*. 1901. № 2. С. 98–116.
60. Гур'янова О. В. Історія і сьогодення шкільної оцінки. *Педагогіка толерантності*. 2007. № 2. С. 67–93.
61. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): монографія. Київ, 1998. 328 с.
62. Демков М. И. Педагогическая и философская подготовка учителя средних учебных заведений. *Русская школа*. 1891. № 2. С. 57–75.
63. Дічек Н. П. Гуманістична спрямованість діяльності першого в Україні (1900–1917) жіночого приватного комерційного училища Л. М. Володкевич. *Рідна школа*. 2004. № 9. С. 64–66.
64. Днепров Э. В. Российское образование в XIX – начале XX века: в 2 т. Москва: Мариос, 2011. Т. 1. 648 с.; Т. 2. 672 с.
65. Доскин В. А. Профилактика экзаменационного стресса. *Школа и психическое здоровье учащихся* / под ред. С. М. Громбаха. Москва, 1988. С. 147–160.
66. Драгоманов М. Документи і матеріали 1841–1994. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2001. 731 с.
67. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2001. 280 с.
68. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920): дис. ... канд. іст. наук. Вінниця, 1998. 196 с.
69. Духнович А. Народная педагогия. В пользу училищ и учителей сельских. Часть I: Педагогия общая. Львов, 1857. 92 с.
70. Дю С. А. К вопросу о критериях оценки профессиональной деятельности

- педагога. *Вестник СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки»*. 2004. № 2 (12). URL: <http://www.ncstu.ru> (дата запроса: 26.12.2016).
71. Енциклопедія освіти: Акад. пед. наук України / [головн. ред. В. Г. Кремень]. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
72. Екзамен – справді свято. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2009. № 3. С. 47–49.
73. Єльнікова Г. В., Рябова З. В. Моніторинг як ефективний засіб оцінювання якості загальної середньої освіти в навчальному закладі. *Обрії*. 2008. № 1. С. 5–12.
74. Жильцов М. Д. Пирогов Н. И. о воспитывающем обучении. *Советская педагогика*. 1939. № 1. С. 115–120.
75. Жук О. Іспити в середній та неповній середній школі. *Комуністична освіта*. 1937. № 4. С. 27–35.
76. Жуков С. М. Організація випускних іспитів у земських школах Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії*. Харків: ХНЕУ, 2008. Ч. ІV. С. 58–64.
77. Жуков С. М. Методичне забезпечення навчального процесу у земських школах харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Вісник НТУ «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми історії України*. Харків: НТУ «ХПІ». 2013. № 61(1034). С. 54–60.
78. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 38-39. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 20.03.2017).
79. Закон України від 13.05.1999 № 651-ХІV «Про загальну середню освіту». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (дата звернення: 24.03.2017).
80. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18> (дата звернення: 24.03.2017).
81. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (1959 р., квітень). URL: <https://studopedia.info/3-91917.html> (дата звернення: 14.03.2017).
82. Залужний О. Метод тестів у нашій школі. *Шлях освіти*. 1926. № 1.

- С. 63–85.
83. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002. 18 с.
 84. Збірник наказів та інструкцій УРСР. Київ: Вид. ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1935–1936. 504 с.
 85. Збірник диктантів – ДПА 2017. 9 клас. Українська мова / О. Авраменко. Київ: Грамота, 2017. 56 с.
 86. Звягинцев Е. А. Земство и учебное ведомство. *Юбилейный земский сборник. 1864–1914* / [Б. Б. Веселовского, З. Г. Френкеля]. СПб.: [б.в.], 1914.
 87. Зикеев Н. В. Из истории педагогической подготовки учителей. *Советская педагогика*. 1945. № 4. С. 24–30.
 88. Зорівська загальноосвітня школа / Зорівська сільська рада. URL: <http://zorivsk.zolorayon.gov.ua/> (дата звернення: 20.03.2017).
 89. Игнатъев В. Е. Влияние экзаменов на здоровье учащихся. *Вестн. воспитания*. 1899. № 7. С. 167–174.
 90. Инструкция для ревизии средних и низших учебных заведений Харьковского учебного округа. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1861. Ч. 111 (отд. IV). С. 102–114.
 91. Іванюк Г. І. Шляхи адаптації сільської школи до соціальних трансформацій українського села (1924–1929 рр.). *Проблемы современного педагогического образования*. Ялта: РИО ГПА, 2015. Вып. 47. Ч. 5. 288 с. (Серия «Педагогика и психология»).
 92. Ідеї К. Д. Ушинського в контексті сучасної педагогічної освіти та науки: 1991–2010 рр.: до 185-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч. / упоряд.: А. М. Доркєну, І. О. Іванова, Т. В. Лога. Одеса, 2010. Вип. 5. 124 с. (Сер. «Видатні педагоги світу»).
 93. Іспити з української мови і літератури в середній школі: зб. метод. матеріалів. Київ: Рад. шк., 1938–1939. 23 с.
 94. Іспити з фізики в середній школі: зб. метод. матеріалів. Київ: Рад. шк., 1939. 40 с.
 95. Іспити з математики в середній школі: зб. метод. матеріалів. Київ: Рад.

- шк., 1939. 34 с.
96. Іспити з природознавства в середній школі: зб. метод. матеріалів. Київ: Рад. шк., 1939. 24 с.
 97. Іспити в IV класах початкових, неповних середніх і середніх шкіл: зб. метод. матеріалів. Київ: Рад. шк., 1939. 48 с.
 98. Іспити з географії в середній школі: зб. метод. матеріалів. Київ: Рад. шк., 1939. 18 с.
 99. Іспити з історії і Конституції СРСР в середній школі: зб. метод. матеріалів. Київ: Рад. шк., 1939. 16 с.
 100. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. Київ: Рад. шк., 1939. 15 с.
 101. Іспити з іноземних мов у середній школі. Київ: НКО, 1940. 10 с.
 102. Іспити з історії і Конституції. Київ: НКО, 1940. 11 с.
 103. Іспити з природознавства в середній школі. Київ: [б. в.], 1940. 12 с.
 104. Іспити з української мови в середній школі. Київ: [б. в.], 1940. 20 с.
 105. Іспити з фізики в середній школі. Київ: [б. в.], 1940. 23 с.
 106. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. Київ: Рад. шк., 1940. 12 с.
 107. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. Київ: Рад. шк., 1941. 15 с.
 108. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР в 1942 році / Наркомос УРСР. Управління шкіл. Ворошиловград: [б. в.], 1942. 9 с.
 109. Інструкція про порядок проведення в 1944 р. перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. Київ: Рад. шк., 1944. 12 с.
 110. Інструкції про екзамени та перевідні іспити в середніх, семирічних і початкових школах УРСР. Київ: Рад. шк., 1945. 30 с.
 111. Інструкції про екзамени та перевідні іспити в середніх, семирічних і початкових школах УРСР. Київ; Харків: Рад. шк., 1946. 54 с.
 112. Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. 2004. № 3–4.
 113. Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. 2005. № 4–6.
 114. Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. 2006. № 7.

115. Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. 2007. № 7.
116. Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. 2008. № 7–8.
117. Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. 2009. № 4, 5, 6.
118. Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. 2010. № 4–6.
119. Каменская В. Народное образование в Херсонской губернии. Русская школа. 1892. № 3. С. 132–138.
120. Канівець З. М., Шпак В. П. Організація і методика інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини ХХ ст. Полтава: ПОППО, 2014. 189 с.
121. Канєвська І. М. Зміни в системі оцінювання знань учнів – вимога часу. *Освіта*. 2000. 29 листоп. – 6 груд. (№ 55/56). С. 3.
122. Канышева М. Роль земства в розвитку начального образования в Крыму во II пол. XIX века. *Імідж сучасного педагога*. 2003. № 2. С. 16–18.
123. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. СПб.: Тип. О. Богданова, 1909. 746 с.
124. Климчик Л. А. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1995. 158 с.
125. Ключев И. Реформа системы народного образования в Государственной Думе: Проект реформы средней школы. *Русская школа*. 1911. № 6–9. С. 70–87.
126. Ковальчук Г. О., Паламарчук Л. Б. Географія: збірник завдань для державної підсумкової атестації з географії за курс основної та старшої школи. Харків: Гімназія, 2008. 296 с.
127. Ковтунець В. В. Незалежне оцінювання і моніторинг якості освіти як засоби запезпечення якості освіти. Провове регулювання в освітньому законодавстві: V Міжнародна науково-методична конференція «Освітні вимірювання – 2015. Реформування зовнішнього незалежного оцінювання: методологія, модель, основні складові» (30 вересня – 2 жовтня 2015, м. Одеса). URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/10568/1/Y_Kovbasenko_tezi_/2015.pdf (дата звернення: 10.05.2017).
128. Колесник І. О. Формування загальнонавчальних умінь і навичок у народній школі кінця XIX – початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд.

- пед. наук. Харків, 2004. 21 с.
129. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2004. 20 с.
130. Коніщева С. Є. Історія України. Всесвітня історія. 11 клас: Зошит для поточного та тематичного оцінювання. Харків: ПЕТ, 2014. 104 с.
131. Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. [2-е изд.]. Москва: Педагогика, 1953. 273 с.
132. Концепція «Нова українська школа» / Міністерство освіти і науки України. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html> (дата звернення: 14.03.2017).
133. Корф Н. А. Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению. Москва: Изд. бр. Салаевых, 1873. 430 с.
134. Корф Н. А. Наши педагогические вопросы. Москва: Изд. «Сотрудник школ» А. К. Залеской, 1882. 410 с.
135. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. 274 с.
136. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей земских школ. [изд. II-е]. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. 318 с.
137. Корф Н. А. Инструкция для начальных училищ Александровского уезда Екатеринославской губернии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1870. Ч. 152. С. 61–72. (Отд. «Педагогия»).
138. Котельников А. М. К вопросу об уничтожении экзаменов в народных школах. *Учительский вестник*. 1913. № 3.
139. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1999. 239 с.
140. Красницкая Т.А., Оришака Е.В. Экзамены в церковных школах в дореволюционной России. URL: <https://www.rae.ru/forum2012/214/492> (дата запроса: 25.02.2017).
141. Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ,

особливості проведення ДПА в закладах загальної середньої освіти» від 31.01.2018 р. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/59229/ (дата звернення: 08.02.2018).

154. Лісова Н., Фещенко О. Зовнішнє незалежне оцінювання якості загальної середньої освіти в умовах державно-громадського управління. *East European scientific journal: wschodnioeuropejskie czasopismo naukowe*. 2016. № 7(11). С. 89–93.
155. Лобер Д. Про іспити в школі. *Комуністична освіта*. 1941. № 3. С. 16–22.
156. Локшина О. І. Контроль та оцінка успішності учнів у школах Західної Європи. Київ: КМПУВ ім. Б. Грінченка, 2002. 52 с.
157. Лубенец Т. Какие требования предъявляет народ к школе. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1912. Часть XXXVIII. Апрель. С. 195–204.
158. Лубенец Т. Отчет о занятиях на временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Новозыбковского уезда Черниговской губернии. Киев: Изд. Новозыбковской уездной земской управы, 1885. 62 с.
159. Лубенец Т. Педагогические беседы / [изд.2-е, дополн., переработан.]. Санкт-Петербург: П. В. Луковников, 1913. 578 с.
160. Лубенец Т. Педагогические беседы. Санкт-Петербург: Изд. книжн. маг. П. В. Луковникова, 1903. 256 с.
161. Луговий В. І. Управління освітою: навч. посіб. Київ: Вид-во УАДУ, 1997. 304 с.
162. Лукіна Т. О. Державне управління якістю загальної середньої освіти в Україні: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 292 с.
163. Магазінник Л. Іспити в нашій школі. *Комуністична освіта*. 1936. № 7. С. 86–93.
164. Макогон А. Школа на іспитах. *Комуністична освіта*. 1936. № 7. С. 75–85.
165. Максимюк С. П. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Кондор, 2009. 670 с.
166. Мало відомі першоджерела української педагогіки (др. пол. ХІХ – ХХ ст.): [хрестоматія; упоряд. Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек,

- О. В. Сухомлинська та ін.]. Київ: Науковий світ, 2003. 418 с.
167. Мартиненко С. М., Хоружа Л. Л. Загальна педагогіка: навч. посіб. Київ: МАУП, 2002. 176 с.
168. Матеріали V Міжнародної науково-методичної конференції «Освітні вимірювання – 2015. Реформування зовнішнього незалежного оцінювання: методологія, модель, основні складові»: тези учасників конференції (30 вересня – 2 жовтня 2015, м. Одеса). URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/10568/1/Y_Kovbasenko_tezi_2015.pdf (дата звернення: 08.11.2016).
169. Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. Київ: Радянська школа, 1966. 148 с.
170. Миропольский С. И. Дидактика. Общая дидактика. [8-е изд.]. Санкт-Петербург: Тип. Глазунова, 1905. Вып. 1. 86 с.
171. Миропольский С. И. Практические советы неопытному учителю. С приложением катехизиса молодого педагога. [4-е изд.]. Санкт-Петербург: Тип. Глазунова, 1909. 76 с.
172. Миропольский С. И. Учитель, его призвание и качества, значение, цели и условия его деятельности в воспитании и обучении детей. С приложением учительской хрестоматии. Санкт-Петербург: Тип. Глазунова, 1909. 148 с.
173. Миропольский С. И. Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа. Санкт-Петербург: Тип. И. Скороходова, 1892. 106 с.
174. Морозов Н. Наши народные школы. *Вестник воспитания*. 1894. № 4. С. 183–196.
175. Мухина Е. Опыт применения тестов успешности в школе соцвоса. *Путь просвещения*. 1925. № 7/8. С. 145–153.
176. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської. Київ: Вища школа, 1979. 183 с.
177. Назаренко О. В. Науково-педагогічна спадщина вчених Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (20–50-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2015. 26 с.
178. Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.12.2000 № 588 «Про

затвердження Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0925-00> (дата звернення: 24.04.2017).

179. Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.12.2015 № 1277 «Положення про проведення пробного зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0009-16/para123#n123> (дата звернення: 11.09.2017).
180. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 25.11.2011 № 1354 «Про затвердження Положення про громадське спостереження за проведенням зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1481-11> (дата звернення: 23.09.2017).
181. Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2008 № 207 «Про затвердження Положення про громадський контроль за проведенням в Україні ЗНО навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів та вступною кампанією у ВНЗ». URL: <http://www.osvita.org.ua/ukrttest/pravo/> (дата звернення: 24.09.2017).
182. Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.01.2017 № 25 «Деякі питання нормативного забезпечення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти» (дата звернення: 23.09.2017).
183. Наказ Міністерства освіти і науки України від 18.02.2008 № 94 «Про затвердження Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0151-08> (дата звернення: 23.09.2017).
184. Наказ Міністерства освіти і науки України від 23.11.2010 № 1116 «Про внесення змін до розділу VI Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1237-10> (дата звернення: 23.09.2017).
185. Наказ Міністерства освіти і науки України від 30.12.2014 № 1547 «Про

- затвердження Положення про державну підсумкову атестацію учні (вихованців) у системі загальної середньої освіти». URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/3580> (дата звернення: 23.09.2017).
186. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.03.2015 № 299 «Деякі питання колегіальних робочих органів з питань визначення результатів зовнішнього незалежного оцінювання». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0356-15> (дата звернення: 23.09.2017).
187. Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2016 № 94 «Про затвердження орієнтовних вимог до проведення державної підсумкової атестації учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти у 2015/2016 навчальному році». URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/5066> (дата звернення: 23.09.2017).
188. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.09.2015 № 940 «Про проведення державної підсумкової атестації учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти у 2015/2016 навчальному році». URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47888/ (дата звернення: 23.09.2017).
189. Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2015 № 1050 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16 вересня 2015 року № 940». URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/48043/ (дата звернення: 30.08.2017).
190. Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.10.2016 № 1272 «Про проведення державної підсумкової атестації учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів у 2016/2017 навчальному році». URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/6368> (дата звернення: 23.09.2017).
191. Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.01.1996 № 24 «Про затвердження Інструкції про екзамени, переведення та випуск учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0087-96> (дата звернення: 23.09.2017).
192. Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.04.1996 року № 103 «Про внесення змін до Інструкції про екзамени, переведення та випуск учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів України, затвердженої

- наказом Міністерства освіти України від 29 січня 1996 року № 24». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0186-96> (дата звернення: 23.09.2017).
193. Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.02.1998 року № 33 «Про заходи щодо закінчення 1997/98 навчального року та внесення змін до нормативних актів». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0069-98> (дата звернення: 23.09.2017).
194. Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.12.2000 року № 588 «Про затвердження Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0925-00> (дата звернення: 23.09.2017).
195. Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.09.2014 року № 1060 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких наказів». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1205-14> (дата звернення: 23.09.2017).
196. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.12.2007 № 1171 «Про зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів у 2008 році». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0005-08> (дата звернення: 23.09.2017).
197. Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.02.2015 № 192 «Про проведення державної підсумкової атестації учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти у 2014/2015 навчальному році». URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/3584-> (дата звернення: 23.09.2017).
198. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.10.2015 № 1085 «Про затвердження Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів України в 2016 році». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1351-15> (дата звернення: 23.09.2017).
199. Наказ МОН № 371 від 05.05.2008 року «Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. URL: <http://osvita.ua/school/estimation/2358/> (дата звернення: 23.09.2017).
200. Наказ Українського центру оцінювання якості освіти від 11.10.2016 № 170 «Про проведення пробного зовнішнього незалежного оцінювання

- в 2017 році». URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/52877/ (дата звернення: 11.09.2017).
201. Наказ Українського центру оцінювання якості освіти від 28.12.2016 № 210 «Про затвердження документів, що регламентують роботу пунктів проведення зовнішнього незалежного оцінювання в 2017 році». URL: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/03/nakaz/_210_.pdf (дата звернення: 11.09.2017).
202. Наказ МОН України «Деякі питання проведення у 2018 році ЗНО результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1014-17> (дата звернення: 11.09.2017).
203. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття): посібник / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 444 с.
204. Нариси історії українського шкільництва 1905–1933: навч. посібник / [О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської]. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.
205. Народная школа. Руководство для учителей и учительниц начальных народных училищ: в 2 ч. Москв, 1913. Ч. 2. 276 с.
206. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973 гг. / сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.
207. Народное образование. В ранних школах. Заметки старого учителя. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1909. Ч. XXII. Июль. С. 1–6.
208. Науменко Ф. І. Основи педагогіки О. В. Духновича: Лекції з історії педагогіки для студентів університету. Львів, 1964. 215 с.
209. Національна доктрина розвитку освіти. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (дата звернення: 16.07.2017).
210. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення:

- 15.06.2017).
211. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913/14 учебный год. Статистический обзор. Харьков: Печатня С. П. Яковлева, 1917. 143 с.
212. Нейфельд А. Педагогические семинарии для учителей средних учебных заведений. *Вестник воспитания*. 1891. № 2. С. 39–67.
213. Ніжинський М. Екзамен на атестат зрілості в дореволюційній середній школі. *Радянська школа*. 1945. № 3. С. 23–26.
214. Нова українська школа: місія здійсненна. URL: <http://www.psv.org.ua/arts/Tema/view-3628.html>
215. Об экзаменах. *Учитель*. 1867. № 1–4. С. 7–17.
216. Оболонська районна в м. Києві Державна Адміністрація. URL: obolon.kievcity.gov.ua/ (дата звернення: 22.03.2017).
217. Обухов А. Районные выпускные экзамены в земских начальных школах. *Земское дело*. 1912. № 19.
218. Онищук В. О., Тимчишин Л. П. Функції і структура методів навчання. Київ: Радянська школа, 1979. 159 с.
219. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917): учеб. пособ. для студ. пединститут. Москва: Просвещение, 1982. 208 с.
220. Остапчук С. С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній освіті (80-ті роки XIX ст. – початок 40-х років XX ст.): дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2017. 227 с.
221. Остапчук С. С. Основные подходы к оценке результатов учебной деятельности учащихся в отечественной педагогической мысли в имперскую эпоху (конец XIX в. – 1917 г.). *Вестн. Актюбинского регионал. гос. ун-та им. К. Жубанова*. 2015. № 1. С. 157–167.
222. Остапчук С. С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняних загальноосвітніх навчальних закладах кінця XIX – початку XX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 2. С. 48–52.
223. Остапчук С. С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній педагогічній теорії й практиці кінця XIX ст. – 40-х років XX ст.:

- історіографія та джерела дослідження. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 507–513.
224. Остапчук С. С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у контексті розвитку шкільної освіти в Україні (1917–1944 рр.). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2015. Вип. 3. С. 445–451. (Педагогічні науки).
225. Паламарчук Л. Б., Гільберг Т. Г., Довгань А. І. Географія: підручник для 11 кл. Київ: Генеза, 2011. 308 с.
226. Пальчевський С. С. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Каравела, 2007. 576 с.
227. Пасічник В. Р. Система підготовки вчителя історії у Польщі (80–90-ті роки ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 16 с.
228. Педагогіка / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Вища шк., 1986. 544 с.
229. Педагогическая деятельность барона Н. А. Корфа. Народная школа: педагогический сборник / [под ред. М. С. Григоревского]. Н.-Новгород: Электро-Типография Г. Искольдского, 1914. Кн. I. С. 7–28.
230. Педагогический словарь. URL: <http://pedagogical.academic.ru/> (дата запроса: 06.12.2016).
231. Перевірочні іспити в школі. Київ: [б. в.], 1936. 12 с.
232. Перовский Е. И. Проверка знаний учащихся в средней школе: монография. Москва: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1960. 511 с.
233. Петренко Л. М. Педагогічна експертиза результатів навчання учнів: навч.-метод. посіб. Ірпінь: НАДПСУ, 2004. 164 с.
234. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (ХХ століття): монографія. Рівне: вид. Олег Зень, 2010. 530 с.
235. Петров В. Чему учат в начальных народных училищах? *Вестник воспитания*. 1896. № 6. С. 61–89.
236. Петухова І. О. Тестування в освіті України крізь призму розвитку психолого-педагогічної науки (кінець ХІХ – перша третина ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2013. 220 с.
237. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. Москва: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1952. 753 с.

238. Плеханов Е. А. Сравнительный анализ образовательной политики России и Украины в сфере внедрения государственных экзаменов в постсоветский период. URL: <http://old-ojs.hse.ru/index./php/gsearchive/article/view/22858> (дата звернення: 14.12.2016).
239. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс. Москва: Владос, 1999. 345 с.
240. Положення про міські училища 1872 р. / П. П. Мансуров. Москва, 1900.
241. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Отделение второе. Санкт-Петербург: Тип-я 2 отделения собственной Е. И. В. канцелярии. 1865. Т. 49 (1874). С. 835.
242. Положення про початкові народні училища (1864 р., 14 липня). URL: <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/369.html> (дата звернення: 26.09.2017).
243. Пономарьова Н. Шкільні екзамени. *Світло*. 1996. № 1. С. 22–23.
244. Порадник: Бахмацька районна незалежна газета. URL: <http://poradnik.org.ua/category> (дата звернення: 20.03.2017).
245. Постанова Кабінету Міністрів від 08.07.2015 № 533 «Про порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=/248379779> (дата звернення: 16.12.2016).
246. Постанова Кабінету Міністрів від 31.12.2005 № 1312 «Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1312-2005-%D0%BF> (дата звернення: 06.12.2016).
247. Постанова Кабінету Міністрів від 08.12.2009 № 1319 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1095, від 31 грудня 2005 р. № 1312». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1319-2009-%D0%BF> (дата звернення: 06.12.2016).
248. Постанова Кабінету Міністрів від 25.08.2004 № 1095 «Деякі питання запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1095-2004-%D0%BF> (дата звернення: 26.04.2017).
249. Постанова Кабінету Міністрів від 14.06.2000 № 964 «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад». URL: <http://zakon2>.

- rada.gov.ua/laws/show/964-2000-%D0%BF (дата звернення: 27.04.2017).
250. Постанова Кабінету Міністрів від 14.12.2016 № 1033 «Про внесення змін до Порядку проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249636486> (дата звернення: 30.04.2017).
251. Постанова Кабінету Міністрів від 12.04.2000 № 646 «Про затвердження Інструкції з обліку дітей і підлітків шкільного віку». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/646-2000-%D0%BF> (дата звернення: 27.04.2017).
252. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 липня 1984 р. № 281 «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення: 13.12.2016).
253. Постановление ЦК КПСС и СМ СССР «О дальнейшем совершенствовании обучения, воспитания учащихся общеобразовательных школ и подготовки их к труду». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex14073.htm>
254. Постанови партії та уряду про школу / упоряд. О. Г. Сивець. Київ: Рад. шк., 1947. 152 с.
255. Правила для выдачи выпускных свидетельств о знании курса начальных народных училищ. *Народная школа*. Москва: Товарищество скоропечати А. А. Левенсон, 1915. С. 239–248.
256. Правила для выдачи свидетельств о знании курса начальных училищ лицам, желающим при отбывании воинской повинности воспользоваться льготой, определенной п. 4 ст. 56 устава о воинской повинности. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1874. Ч. 176. С. 37–44. (Отд. «Правительственные распоряжения»).
257. Правила испытания в уездных училищах и гимназиях. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1837. Ч. 13. Отд. 1. С. 30–37.
258. Предик А. А. Педагогічна наука про критерії оцінювання знань молодших школярів. *Научные труды SWORLD*. 2013. Т. 22. № 4. С. 3–6.

- URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21109814> (дата запиту: 20.04.2017).
259. Про зміст загальної середньої освіти: науково-аналітична доповідь / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: НАПН України, 2015. 118 с.
260. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова від 03.11.1993 № 896. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF> (дата звернення: 17.08.2017).
261. Про заходи до поліпшення якості навчання в школі. *Постанови партії та уряду про школу* / упоряд. О. Г. Сивець. Київ: Рад. шк., 1947. С. 76.
262. Пряничникова Ю. Х. Экзаменационный стресс и его профилактика. *Проблемы и перспективы развития образования: материалы VI Междунар. науч. конф.*, (апрель 2015, г. Пермь). Пермь: Меркурий, 2015. С. 184–186.
263. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация; пер. с англ. Москва: Когито-Центр, 2002. 396 с.
264. Резнік Я. Критерії оцінки успішності учнів. *Комуніст. освіта*. 1935. № 10. С. 45–55.
265. Репко І. П. Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2008. 20 с.
266. Репко І. П. Випускні іспити у парафіяльних та повітових училищах України у другій половині ХІХ століття: досвід організації. URL: <http://vuzlib.com/content/view/336/84/> (дата звернення: 27.08.2017).
267. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. Санкт-Петербург, 1902. 743 с.
268. Розанов Д. О продуктивности обучения в начальной школе. *Русская школа*. 1906. № 5–6. Май – июнь. С. 86–98.
269. Роков Г. Полезны ли экзамены как дидактическое средство? *Вестник воспитания*. 1897. Кн. 6. С. 27–47.
270. Романець Л. М. Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середини 1950-х рр.) *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2015. Т. 22. С. 118–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Onkr_2015_22_11 (дата звернення: 27.08.2017).

271. Руднев Я. И. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. Ч. XLV. Июнь. С. 129–168.
272. Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. Ч. XLV. Май. С. 1–44.
273. Рукасова С. О. Організація контролю навчальних досягнень учнів середніх закладів освіти в Україні (друга половина XIX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Полтава, 2008. 23 с.
274. Русова С. Думки М. Драгоманова про освіту. *Світло*. 1910. Декабрь. Кн. 4. С. 30–33.
275. Савина А. К. Национальные традиции и исторические особенности развития образования в Польше (XI – начало XX вв.). *Историко-педагогический журнал*. 2012. № 2. С. 119–140.
276. Савіна А. К. Польща: Модернізація системи оцінювання успішності учнів. URL: http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?/subaction=showfull&id=1193319495&archive=1195596940 (дата звернення: 22.03.2017).
277. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів. Київ: Генеза, 1999. 368 с.
278. Сардига О. В. Педагогічне оцінювання в історії початкової школи України (20–30 роки XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2017. 20 с.
279. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1850–1864). Санкт-Петербург: Тип. Академии наук, 1867. Т. 3. 1068 с.
280. Селенкин В. Уроки с отметками и уроки без отметок. *Вестник воспитания*. 1901. № 3. С. 149–160.
281. Семенова-Болтунова А. П. Принципы составления тестов школьной успешности для нулевых классов. *Педологические исследования* / под ред. М. Басова, А. Болтунова, В. Мочано, В. Мясищева. Москва: Работник просвещения, 1930. С. 75–95.
282. Сидорчук О. Ставлення населення України до зовнішнього незалежного оцінювання. *Громадська думка*. 2012. № 9. С. 3.

283. Системи освіти світу / упоряд. І. Майданюк. Київ: Шкільний світ, 2016. 200 с.
284. Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих: навч.-метод. посіб. Київ: УКМО, 2011. 320 с.
285. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
286. Словник української мови: академічний тлумачний словник в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 28.04.2017).
287. Смірнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века. Москва: Издательство педагогических наук РСФСР, 1954. 312 с.
288. Смолінчук Л. Використання методу тестів у вітчизняній педагогічній практиці 20–30-х років XX ст. Дорожня карта. URL: <http://education-ua.org/ru/analytics/942-osvitni-vimiryuvannya-v-ukrajini-dorozhnya-karta> (дата звернення: 10.08.2017).
289. Совсун І. Освітні вимірювання в Україні. Дорожня карта. Київ, 2017. URL: <http://saiup.org.ua/novyny/zno-ta-osvitni-vymiryuvannya-v-ukrayini-dorozhnya-karta-vid-inny-sovsun/> (дата звернення: 06.08.2017).
290. Статут гімназій і училищ, підпорядкованих університетам (1828). URL: http://pidruchniki.com/81965/pedagogika/statut_gimnazy_uchilisch_pidporyadkovanih_universitetam_1828statut_gimnazy_uchilisch_pidporyadkovanih_universitetam_1828 (дата звернення: 06.08.2017).
291. Степанюк О. Практична підготовка вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). *Рідна школа*. 2004. № 5. С. 66–69.
292. Столярчук Т. О. Підготовка вчителів народних шкіл України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2003. Вип. 8. С. 145–150.
293. Столярчук Т. О. Проблеми організації педагогічної праці вчителя народних шкіл (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2006. 209 с.
294. Стоюнін В. Я. Думки про наші екзамени. *Педагогічні твори*. [3-тє вид.].

- Санкт-Петербург: [б. в.], 1911. С. 242–286.
295. Строй І. Испити в 4 класі. *Комуністична освіта*. 1937. № 4. С. 36–42.
296. Сухомлинська О. В. Персоналії в історико-педагогічному дискурсі. *Шлях освіти*. 2001. № 4. С. 10–15.
297. Телешов С. И словом, и цифрой: Оценка знаний педагогами прошлых веков. *Директор школы. Україна*. 2000. № 4. С. 51–55.
298. Теремецька Т. Тенденції реформування шкільної історичної освіти в УСРР в 1920 роках. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/11525/1/Teremetska.pdf> (дата звернення: 06.08.2017).
299. Тестові завдання з української мови. Для 11 кл. / Л. Скуратівський, Л. Піскорська, С. Цінько; за заг. ред. Л. Скуратівського. Київ: КІМО, 2002. 108 с.
300. Тестування. Математика / О. М. Шутовський, Л. В. Човнюк, Л. В. Колесникова. Київ: Майстер-клас, 2007. Вип. 2. 192 с.
301. Толстой Л. М. Педагогическія сочиненія. Санкт-Петербург: Слово, 1912. 413 с.
302. Третьяков Н. Старый народный учитель. *Русская школа*. 1909. № 5–8. С. 78–88.
303. Тютрюмов А. Общественное и юридическое положение народного учителя. *Русская школа*. 1892. № 11. Ноябрь. С. 123–137.
304. Указ Президента України від 30.09.2010 № 926 «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/926/2010> (дата звернення: 13.06.2017).
305. Указ Президента України від 04.07.2005 № 1013 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1013/2005> (дата звернення: 13.06.2017).
306. Указ Президента України від 20.03.2008 № 244 «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/244/2008> (дата звернення: 13.06.2017).
307. Указ Президента України від 25.09.2008 № 857 «Про забезпечення дальшого розвитку вищої освіти в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/857/2008>

- ua/laws/show/857/2008 (дата звернення: 13.06.2017).
308. Указ Президента України від 04.07.2005 № 1013/2005 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1013/2005> (дата звернення: 06.09.2017).
309. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1. 624 с.; кн. 2. 552 с.
310. Уроки ЕГЭ как системного проекта. *Вопросы образования*. 2012. № 3. С. 168.
311. Устав единой трудовой школы. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док., 1917–1973 гг.* / [сост. А. А. Абакулов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырёв и др.]. Москва: Педагогика, 1974. С. 146–167.
312. Учитель Н. В. Экзамены и ревизии в народной школе. *Для народного учителя*. 1914. № 8.
313. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. Київ: Радянська школа, 1983. Т. 1. 489 с.
314. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. Київ: Радянська школа, 1983. Т. 2. 359 с.
315. Фальборк Г., Чарнолусский В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы...: в 3-х томах. Санкт-Петербург: Знание, 1904. Т. 3. 719 с.
316. Фармаковский В. Цифровая система оценки успешности учащихся. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1916. № 5. С. 61–80.
317. Федорова Н. Становление государственно-общественного управления школьным образованием в России: дис. ... д-ра пед. наук. Санкт-Петербург, 2010. 466 с.
318. Феценко О. В. Шкільна система оцінювання: традиції, досвід, пошуки. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 2(90). С. 6–9.
319. Феценко О. В. Шкільний екзамен: від стресу – до успіху. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 4(84). С. 28–32.
320. Феценко О. В. Окремі аспекти досвіду проведення екзаменів у школах

- України в другій половині XIX століття і початку XX століття. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 711–715.
321. Фещенко О. В. Зовнішнє незалежне оцінювання якості загальної середньої освіти в умовах державно-громадського управління. *East European Scientific Journal*. 2016. № 7(11). С. 89–93.
322. Фещенко О. В. Передумови виникнення та розвитку педагогічного явища «екзамени» в період другої половини XIX ст. – першої половини XX ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2016. № 54. С. 165–173.
323. Фещенко О. В. Підготовка вчителя: вчора, сьогодні, на майбутнє. *Scientific journal innovative solutions in modernscience*. 2018. № 2(21). С. 139–156.
324. Фещенко О. В. Екзамен як педагогічне явище: сутність, форма та значення. *Stav, problem a perspektivu pedagogickeho studia a socialnej prace*. Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (28–29 oktobra 2016). Slovenskarepublika, 2016. С. 38–41.
325. Фещенко О. В. Дошкілля й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація. *Інноваційні технології в дошкільній освіті: збірник абстрактів Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., (28–29 берез. 2018, м. Переяслав-Хмельницький)*. Переяслав-Хмельницький, 2018. URL: <http://www.phdpu.edu.ua/images/olimpiady/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0> (дата звернення: 08.07.2018).
326. Фещенко О. В. Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі: II Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні тенденції розвитку науки» (17–18 квіт. 2018, м. Київ). Київ, 2018. С. 27–28.
327. Фещенко О. В. Основні аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX ст. і початку XX ст. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 711–715.
328. Фещенко О. В. Інноваційні пошуки освітян Черкащини. *Моделі розвитку сучасної української школи: матеріали Всеукр. наук.-практ.*

- конф. (11–13 жовт. 2006, Черкаси – Сахнівка). Київ: СПД Богданова А. М., 2007. С. 83–87.
329. Філіпчук Г. Г. Національна освіта: особистість і суспільство. Чернівці: Зелена Буковина, 2013. 844 с.
330. Филоненко Т. В. Этапы развития общеобразовательной школы в России: Школьные системы XIX – первой трети XX вв.: дис. ... д-ра ист. наук. Воронеж, 2004. 540 с.
331. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. 3-є вид., стереотип. Київ: Академвидав. 2009. 560 с. (Серія «Альма-матер»).
332. Франко І. Я. Педагогічні невігласи. *Педагогічні статті і висловлювання / упор. О. Г. Дзевєрін*. Київ: Радянська школа, 1960.
333. Хорунжий Ю. Фенікс Івана Стешенка. *Вітчизна*. 1991. № 9. С. 169.
334. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. *Русская школа*. 1910. № 9–12. Т. 3. С. 41–67.
335. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори: навч. посіб. ; [упоряд., наук. ред. Л. Д. Березівська]. Харків: ОВС, 2006. 328 с.
336. Чупахіна С. В. Проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6–7-річного віку у закладах освіти України (друга половина XX – початок XXI ст.): дис. ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2007. 235 с.
337. Шевчук О. М. Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2013. 333 с.
338. Шемпрух І. Тенденції розвитку педагогічної освіти вчителів у Польщі (1918–1999 рр.): автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2001. 44 с.
339. Школи Черкащини: у вимірі часу / [упор. : О. В. Фещенко, Н. С. Побірченко, Л. В. Войтова]. Умань: СПД Жовтий, 2009. 206 с.
340. Школьные отметки и родители. *Образование*. 1900. № 2. С. 46–48.
341. Школьные отметки и родители. *Образование*. 1900. № 12. С. 36–38.
342. Шумілова І. М. О. Корф про професійну підготовку вчителя. *Рідна школа*. 2006. № 6. С. 75–77.
343. Щербатых Ю. В. Психология стресса. Москва, 2005. 304 с.
344. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложением. Москва, 1869.

404 с.

345. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Либідь, 2003. 560 с.
346. Хрестоматія з педагогіки: навч. посібн. / укл. Репко І. П. Харків: Сонат, 2007. 200 с.
347. Ярмаченко М. Д. Педагогіка. Київ: Вища школа, 1986. 544 с.
348. Яцейко М. Г. Демократизація як закономірність модернізації освіти в контексті глобалізації: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2009. 20 с.
349. Яценко В. Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів. Історичний аспект. *Географія та основи економіки в школі*. 2002. № 6. С. 31–33.
350. Яценко В. С. Оцінювання знань та вмінь учнів з фізичної географії основної загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2007. 217 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів у м. Києві

351. Ф. 707. Управління попечителя Київського учбового округу. 1862–1918 рр. Оп. 202.
Спр. 2. Циркулярні розпорядження, 1918 р. 178 арк.
352. Ф. 707. Центральний державний архів України у м. Києві. Оп. 46.
Спр. 64. О разрешении учительским семинариям допускать воспитанников к передержке экзаменов. 1877. 13 арк.
353. Ф. 707. Центральний державний архів України у м. Києві. Оп. 225.
Спр. 72. О результатах переводных и выпускных испытаний воспитанников учительских семинарий. 1883. 9 арк.
354. Ф. 707. Центральний державний архів України у м. Києві. Оп. 220.
Спр. 52. С расписаниями переводных и выпускных экзаменов по учительским семинариям и городским училищам и распределения уроков. 1896. 18 арк.
355. Ф. 707. Управління попечителя Київського учбового округу. 1862–1918 рр. Оп. 317.

- Спр. 6. Справа управління Київського учбового округу з питань, що виникають відповідно до випробувань в середніх навчальних закладах, 1897–1898 рр., 36 арк.
356. Ф. 55. Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги. МНО з циркулярними розпорядженнями, роз'ясненнями, пропозиціями. 1912–1916 рр. Оп. 1.
Спр. 42. Нові правила та розпорядження про перевідні та випускні екзамени в середніх навчальних закладах. 1916 р. 144 арк.
357. Ф. 55. Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги. МНО з циркулярними розпорядженнями, роз'ясненнями, пропозиціями. 1912–1916 рр. Оп. 1.
Спр. 52. Про випускні екзамени учениць 8 класу Київської жіночої гімназії св. кн. Ольги. 1916 р. 110 арк.
358. Ф. 90. Киевская Фундуклеевская женская гимназия. 1896–1912 рр. Оп. 1.
Спр. 753. Извлечение из правил для учениц. Ведомости. 1896–1898 гг. 88 арк.
359. Ф. 144. Циркуляри головним управляючим відомства установ Імператриці Марії. 1908–1917 рр. Оп. 2.
Спр. 165. Про зміни в навчально-виховному процесі середніх жіночих навчальних закладах. 1908–1910 рр. 698 арк.
360. Ф. 99 Справа інспектора народних училищ Київської губернії. З циркулярами і розпорядженнями керівництва. 1910–1911 рр. Оп. 2.
Спр. 161. Циркулярні розпорядження інспектора народних училищ Київської губернії. 1910 р. 32 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України**

361. Ф. 108. Циркулярні розпорядження МНО. 1901–1910 рр. Оп. 80.
Спр. 9. З циркулярами Київської 1-ї гімназії. 1907 р. 124 арк.
362. Ф. 2581. Народне міністерство освіти УНР. 1917–1918 рр. Оп. 1.
Спр. 15. Звіти про роботу секретарства освіти і окремих його відділів, плани й проекти планів. 25 червня 1917 р. – 1 травня 1918 р. 104 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Характеристики сертифікаційних робіт із предметів,
винесених на ДПА у формі ЗНО**

№	Навчальний предмет	Форми тестових завдань	Тривалість тесту (у хв.)	Кількість завдань	Максимально можливий тестовий бал ЗНО (ДПА)	Максимально набраний бал / кількість учасників по Україні)	Пороговий бал	Не подолали пороговий бал	Середній набраний бал
1.	Математика	1. Завдання (1–20) з вибором однієї правильної відповіді (0 або 1 бал). 2. Завдання (1–24) на встановлення відповідності (від 0 до 4 балів). 3. Завдання відкритої форми з короткою відповіддю – структуровані (0,1 або 2 бали). 4. Завдання відкритої форми з короткою відповіддю – неструктуровані (0 або 2 бали). 5. Завдання (31–33) відкритої форми з розгорнутою відповіддю (від 0 до 4 балів за завдання 31–32 і від 0 до 6 балів за 33 завдання).	180	33	62(52)	62(115)	11	16,4 %	24,28

Продовження додатку А

2.	Укр. мова і література	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді (0 або 1 бал). 2. Завдання на встановлення відповідності (від 0 до 4 балів). 3. Завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю (від 0 до 20 балів).	180	58	104(68)	104(5)	24	7,8 %	53,41
3.	Історія України	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання на встановлення правильної хронологічної послідовності. 4. Завдання з вибором трьох правильних відповідей із семи запропонованих варіантів відповіді.	150	60	94(47)	94(30)	27	14,3 %	40,3
4.	Англійська мова	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання на заповнення пропусків у тексті. 4. Завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю.	120	43	56(40)	56(36)	14	15,1 %	28,86
5.	Німецька мова	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання на заповнення пропусків у тексті. 4. Завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю.	120	43	56(40)	56(13)	14	22,7 %	29,83

Продовження додатку А

6.	Французька мова	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на заповнення пропусків у тексті. 3. Завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю.	120	43	56(40)	56(1)	14	20,7 %	30,58
7.	Іспанська мова	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання на заповнення пропусків у тексті. 4. Завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю.	120	43	56(40)	52(4)	14	22,2 %	30,59
8.	Географія	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання відкритої форми з короткою відповіддю. 4. Завдання з короткою відповіддю множинного вибору.	150	58	92(92)	92(7)	27	9,1 %	45,40
9.	Біологія	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. З вибором трьох правильних відповідей із трьох груп запропонованих варіантів відповідей.	120	50	76(76)	76(34)	23	12,9 %	34,24

Продовження додатку А

10.	Фізика	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання відкритої форми з короткою відповіддю.	180	34	56(56)	56(15)	10	22,6 %	16,81
11.	Хімія	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання на встановлення правильної послідовності. 4. Завдання відкритої форми з короткою відповіддю.	150	50	80(80)	80(40)	17	19,4 %	34,25
12.	Російська мова	1. Завдання з вибором однієї правильної відповіді. 2. Завдання на встановлення відповідності. 3. Завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю.	150	88	88	87 балів (1)	26	10,6 %	46,39

Додаток Б

Шкільний екзамен: від стресу – до успіху (психолого-педагогічний тренінг)

Мета: навчити учнів знижувати напружений стан у період складання екзаменів шляхом усвідомлення своєї поведінки, сформувати вміння керувати власними емоціями.

Завдання:

- стимулювати учнів до роздумів про способи оволодіння собою та втамування передекзаменаційного хвилювання;
- формувати критичне ставлення до різних форм хвилювання;
- сприяти усвідомленню власного психічного стану як внутрішньо вмотивованого, формувати навички самоконтролю;
- допомогти випускникам проаналізувати поведінку в період підготовки до екзаменів.

Підготовчий етап: учитель-предметник ділить усіх учасників на групи, забезпечує їх планшетами, аркушом паперу, ручкою (може бути листок ватману, маркер), роздатковим матеріалом «Екзамени без стресу».

Кількість груп – не менше трьох, не більше 6–7, найоптимальніша кількість – 4–5. У кожній групі повинно бути не менше 4 осіб, але не більше 10, а найкраще – 5–7. Усі учасники займуть свої місця так, щоб біля кожної групи був стіл, а також вільне місце вздовж однієї із стін (до 22 м).

Модератор (шкільний психолог). Доброго всім дня! Незабаром вам доведеться скласти екзамени. І мабуть, кожен із вас хвилюється. Завдання тренінгу – психологічно підготуватися до того, як себе вести на екзаменах. Зараз спробуйте оцінити рівень хвилювання в балах – від 0 до 100. Пам'ятайте, 0 балів означає, що ви перед екзаменом не хвилюєтеся взагалі, а 100 балів – дуже хвилюєтеся.

Вільне місце вздовж стіни буде служити своєрідною лінійкою-шкалою. У протилежних кінцях стіни встановіть стільці, які відповідно означають: 0 і 100 балів. Спробуйте визначити своє місце на уявній шкалі передекзаменаційного хвилювання (учасники тренінгу визначаються).

Учитель-предметник проходить по всій довжині, уточнюючи, чи правильно кожен зайняв місце). Далі ведучий ділить усіх учасників на групи так:

- у першу групу входять учні (3–5), які найбільше хвилюються, і стільки ж тих, хто майже не хвилюється;
- у другу групу входять учні (3–5), які менше хвилюються, і стільки ж тих, у кого незначне хвилювання;
- у третю групу ввійдуть із середнім рівнем хвилювання.

Отже, одержана «шкала» ніби складається навпіл. Якщо учасників не більше 20, цю процедуру можна реалізувати так: усі учасники тренінгу беруться за руки. Одержаний ланцюжок складається навпіл, і один із полюсів шкали стає навпроти іншого. Створені пари ділимо на передбачену кількість груп.

Така процедура поділу на групи допоможе вирішити наступні завдання:

- «перемішати» учасників, це особливо важливо, якщо в заході беруть участь учні з різних класів;
- об'єднати тих, хто з різним ступенем подолання передекзаменаційного хвилювання, а це дозволить учням уявити їхній поведінковий «репертуар» у стресовій ситуації;
- організувати відповідну дискусію в кожній групі.

Після цього групи займають місця: кожна група утворює своє так зване «робоче коло».

Модератор. У кожній групі є ті, хто більше хвилюється перед екзаменами, є й ті, хто менше хвилюється. Ваше завдання на цьому етапі –

обмінятися один з одним думками: ті, хто хвилюється, мають розповісти, що саме змушує вас хвилюватися, чому ви не можете впоратися із своїми емоціями. А ті, хто менше хвилюється, мають розповісти, як це їм вдається, якими методами кожен користується, які прийоми для вас найефективніші. Зробивши висновки, виділити й записати не менше 10 способів та прийомів зниження передекзаменаційного хвилювання. Якщо під час виконання завдання виникнуть питання, звертатися до ведучого чи вчителя-предметника.

Модератор та вчитель-предметник. На виконання завдання відводиться 15–20 хвилин. Якщо групи записують свої варіанти на ватмані маркером, то час збільшується на 5 хвилин. Модератор та вчитель-предметник підходять до кожної групи, відповідають на запитання, які виникли в учнів, стежать за рівнем виконання завдань.

Модератор. Далі пропоную працювати таким чином: кожна група по черзі називає один із способів подолання хвилювання перед екзаменами, а я їх записуватиму на дошці. Якщо способи в різних групах будуть повторюватися, зробимо певну відмітку.

На цьому етапі модератор не просто записує запропоновані варіанти, а ставить запитання, щоб переконатися, чи розуміють учні значення окремих понять, висловлених думок. Наприклад, якщо учні пропонують варіант «відпочинок», то варто запитати, що вони розуміють під відпочинком, або варіант «заспокоїтися» – що треба зробити, щоб заспокоїтися. Такі питання дозволяють уникати формальних відповідей, стимулюють до роздумів, до кращого усвідомлення власної поведінки. Також коментує різні способи, виділяючи найпродуктивніші (наприклад, «вивчити матеріал») і пояснює репродуктивність інших. Наприклад, дехто може запропонувати такі відповіді, як «покурити», «захворіти»... Тут важливо не просто «заборонити» той чи той спосіб, а показати їх неефективність, робити це спокійно, без моралі, без крику. Наприклад, ось такий спосіб, як «написати шпаргалку»,

краще не критикувати, а підтримати ідею. По-перше, шпаргалка – це короткий виклад матеріалу, а значить, осмислення його, а по-друге, наявність шпаргалки може давати заспокоєння. При цьому варто зауважити, що діставати шпаргалки на екзамені неефективно, тому що можуть вивести із екзамену й позбавити права складати екзамен.

Як бачимо, запис різних способів подолання передекзаменаційного хвилювання повинен перетворитися в обговорення, учні таким чином можуть одержати додаткову інформацію для власного використання. Якщо групи писали свої варіанти на аркушах паперу, то їх треба прикріпити на дошку. Процедура опрацювання записів аналогічна до описаної, при цьому ведучий під час обговорення може коригувати написане, щось викреслювати, щось змінювати чи додавати. У процесі цього обговорення випускники одержують додаткову інформацію про різні способи зменшення хвилювання. Наприклад, при називанні такого способу, як «релаксація», можна спочатку з'ясувати, які саме прийоми вони використовують, потім додати свої приклади. Таке детальне пояснення проводиться в малих групах, бо легше відстежити стан уваги кожного учасника тренінгу. Варто врахувати, що це заняття не можна перетворювати в лекцію чи доповідь.

Приклади способів, запропонованих старшокласникам, можуть бути ще й такі: вивчити весь матеріал, думати про позитивне, пити чай з різних трав, які мають властивість заспокоювати нервову систему, їсти щось смачненьке, солоденьке, сходити на дискотеку, поспілкуватися з цікавими людьми, звернутися до психолога, одержати підтримку близьких людей, сон, водні процедури, послухати приємну музику, піти в церкву тощо.

Модератор. Я вам усім дякую, ви добре попрацювали. Ми одержали великий список найрізноманітніших способів і прийомів, щоб зменшити рівень хвилювання перед екзаменами. Але найефективнішою, я повністю підтримую вашу пропозицію, була й залишається підготовка до екзамену. Хвилювання на багато балів знижується, якщо добре підготуватися до

іспиту.

Безперечно, у кожного із вас є свій досвід підготовки до екзаменів. Але із названих нами способів ви можете ще вибрати один-два чи кілька. Зараз кожна група одержить аркуш паперу, на якому написано 10 правил підготовки до екзаменів. Уважно прочитайте в групах ці правила й виділіть із них 3, які ви реально використовуєте чи будете використовувати під час підготовки до іспитів. Потім ми їх разом обговоримо.

Коментар учителя. Якщо група невелика, краще листки «Екзамени без стресу» роздати всім учням. Після заняття кожен із них зможе ще раз прочитати, вивчити ці рекомендації, можливо, запозичити щось для себе нове. Можна також розмістити їх на видному й доступному місці: на стенді в класі, у тематичній стінгазеті, щоб кожен мав можливість при потребі читати цей матеріал.

Модератор. Тепер прошу кожную групу назвати ті три рекомендації для підготовки до екзаменів, які ви вважаєте реальними й ефективними.

Коментар учителя. Обговорення на цьому етапі також можна проводити по-різному.

1 варіант. Кожна група називає три вибрані рекомендації.

2 варіант. Кожна група не просто називає вибрані варіанти, але пояснює, чому зробила саме такий вибір. При цьому не потрібно критикувати учнів за те, що вони не вибрали рекомендацію щодо підготовки до іспитів заздалегідь. Мета такого обговорення полягає в стимулюванні їх задумів, у більш усвідомленому підході до підготовки до іспитів. Правда, тут будь-який спосіб допоможе учням зменшити психологічну напругу при складанні іспитів чи зовнішнього незалежного оцінювання.

Модератор. Сьогодні ми з вами обговорили дуже важливу тему, а саме: як діяти, що робити, щоб екзамени пройшли з меншим хвилюванням і щоб ви мали найкращі успіхи. Сподіваюся, що кожен із вас на нашому занятті почерпнув щось нове, що допоможе не тільки при складанні іспитів, а

й у житті. Мені було приємно з вами працювати, ви вмієте мислити, робити висновки. Я вам дякую.

Коментар учителя. За результатами тренінгу укладено орієнтовні поради випускникам.

1. Дотримуйтесь правила: «Не втрачай дарма часу». Перед тим, як починати готуватися до екзаменів, перегляньте весь матеріал і відкладіть той, який засвоїли краще, а починайте вчити з того, який засвоїли слабше.
2. Час, відведений на підготовку, використовуйте ефективно. Новий і складний матеріал учіть тоді, коли краще запам'ятовуєте. Зазвичай це може бути вранці після гарного сну.
3. Підготуйте місце для занять: із стола приберіть зайві речі, зручно розкладіть потрібні підручники, посібники, зошити, папір, олівці, ручки та ін. В інтер'єр кімнати можна ввести жовтий і фіолетовий кольори, бо вони підвищують інтелектуальну активність. Це може бути якась ілюстрація в цих тонах.
4. До екзаменів починайте готуватися заздалегідь, потроху, по частинах, зберігайте спокій. Складіть план занять на кожний день і визначте, що конкретно ви будете вчити. Варто визначити й час занять.
5. Матеріал складніший для запам'ятовування повторюйте кілька разів – ввечері та вранці.
6. Доречно складати плани конкретних тем і пам'ятати їх, а не зазубрювати всю тему від «а» до «я». Можна записувати матеріал у формі тез.
7. Теоретичний матеріал діліть на частини, не більше семи. Сміслові частини матеріалу необхідно укрупнювати й узагальнювати, робити записи, текст можна скоротити, подати його у формі схем, таблиць. Структурований матеріал краще сприймається і запам'ятовується.

8. Текст можна переказувати своїми словами, це теж сприяє кращому засвоєнню, у всякому випадку, корисніше, ніж багато разів його просто читати. Іншими словами, будь-яка аналітична робота з текстом сприяє легшому запам'ятовуванню.
9. Постійно дбайте про своє здоров'я, особливо під час підготовки до екзаменів. Варто добре й вчасно харчуватися, дотримуватися режиму дня, відпочивати, потрібен для кожного здоровий сон, обов'язково бувати на свіжому повітрі.
10. Щоденно виконуйте вправи, які знімають внутрішню напругу, втому, сприяють швидкому переходу від одного виду діяльності до іншого.

Учитель-предметник робить підсумок тренінгу спільно з учнями.

1. Екзамен – форма важлива й потрібна, але з психологічної точки зору – не проста.
2. Усі можливі труднощі, а то й стресові стани можна подолати об'єднаними зусиллями учнів, учителів-предметників, психологів та батьків.
3. Важливою формою підготовки учнів до успішної здачі іспитів є психолого-педагогічні тренінги, які потребують співпраці, майстерності вчителів і психологів.
4. Кінцевий результат залежить від самоорганізації, самопідготовки, самовдосконалення кожного випускника, який би міг мотивувати себе до досягнення успіху при складанні екзаменів.

Список використаної літератури:

1. Доскин В. А. Профилактика экзаменационного стресса. *Школа и психическое здоровье учащихся* / под ред. С. М. Громбаха. Москва, 1988. С. 147–160.
2. Мілінчук О. Контролюємо нерви або Як запобігти емоційному стресу.

Клуб ЗНО, 2014. Режим доступа: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-%D0%9D%D0%9E%2C> 2014.

3. Пряничникова Ю. Х. Экзаменационный стресс и его профилактика. *Проблемы и перспективы развития образования: материалы VI Междунар. науч. конф.* (г. Пермь, апрель 2015 г.). Пермь: Меркурий, 2015. С. 184–186.
4. Щербатых Ю. В. Психология стресса. Москва: Эксмо, 2006. 304 с.
5. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. Киев: Освіта, 1993. 208 с.

Додаток В**Список опублікованих праць за темою дисертації*****Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації***

1. Фещенко О. В. Шкільна система оцінювання: традиції, досвід, пошуки. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 2(90). С. 6–9.
2. Фещенко О. В. Шкільний екзамен: від стресу – до успіху. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 4(84). С. 28–32.
3. Фещенко О. В. Окремі аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX століття і початку XX століття. *Педагогічний дискурс*. 2013. Випуск 15. С. 711–715.
4. Фещенко О. В. Зовнішнє незалежне оцінювання якості загальної середньої освіти в умовах державно-громадського управління. *East European Scientific Journal*. 2016. № 7(11). С. 89–93.
5. Фещенко О. В. Передумови виникнення та розвитку педагогічного явища «екзамени» в період другої половини XIX ст. – першої половини XX ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2016. № 54. С. 165–173.
6. Фещенко О. В. Підготовка вчителя: вчора, сьогодні, на майбутнє. *Scientific journal innovative solutions in modernscience*. 2018. № 2(21). С. 139–156.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Фещенко О. В. Інноваційні пошуки освітян Черкащини. *Моделі розвитку сучасної української школи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (11–13 жовт. 2006 р., Черкаси – Сахнівка)*. Київ: СПД Богданова А. М., 2007. С. 83–87.
8. Фещенко О. В. Основні аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX ст. і початку XX ст. *Педагогічний дискурс: зб. наук праць / гол. ред. І. М. Шоробура*. Хмельницький:

ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 711–715.

9. Фещенко О. В. Екзамен як педагогічне явище: сутність, форма та значення. *Stav, problem a perspektivy pedagogickeho studia a socialnej prace*. Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia, 28–29 oktobra 2016. Slovenskarepublika, 2016. С. 38–41.
10. Фещенко О. В. Дошкілля й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація. *Інноваційні технології в дошкільній освіті: зб. абстрактів Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., (28–29 берез. 2018 р., Переяслав-Хмельницький) / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; за заг. ред.: Л. О. Калмикової, Н. В. Гавриш. Переяслав-Хмельницький, 2018. URL: <http://www.phdpu.edu.ua/images/olimpiady/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0> (дата звернення: 08.07.2018).*
11. Фещенко О. В. Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі. *II Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні тенденції розвитку науки»*, (17–18 квіт. 2018 р., Київ). Київ. С. 27–28.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

12. Школи Черкащини: у вимірі часу / [упоряд.: О. В. Фещенко, Н. С. Побірченко, Л. В. Войтова]. Умань: СПД Жовтий, 2009. 206 с.

Додаток Г

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. Stav, problem a perspektivy pedagogickeho studia a socialnej prace. Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (Slovenskarepublika, 28–29 oktobra 2016 p.). Форма участі – дистанційна на тему: «Екзамени як педагогічне явище: сутність, форма та значення».
2. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Інноваційні технології в дошкільній освіті» (Україна, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 28–29 березня 2018 р.). Форма участі – дистанційна на тему: «Дошкільня й початкова школа: наступність, технології, державна підсумкова атестація».
3. II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку науки» (Україна, м. Київ, Міжнародний центр наукових досліджень, 17–18 квітня 2018 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему «Інноваційні підходи до проведення екзаменів у сучасній загальноосвітній школі».
4. XII Всеукраїнська історико-педагогічна науково-практична конференція «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Україна, м. Хмельницький, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 7–8 листопада 2013 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Основні аспекти досвіду проведення екзаменів у школах України в другій половині XIX ст. і початку XX ст.».
5. Всеукраїнська науково-практична конференція «Моделі розвитку сучасної української школи» (Україна, Черкаська область, м. Черкаси, Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Сахнівська Авторська ЗОШ I–III ст. імені Олександра Захаренка, 13 жовтня 2006 р.). Форма участі – виступ на пленарному засіданні на тему: «Інноваційні пошуки освітян Черкащини».

Додаток Д

Довідки про впровадження результатів дослідження

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

 Бульвар Т.Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, тел./факс: (0472) 35-44-63, 37-21-42,
 e-mail: cic@cdu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125622

 13.04.2018 № 1149/01-11
 на № _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Фещенко Олени Василівни
**«Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі
вітчизняної загальноосвітньої школи»**

 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького здійснено впровадження результатів дисертаційного дослідження «Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи» упродовж 2014 – 2017 років. Питання історіографії екзамену як педагогічного явища й підготовки вчителя до організації та його проведення, передумови виникнення екзаменів, розвиток форм і видів їх у різні історичні періоди, а також у період трансформаційних змін у суспільстві опрацьовано в процесі лекційної та практичної роботи зі студентами під час вивчення предметів філологічного, природничо-математичного циклів.

Проблематика дослідження була обговорена під час науково-методичних семінарів.

На засіданні кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол №7 від «22» лютого 2018 р.) ухвалено, що зібраний і систематизований матеріал щодо екзамену як форми підсумкового контролю за рівнем навчання учнів може бути використаний для подальших наукових розвідок з історії педагогіки і в процесі професійної підготовки майбутніх викладачів закладів освіти.

Перший проректор

В.М. Мойсієнко

Міністерство освіти і науки України

**КИРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 23006, тел. (0522) 22-18-34, факс (0522) 24-85-44
E-mail: mails@kspu.kr.ua, код ЄДРПОУ 02125415

Від 17.08.18 № 285-Н
На № _____ від _____

АКТ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження Феценко Олени Василівни
«Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної
загальноосвітньої школи», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2014-2017 навчальних років у Центральноукраїнському державному педагогічному університеті під час освітнього процесу впроваджувалися результати дисертаційного дослідження «Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи». Зокрема, питання історіографії екзамену як педагогічного явища й підготовки вчителя до організації та його проведення, передумови виникнення екзаменів, розвиток форм і видів їх у різні історичні періоди, а також у період трансформаційних змін у суспільстві опрацьовано в процесі лекційної та практичної роботи зі студентами при вивченні предметів філологічного, природничо-математичного циклів.

На засіданні кафедри педагогіки вищої школи Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 13 від 14 квітня 2018 р.) засвідчено, що результати авторського дослідження доцільно використовувати в освітньому процесі педагогічного закладу вищої освіти, зокрема зібраний і систематизований матеріал щодо екзамену як форми підсумкового контролю за рівнем навчання учнів, який може бути використаний для подальших наукових розвідок з історії педагогіки і в процесі професійної підготовки майбутніх учителів. Викладачі університету позитивно оцінили дібрану джерельну базу дослідження. Проблематика дослідження стала предметом обговорень під час науково-методичних семінарів «Нові підходи у проведенні державної підсумкової атестації у формі ЗНО» (2015), «Сучасні незалежні іспити: стан, проблеми, перспективи» (2017).

Проректор з наукової роботи

С. П. Михида

Міністерство освіти і науки України
 ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
 «ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
 ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
 УНІВЕРСИТЕТ імені Григорія Сковороди»

08401, м. Переяслав-Хмельницький,
 вул. Сухомлинського, 30,
 тел.: (04567) 5-63-89

факс: 5-63-94

07.03.2018 № 226/1

На № _____ від _____

Ministry of Education and Science of Ukraine
 STATE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION
 «PEREYASLAV-KHME LNYTSKY
 HRYHORIY SKOVORODA
 STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY»
 30, Sukhomlynsky St.
 Pereyaslav-Khmelnytsky
 08401
 tel.: (04567) 5-63-89
 fax: 5-63-94

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ФЕЩЕНКО Олени Василівні
*«Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі
 вітчизняної загальноосвітньої школи»*
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Григорія Сковороди» здійснено впровадження результатів дисертаційного дослідження «Екзамен як педагогічне явище у навчально-виховному процесі вітчизняної загальноосвітньої школи» упродовж 2014 – 2017 років. Питання історіографії екзамену як педагогічного явища й підготовки вчителя до організації та його проведення, передумови виникнення екзаменів, розвиток форм і видів їх у різні історичні періоди, а також у період трансформаційних змін у суспільстві опрацьовано в процесі лекційної та практичної роботи зі студентами під час вивчення предметів філологічного, природничо-математичного циклів.

Проблематика дослідження була обговорена під час науково-методичних семінарів кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи «Методологія та методи оцінювання знань студентів вищих навчальних закладів та учнів школи загальної освіти» (2015-2018 рр.).

На засіданні кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 10 від «5» березня 2018 р.) ухвалено, що зібраний і систематизований матеріал щодо екзамену як форми підсумкового контролю за рівнем навчання учнів може бути використаний для подальших наукових розвідок з історії педагогіки і в процесі професійної підготовки майбутніх викладачів закладів освіти.

Ректор

В.П. Коцур

Зав. кафедри

Д.С. Мазоха